

Mirjana Bobić

O STARENJU

Da li je demografija
sudbina?

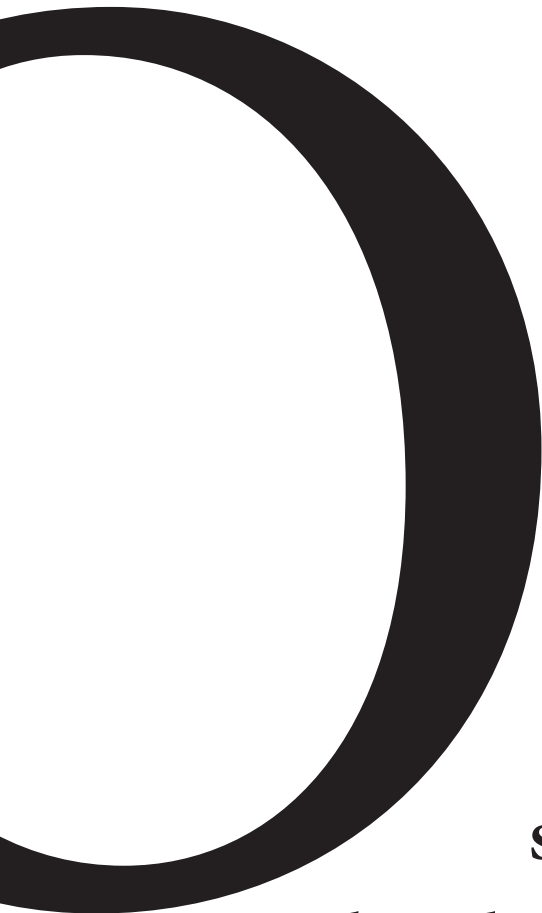

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2023.

1838

starenju.

**Da li je demografija
sudbina?**

Mirjana Bobić

Mirjana Bobić
O starenju. Da li je demografija sudbina?
Prvo izdanje, Beograd 2023.

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja,
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Danijel Sinani,
dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu

Recenzenti
Prof. dr Mirjana Rašević,
Institut društvenih nauka
Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Slađana Dragišić Labaš,
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Doc. dr Milica Vesković Anđelković,
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Lektura i korektura
Svetlana Stojković

Dizajn korica
Ivana Zoranović

Priprema za štampu
Dosije studio, Beograd

Štampa
JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž
200

ISBN 978-86-6427-292-6

Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke,
tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja
naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu
(broj ugovora 451-03-47/2023-01/ 200163)

Mojoj Maši

Sadržaj

9		Predgovor
13		Uvod
17		Predmet i ciljevi
21		Dileme oko osnovnih pojmova
25		Da li je demografija sudbina?
43		Starenje i/ili kontrastarenje/podmlađivanje?
51		Biološko vs. socijalno starenje
60		Aktivno starenje
71		Stari u Srbiji u kontekstu aktivnog starenja
73		Socioekonomski položaj starijih u Srbiji
77		Aktivno starenje u Srbiji
78		Teorije o aktivnom starenju
80		Korišćenje vremena u starosti
82		Teorija o upotrebi vremena kod starijih
89		Rezultati empirijskog istraživanja
91		Kvalitet života i životni stil starije populacije u Srbiji
92		Metodologija i uzorak

111		Kako stariji provode svoje vreme
111		Produženi (plaćeni) rad
117		Lična autonomija
123		Briga o unucima i pomoć u kući
127		Briga o drugima
132		Slobodno vreme
142		Potrošnja vremena u toku dana
155		Predlozi donosiocima odluka
159		Neki primeri dobre prakse
163		Zaključna razmatranja
171		Reference

Predgovor

Tema starenja je za mene bila dugi niz godina veliki zalogaj i izazov. Izbegavala sam je rizikujući da ne obradim veoma važnu oblast i aktuelna pitanja kako individualne biografije, tako i socijalne demografije, sociologije, antropologije, javnih politika.

Ova studija u tom smislu otvara vrata toj velikoj temi. Nastala je što zbog akademskih potreba, što zbog lične želje da preispitam kako izgleda život posle odlaska u penziju, odnosno u životnoj fazi starenja, čemu se i sama približavam. Temu sam izbegavala verovatno jer sam je, kao i mnogi drugi, posebno mlađi, ali i oni stariji, poistovećivala sa smrću. Međutim, savremena demografija i populacione studije jasno upućuju na brojne prednosti (doživljenja) starijeg životnog doba, ukratko na preimućstva produženog životnog veka. Stvoreni su brojni novi koncepti i kreirane politike usmerene na stariju populaciju, što bi trebalo da aktivira ogroman rezervoar njihovih znanja, veština, mudrosti i životnog iskustva, od značaja za celokupno društvo, porodicu, lokalnu zajednicu, neposredno okruženje. To znači da se „otkriva“ veliki i važan deo životnog ciklusa koji stoji pred stanovništvom i pojedincem nakon navršenih 60 ili 65 godina, što je ne samo u vezi sa dužim životom već i mogućnošću da se on provodi u boljem zdravlju u odnosu na prethodne generacije, produktivnije, zdravije, u uslovima kontrole bolesti i odlaganja smrti, za mnoge u boljem životnom standardu i u boljem kvalitetu života (stambenom,

materijalnom, socijalnom) u okolnostima poštovanja ljudskih prava, pre svega prava na lične izbore.

Na drugom mestu nametnula mi se opservacija iz primarnog iskustva da stariji kod nas, u Srbiji, predstavljaju (još uvek) sasvim neopravdano marginalizovanu, isključenu, socijalnu grupu, za razliku od njihovih vršnjaka recimo u Evropskoj uniji, odnosno u razvijenijim zemljama, posebno kada imamo u vidu da među njima dominira ženska populacija, koja često živi sama i usamljeno, posebno na selu, odnosno van gradova.

U razvijenijim sredinama ne samo da je tematika starenja, istraživanje života starijih, kao i politika prema starijima, daleko prisutnija u akademskim krugovima, praksi, javnom diskursu, nego je ukupno humaniji odnos prema ovoj populaciji, a sami stariji su više angažovani u društvu, politici, slobodnom vremenu, više putuju itd., dakle nisu samo potisnuti u porodicu kao pružaoci nege deci, unucima i drugima i da vode brigu o njima, već imaju i svoj zaseban i raznovrstan životni stil. U tom smislu kao početni korak sam postavila sebi zadatak da istražim kako stariji (penzioneri) provode vreme (u toku svakodnevice) nakon povlačenja iz aktivnog radnog života.

Za nastanak ove teorijsko-empirijske studije dugujem bezmer-
nu zahvalnost dragim prijateljicama i koleginicama u zemlji i ino-
stranstvu od kojih sam učila i koje su me podržavale savetima i
smernicama.

Sama zamisao i njena realizacija nastala je na predlog moje
drage prijateljice i kolegince dr Dragane Avramov, direktorke *Pop-
ulation and Social Policy Consultants* iz Brisela. Njeni saveti, knjige
i mnogobrojni tekstovi na temu aktivnog starenja, etičkih dilema
u 21. veku, javnih politika itd., bili su neiscrpan izvor inspiracije,
ideja, promišljanja i podsticaja da menjam neke svoje stavove ve-
zane za tematiku starenja, individualizaciju starenja, prava na lične
izbore, filozofiju ljudskih prava u starijem dobu i slično. Konačan
dizajn ankete nastao je na osnovu naše pisane i usmene razmene
mišljenja i njenih saveta. Imala sam izuzetnu čast da dr Dragana

Avramov prva čita rukopis, pošalje svoje primedbe i sugestije, te pomogne u njegovom konačnom uobličavanju.

Baza podataka koja čini osnovu knjige nastala je zahvaljujući pomoći mojih dragih studenata, nekoliko generacija njih, koji su pohađali predmet Socijalna demografija. Oni su prikupljali podatke, na osnovu ankete koju sam dizajnirala. Veliku zahvalnost dugujem mojoj kolegini i saradnici na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta doc. dr Milici Vesković Anđelković, koja je zaslužna za kreiranje baze podataka u SPSS programu. Milica je koautorka zajedničkih tekstova vezanih za međugeneracijske odnose, solidarnost i brigu unutar porodice, sociopsihološku cenu roditeljstva itd. Zajedno smo radile nekoliko istraživanja iz socijalne demografije, pomogla mi je savetima vezanim za formulaciju pitanja, kontrolisala ceo tok prikupljanja empirijske evidencije, logičku kontrolu prikupljenih podataka itd. Najzad, ona je i jedna od triju recenzentkinja ovoga rukopisa, na čemu sam joj veoma zahvalna.

Veliku zahvalnost dugujem drugim dvema recenzentkinjama, svojim prijateljicama, dragim koleginicama i saradnicama, profesorkama dr Mirjani Rašević i dr Slađani Dragišić Labaš.

Prof. dr Mirjana Rašević je doajenka domaće i svetske demografije, svetska ekspertkinja za pitanja stanovništva, reproduktivnog i seksualnog zdravlja, migracija, razvoja, javnih politika, posebno mera populacione i socijalne politike itd.

Prof. dr Slađana Dragišić Labaš, kolegini sa Filozofskog fakulteta, Odeljenja za sociologiju, objavila je vrlo značajne radove, knjige i tekstove na temu aktivnog starenja, marginalizovanja starijih i vulnerabilnih populacija, mentalnih poremećaja u starijem dobu i tsl.

Najzad, mada ne na kraju, veliku podršku i zahvalnost dugujem, kao i do sada, svojoj porodici, a najveću motivaciju dala mi je moja unuka Maša Šteković, kojoj i posvećujem ovu knjigu.

U Beogradu, novembra 2023.

Uvod

Starenje stanovništva je globalni trend 21. veka koji je zahvatio Sve države sveta, doduše nejednakim tempom i intenzitetom (up. tabelu 2), (Devedžić i Stojilković Gnjatović, 2015). Najpre se snažno ispoljio u razvijenim zemljama ili zemljama centra, krajem 20. veka je snažno zahvatio države u poststocijalističkoj transformaciji, a danas je veoma izražen i u ostatku sveta, u nerazvijenim ili zemljama periferije svetskog kapitalizma, takozvanog Trećeg sveta. Procenjuje se da će do polovine 21. veka čak 79% starijih od 60 godina biti stanovnici zemalja u razvoju (Todorović et al., 2019). Nikada ranije u istoriji čovečanstva nije toliko ljudi doživljavalo (duboku) starost (od preko 65 godina, odnosno preko 85). Svet je tek negde oko 1800. godine dostigao jednu milijardu stanovnika, dok danas očekujemo da će se samo u narednih 35 godina planeta uvećati za još oko milijardu starijih stanovnika (preko 65 godina), sada ih ima oko 700 miliona, a udeo najstarijih starih (preko 85 godina), prema projekcijama, takođe će rasti veoma brzo i dostići pola milijarde u narednih osamdeset godina (Bloom, 2019).

Stariji su danas, bar u zemljama razvijenog kapitalizma, zdraviji, bogatiji, obrazovaniji, srećniji, aktivniji, imaju veću autonomiju i veći socijalni i humani kapital, više slobodnog vremena i više preostalih godina života pred sobom nego ikada do sada u ljudskoj istoriji, budući da su oslobođeni brojnih obaveza, prinude da rade,

roditeljstva itd. (Avramov & Maskova, 2003:98). Starenje stanovništva, iako proizvod civilizacijskog napretka modernih društava i ekonomija, razvijene zdravstvene i društvene brige, obrazovanja, napredovanja medicine i farmakologije, kontrole smrtnosti i bolesti, tehnoloških inovacija, kao i unapređenja transporta, urbane opreme itd., izaziva, međutim, moralnu i socijalnu paniku jer dovodi u pitanje održivost penzionih sistema, porodičnu ili međugeneracijsku solidarnost i razmenu, kao i dalji napredak ekonomskog, političkog i kulturnog sistema i ekologije (Lutz & Sanderson, 2004, prema: Stojilković Gnjatović, 2018, Todorović et al., 2019, Cliquet & Avramov, 2018).

Dubinska demografska analiza starenja stanovništva otvara pitanje metodologije, odnosno propitivanja pokazatelja starosti i starenja (up. Stojilković Gnjatović & Devedžić, 2020; Cagiano de Azevedo, Castagnaro & Wihtol de Wenden, 2011), koje bi sve trebalo menjati, odnosno usklađivati sa starenjem, to jest sa biosocijalnim i demografskim transformacijama stanovništva i pojedinca tokom decenija i tokom života. Interesantno je da iako je starenje stanovništva dugotrajan demografski proces, interesovanje za ovu temu je novijeg datuma u Srbiji, što je verovatno povezano sa inercijom ovog procesa i možda nešto kasnijim ispoljavanjem ozbiljnih populacionih i društvenih posledica starenja stanovništva (Stojilković Gnjatović & Devedžić, 2020:24).

Demografsko starenje, jasno je, povezano je sa starenjem pojedinca. *Individualno starenje* ipak nije isto što i populaciono. Starenje pojedinca je samo jedna od faza u životnom ciklusu osobe povezana sa biološkim faktorom, odnosno ograničenošću trajanja ljudskog organizma, i sa prelaskom iz jedne u drugu fazu životnog ciklusa (npr. penzionisanje). Starenje je povezano sa biološkom vitalnošću, nasleđem i otpornošću organizma na bolesti i smrt. Zahvaljujući kontroli umiranja, odnosno razvoju i napretku medicine i srodnih nauka (farmakologije itd.), smrt se može dugo odlagati, mada ne i izbeći. Rizik smrti povezan je i sa stilom života pojedinca i njegovim/njenim kvalitetom (uslovima) života i životnim stilom,

ponašanjem itd. Uslovi života pojedinca proizlaze iz prethodne socijalne biografije, a socijalna biografija je proizvod mogućnosti i izbora koji su bili na raspolaganju u domenu: zdravlja, obrazovanja, rada, porodice, stanovanja, tehnologije, urbane opreme, slobodnog vremena itd. (Haberkern, Schmidt, Neuberger & Grignon, 2011). Izbori ili odluke tokom života posledica su i ličnih osobina, kao i šireg socio-kulturnog okruženja, koje je pružalo prilike ili pak ograničavalo izbore i smanjivalo perspektive (Avramov & Maskova, 2003:12). Individualno starenje je podstaknuto svesnom odlukom pojedinca da praktikuje zdrave životne navike, odnosno da živi duže, zdravije, kvalitetnije, da prihvati savete lekara, da upražnjava rekreaciju i sport itd. Individualno ponašanje usmereno na povećanje sreće i zadovoljstva u starijem dobu smanjuje rizike povezane sa bolestima, troškove lečenja, dugotrajne nege, pritiske na porodicu i međugeneracijsku solidarnost, posebno kod palijativne nege, kao i druge socioekonomske izdatke (Matković, 2022; Avramov & Maskova, 2003:9).

Demografsko i individualno starenje se prepliću, pri čemu prvo zahteva prilagođavanja, odnosno intervenciju države, to jest određene (populacione, zdravstvene, preventivne, socijalne, ekonomske, obrazovne) politike, institucionalna rešenja, posebno u zemljama kao što je Srbija, u oblasti lečenja i zdravstva, dugotrajne nege, ali i u domenu porodice i domaćinstva, kao i lokalne zajednice (Matković, 2022; Bobić & Vesković Anđelković, 2020; Botev, 2012; Сатарих и Рашевић, 2007), kao i primenu novih tehnologija, promene u urbanom dizajnu itd. (Манић, 2021; OECD, 2011).

Predmet i ciljevi

Predmet ove knjige je proveravanje opravdanosti utvrđene granice od koje se računa da je neko star u kontekstu produžavanja prosečnog ljudskog veka. S tim u vezi postavlja se dilema u vezi sa opravdanosti pomeranja starosne granice penzionisanja (aktuelno u Srbiji 65 godina za muškarce i 63,5 godina za žene, sa ciljem izjednačavanja za oba pola na 65 do 2032. godine)¹. Druga dilema je pitanje opravdanosti potpunog povlačenja i posledičnog deaktiviranja, desocijalizacije ili pasivizacije penzionera i starijih u Srbiji², polazeći od teze o porastu takozvane prospektivne starosti, odnosno broja godina života nakon penzionisanja, o čemu će više reći biti dalje u tekstu. Posebna pažnja biće posvećena tezi o „demografskom podmlađivanju” kao kontratezi demografskom starenju, koju su razvili ekonomisti i demografi (Cagiano de Azevedo i drugi). Najzad, glavni cilj jeste da ispitamo šta rade i kako provode vreme stariji u Srbiji (pretežno penzioneri), čime se bave, da li upražnjavaju neke od dimenzija aktivnog starenja, koje će kao koncept takođe biti detaljno razrađene.

---

1 Vid. *Starosna penzija*, Zavod za socijalno osiguranje RS, <https://www.zso.gov.rs/starosna-penzija.htm>.

2 S obzirom na to da je, kako ćemo videti iz empirijskog dela knjige, velika većina starijih od 65 u Srbiji penzionisana, odnosno da je mali udeo onih koji rade duže, ili koji nisu nikada radili, to ćemo biti slobodni da pojmove penzionera i starijih koristimo sinonimno, odnosno smatramo da nećemo puno pogrešiti ako za starije od 65 podrazumevamo da su penzioneri.

Moj lični stav, koji provejava kroz celu knjigu, jeste da stariji treba da budu aktivniji u starosti, da rade duže, da održavaju svoje psihofizičko zdravlje, da doživotno uče, da se bave rekreacijom, da volontiraju, pomažu mlađima i starijima, da budu politički aktivni, dok se god osećaju za to sposobni, dakle prema individualnim izborima i mogućnostima. Ali to zahteva angažovanje ne samo pojedinca već i šire zajednice, počev od porodice, preko civilnog sektora, lokalne zajednice i društvenih servisa (zdravstva, obrazovanja, socijalne zaštite, rada, zapošljavanja, planiranja, finansija, ekologije, transporta, urbane transformacije, potrošnje itd.), zatim primenu tehnoloških inovacija (digitalizacija), na osnovama filozofije ljudskih prava, rodne ravnopravnosti i dr. Argument za to su referentna istraživanja koja ukazuju na njihovu relativnu autonomiju, dobro zdravlje i vitalnost, spremnost da vode produktivan život mnogo posle sedamdesete godine. Drugi argument je činjenica da su *baby boomer*-i obrazovanije generacije, većeg humanog kapitala, koji se povlače u penziju (u Srbiji nakon 2020. godine). Mislim da posebno te, mnogobrojne posleratne generacije imaju izobilje resursa koje mogu da ponude zajednici, dok ih država i šire društvo pasiviziraju, potiskuju (u kuću i porodicu, posebno žene, ali i muškarce). Uzmimo samo jedan primer – neodrživost postojećeg penzionog sistema „*pay as you go*” kad su u pitanju velike kohorte ili takozvane bebi-bum (*baby boom*) generacije, koje izlaze sa tržišta rada, a nisu zamenjene jednako brojnim generacijama koje ulaze u radni kontingent (Stojilković Gnjatović, 2010), usled dugotrajne krize rađanja, odnosno niskog fertiliteta (registrovanog u Srbiji još sedamdesetih godina prošloga veka) i novije neto emigracije mladih. Imam na umu činjenicu da penzionisanje ne povećava zaposlenost mlađih generacija. Treće, pozivam se na njihove akumulirane resurse, znanja i iskustva, oslobođenost od mnogobrojnih socijalnih odgovornosti u porodici i društvu (od zarade za život, izdržavanja mladih, vaspitanja i socijalne promocije potomaka, pritisaka vezanih za profesiju i karijeru itd.), bar kada je reč o nekim kategorijama penzionera (visokoobrazovani i mlađi stariji,

65–74). Po mom uverenju, valjalo bi razmišljati, na primer, da se, po želji i mogućnosti pojedinaca, dozvoli produženje ili obnavljanje radnog angažmana (konsultantske usluge itd.), rad na parče ili povremeno, kao i volontiranja, u daleko širem obimu nego što je sada sporadično prisutno. Penzioneri mogu da nastave da rade po osnovu različitih vrsta radnih angažmana i radnih ugovora u Srbiji, bez gubljenja prava na penziju i bez ograničavanja zarade, s tim što su obavezni da nastave da uplaćuju doprinose za penzijsko i invalidsko osiguranje (PIO fond)³.

U tom ali i mnogo širem kontekstu filozofije starenja relevantna je *teorija gerotranscendencije*, koju je razvio Tornstam (Tornstam, 2005, 2011, prema: Tripathi & Samanta, 2023). Ova je teorija poslužila autorima kao koncept u analizi ponašanja starijih u vreme pandemije kovida 19. U okviru teorije gerotranscendencije, Tornstam je razdvojio tri dimenzije – *self*, odnose sa drugima i širu okolinu. Umesto dualizma aktivnost–neaktivnost, što se obično povezuje sa starošću, autor je naglasio da je ovo životno doba vreme kulminacije iskustava što pojedincima omogućava da prihvataju i podržavaju sve što se dešava u okruženju. Starije doba je faza većeg samopouzdanja, manjeg egocentrizma i odustajanja od usredsređivanja na samoga sebe, te mogućnosti da se sreća pronade izvan nas samih (transcendencija), u prirodi, umetnosti, uključujući i životna iznenađenja, to jest nepredviđene okolnosti (Tripathi & Samanta, 2023).

Konceptualno, materija je u ovoj knjizi podeljena na dve velike celine. U prvoj dajem teorijsko i socijalno demografsko uokvirivanje problema, odnosno preispitujem tezu o socijalnoj i kultur-

---

3 Ovde dajem samo neke konkretne primere koji su povezani sa nalazima moga istraživanja, prikazanog u drugom delu studije. Svakako da je važno i oslobađanje od predrasuda i diskriminacije na osnovu godina starosti (ejdžizam, engl. *ageism*), kao i menjanje odnosa samih starijih prema sebi, zatim uvođenje promena u obrazovanju, preventivnoj zdravstvenoj zaštiti i ostalim sferama života i rada, o čemu je već bilo i biće još reči na više mesta u ovom, prvom, teorijskom delu knjige.

noj konstrukciji starosti čija je granica postavljena na 65 godina, a obično se vezuje za potpuno povlačenje sa tržišta rada. Druga celina se sastoji od analize rezultata sopstvenog empirijskog istraživanja o načinu kako stariji u Srbiji provode svoje vreme (posle penzionisanja). Prvi deo rada se metodski oslanja na teorijsku, socijalno-demografsku i statističku analizu, a drugi deo na obradu empirijske evidencije, na osnovu sprovedenog anketnog istraživanja na uzorku od 1.356 starijih lica. U drugom delu rada metodski pristup je kvantitativni i delom kvalitativni.

Dileme oko osnovnih pojmova

Hronološka starost je svojstvo pojedinca, vreme koje je proteklo od rođenja do određenog momenta posmatranja (ankete, popisa itd.) i može se uzeti kao pokazatelj biološkog sazrevanja, psihološkog razvoja i pripadnosti određenoj kohorti (Stojilković Gnjatović, 2018; Bobić, 2007). To je starost u odnosu na koju se mogu odrediti i sve druge starosti ili uzrasti: osim fizičke, i intelektualna, medicinska, psihološka, kulturna, politička itd. Da li se ove starosti poklapaju? Da li postoji konsenzus o tome kada treba da se biološko sazrevanje poveže sa određenim mogućnostima, potencijalima, pravima i odgovornostima? Na primer, očigledno je nepoklapanje između optimalne starosti za rađanje, odnosno preuzimanje roditeljske uloge, i individualne starosti (zrelosti) za rađanje. Ili već pomenuta dilema – kada zaista treba da se računa početak starosti i starenja, posebno u svetlu dokazane teze da su današnje sedamdesete godine slične ranijim šezdesetim itd. (up. Stojilković Gnjatović, 2018).

Ne manje važna je i *lična percepcija* starosti: kako se pojedinac oseća – da li se oseća mladim, starim, korisnim, aktivnim, usamljenim, jer ta samoocena definiše i način i kvalitet starenja, odnos prema starosti, svome telu, blagostanju, zdravlju, ličnoj autonomiji itd. Iz ovoga sledi da je potrebno od statične definicije starosti – da ona počinje od 60/65. godine – preći na dinamičnu, koja fleksibilizuje granice starosti prema individualnim percepcijama.

Kada treba da se računa starosna granica „starij” ili „starenja”? Ako je stavimo na 65, onda dobijamo određeni broj i udeo starijih, dok se sasvim drugačija slika dobija ako je smestimo na starost od 74, ili pak 70. Tokom decenija beleži se produženje života posle penzionisanja – od 8,3 godine, koliko je mogao da računa prosečan stanovnik SAD da će doživeti po povlačenju sa tržišta rada 1940. godine, do 14,6 godina 2000, odnosno čak 17,7, koliko se prognozira do 2060. (Gauthier & Smeeding, 2003). Uzroci su ranije penzionisanje uz produžavanje prosečnog životnog veka, odnosno produžavanje *prospektivne* starosti (Stojilković Gnjatović, 2018, Cliquet, 2010). Prospektivna starost se odnosi na budućnost, odnosno na broj godina očekivanog trajanja života koje stoje pred stanovnicima, s kojima se poklapa očekivano trajanje života (iz tablica mortaliteta). Nasuprot tome, retrospektivna starost se odnosi na prošlost, odnosno na broj do sada doživljenih godina života stanovnika rođenih iste godine (Stojilković Gnjatović, 2018). U slučaju retrospektivne starosti, za početak starenja se danas najčešće uzima prag od 65, a kod prospektivne, prag starosti kada očekivano trajanje života padne *ispod* 15 godina (*ibidem*, Matković, 2021). Samim tim ova druga mera je dinamičnija, jer se pomera uporedo sa promenama/produžavanjem životnog veka.

Iz demografske i strukturalne perspektive, stanovništvo staro 65–74/5 bi verovatno trebalo da se definiše kao „nova odrasla” populacija, a ono staro 25–40 kao „starija omladina” ili (*old youth*) ili mlađe sredovečno. Imajući to u vidu, kao i bolje uslove života danas, Evropska komisija i UN (2001) su predložile da se gornja starosna granica radne aktivnosti pomeri na 77 godina (Castagnaro & Cagiano, 2013). Kađano (Cagiano) predlaže da se pomera postepeno: od 73 u 2011, na 77 u 2030, s tim što radni kontingent treba da se proširi sa 18–65 na 18–70 ili 18–75.

Slično, i drugi autori, recimo, Avramov i Maskova (2003), kao i Šnemekers (Schoenmaeckers) i Kotovska (Kotowska) (2005), tvrde da ljude uzrasta 60–79 treba tretirati kao „mlađe starije” naspram onih 80+ koji treba da se kvalifikuju kao „najstariji stari” (*oldest*

old). Produžavanje prosečnog trajanja života (*longevity*) nastaviće se sve dok se ne dostigne prosečna dužina života ljudske vrste – procenjena negde na oko 91 godinu (Avramov & Maskova, 2003), sa tendencijom daljeg produžavanja, samo neizvesno kojim tempom. Modernizacija je omogućila značajno produžavanje ljudskog veka i promenu uzroka smrti, od spoljašnjih (infektivne) bolesti ka unutrašnjim bolestima (degenerativne bolesti povezane sa starenjem). Zato produžavanje života ne samo da povećava vitalnost već može da bude povezano i sa slabostima, bolešću, fizičkim i mentalnim ograničenjima, ukratko vulnerabilnošću i fragilnošću.

Prema projekcijama stanovništva iz 2011, u Italiji su stariji od 65 mogli očekivati da žive još 20,7 i 24,5 godina⁴. U Srbiji je, međutim, 2011. očekivano trajanje života za populaciju 65 godina starosti bilo oko 15 godina (14 za muškarce i 16 za žene). Imajući u vidu efekte pandemije kovida 19, u slučaju Srbije pomaci se verovatno neće dogoditi sve do 2030.

Iz svega navedenog čini se da se stariji mogu smatrati *demografskim trezorom*. Bebi-bum generacije, rađane od 1946. do 1964, u Australiji su brojnije, zdravije, bogatije, obrazovanije, sa više životnog iskustva, te su samim tim manje opterećenje za javne fondove, političare i vlade (Healy, 2004). *Part time work* u mlađim grupama „starijih” uz redistribuciju novčanih transfera može dovesti do povećanja godina aktivnog rada i porasta ulaganja u penzije, odnosno porasta individualne štednje za starost. Nedovoljno rađanje, odnosno odsustvo zamene generacija uz poodmaklo starenje i preživljavanje najstarijih evidentno nameće potrebu da se sve više oslanjamo na takozvanu recikliranu energiju osoba koje sada nazivamo „starima”. Primeri dobre prakse iz Evrope i sveta pokazuju da se, recimo, uz male promene na radnom mestu, odnosno u lokalnoj zajednici mogu postići odlični rezultati. Primer

---

4 Nažalost, Italija je jedna od država u svetu koje su bile prve i najviše pogođene pandemijom kovida 19, posebno kad je reč o severu, gde živi najstarija populacija u zemlji, pa je malo verovatno da je došlo do produžavanja OTŽ kod stanovništva 65+.

jedne fabrike automobila u Nemačkoj pokazuje da bolje osvetljenje na radnom mestu, nabavka odgovarajuće stolice, češće pauze tokom rada, automatizacija određenih procesa omogućavaju da stariji radnici postižu istu produktivnost kao i mlađi. Pomoć starijih suseda oko školskih zadataka najmlađima uz recipročnu podršku mlađih generacija u poslovima svakodnevice (spremljeni obroci, nabavke namirnica i sl.) stvara inkluzivne društvene zajednice na lokalnom nivou. Sledeći primeri su robot u Japanu koji pomaže starijima u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, zatim elektronski zdravstveni kartoni u Francuskoj za starije od 70 koji omogućavaju potpuni uvid u dijagnoze i terapiju, te smanjuju za 10% hospitalizaciju starih, digitalne platforme koje omogućavaju porodici, negovateljima i starijima da brže komuniciraju sa lekarima itd. (up. Рашевић, 2014).

Da li je demografija sudbina?

Pre nego što se posvetimo dilemi iz podnaslova, smatramo da je zgodno dati nekoliko kratkih napomena vezanih za sociobiološke koncepte rasta i razvoja nasuprot starenju ljudskog organizma (Cliquet & Avramov, 2018:242–243).

Faza ubrzanog rasta individue počinje od njenog rođenja i sastoji se od procesa koji uvećavaju funkcionalne kapacitete pod pretpostavkom biološkog vitaliteta, odnosno prirodnog kapaciteta. Tokom evolucije, dinamika pojedinih etapa rasta individue se menja, tako da fazu intenzivnog rasta smenjuje period stagnacije, pre puberteta ili prelaska u odraslost (zrelost). To odlaganje sazrevanja do puberteta nastaje usled toga što je ljudskom mozgu potrebno puno vremena da postane potpuno funkcionalan. U pretpubertetskom periodu socijalizacije i rasta deteta, ono je još uvek vezano za roditelje, kolokvijalno rečeno „mirno i poslušno“. Od puberteta nadalje, dete ulazi u period pobune, takmičenja sa drugim odraslima oko poželjnog seksualnog objekta. Pretpubertetski period se sve više produžava kod primata, a kod ljudske vrste je čak najduži.

Starenje je opšte i postepeno opadanje mentalnih i fizičkih funkcija koje je povezano sa protokom godina i koje na kraju doводи do smrti. Evolucionarna nauka objašnjava starenje opadanjem prirodne selekcije uporedo sa produženim životom. U kasnijim

fazama života smanjuje se broj onih koji preživljavaju, što je povezano sa opadanjem njihove reproduktivne sposobnosti. Geni koji se ispoljavaju kasnije u životu (nasuprot genima na početku života) vode ka padu vitalnosti onih individua koje žive dovoljno dugo, odnosno koje uspevaju da ostare.

Tokom poslednjih nekoliko miliona godina ljudski vek se značajno produžio. Objašnjenje evolucione teorije je da je to posledica povećanja veličine mozga. Veći obim mozga olakšava kontrolu okruženja, što omogućava pad mortaliteta. Veći mozak, međutim, zahteva duži period sazrevanja deteta, što znači da je potrebno napraviti duži razmak između sukcesivnih rađanja. Tu leži biološka osnova pada fertiliteta, kako ukupnog, tako i kohortnog⁵. Duži životni vek koji, kako vidimo, povlači sporo sazrevanje deteta i kasnije osamostaljivanje mladih, zahteva produženi period intenzivne brige roditelja. Duži životni vek dalje zahteva veće i duže ulaganje resursa u održavanje zdravlja i lečenja, što u krajnjoj instanci vodi ka odlaganju starenja. Tako se značajan porast ljudske dugovečnosti duguje porastu obima mozga i kulturnom razvitku koji teče uporedo, a što se odvija u poslednjih nekoliko miliona godina evolucije (up. Cliquet and Avramov, 2018:242–243).

Starenje je moderan fenomen. U premodernim društvima nije postojao socijalni konstrukt starenja kakav danas poznajemo pa nije postojalo ni penzionisanje kao socijalni transfer javnih resursa. Ljudi su radili dok god su bili u stanju ili sve do svoje smrti. Danas je to slučaj sa stanovništvom na selu, koje i onda kada je socijalno osigurano ili prima poljoprivredne penzije, nastavlja da radi do kraja života, za razliku od većine (starijeg) gradskog stanovništva.

Starosna granica za penzionisanje je po prvi put uvedena u Nemačkoj, 1891. godine – poznata Bizmarkova šema namenjena

---

5 Sociolozi i socijalni demografi, ali i drugi koji se bave niskim fertilitetom, skloni su da ga pripišu voljnom odlaganju rađanja, razmaženošću mladih, posebno se krivica prebacuje na žene koje ne rađaju ili ne rađaju „dovoljno” (up. Milić, 1993).

starima i osobama sa invaliditetom, a morala se dostići starost od 70 godina – koju većina tadašnjeg stanovništva nije uspevala da doživi. Potom je 1913. ova starosna granica spuštена na 65 godina, i to je kasnije prihvaćeno od većine industrijalizovanih država, da bi od početka dvehiljaditih u nekim severnoevropskim državama (Danskoj, Islandu, Norveškoj) bila podignuta na 67, kako za muškarce, tako i žene. Starosna granica za muškarce se od početka 20. veka pa sve do sedamdesetih godina u većini evropskih država kretala oko 65 godina, da bi od tada nadalje počela kontinuirano da se spušta naniže⁶. Kod žena je situacija po zemljama nešto manje ujednačena, usled razlika u njihovom učešću u radnoj snazi. Tako, na primer, kod starijih žena (60–64) u Nemačkoj i Francuskoj je 2001. registrovana zaposlenost od svega 13%, dok je u Švedskoj iznosila čak 52% (up. Avramov & Maskova, 2003:19). Noviji podaci potvrđuju da je zaposlenost žena i dalje neujednačena. Švedska i dalje predvodi razvijene zemlje sveta sa čak 65,7% zaposlenosti žena u generacijama 60–64 (tabela 1). Sledi Japan sa 60,6%, zatim vrlo visoke udele imaju Finska sa 57,3% i Nemačka sa 56,7%. Francuskinje su udvostručile zaposlenost u posmatranom periodu sa 16,7% (2010) na 35% 2021, ali je taj nivo i dalje duplo manji u odnosu na, recimo, Švedsku. Države bivšeg socijalizma beleže relativno niže udele (up. Češku Republiku, Slovačku Republiku, Poljsku i Mađarsku), ali se vidi da tokom godina značajno povećavaju učešće žena 60–64 na tržištu rada. To je posebno uočljivo kod Mađarica (sa svega 9,5% 2010. na 33,5% 2021). Kod Slovačkinja je i viši, više nego petostruk, sa 7,8% 2010. na 38,6%.

---

6 Kao i mnoga druga demografska i ekonomska pitanja i ovo pitanje je vezano za dominantnu političku ideologiju. Tako, na primer, u Francuskoj je levica snizila starosnu granicu za odlazak u penziju na 62 godine, bez naučnog (demografskog, ekonomskog, socijalno-biološkog i kulturološkog) opravdanja. Danas smo svedoci velikih protesta građana jer sadašnja vlada predlaže postepeno (i to veoma sporo i ne za sve kategorije stanovništva) podizanje starosne granice na 64 godine.

Tabela 1. Zaposlenost žena 60–64, države OECD-a, 2010–2021.

Država	2010.	2012.	2014.	2016.	2018.	2020.	2021.
Austrija	14,4	13,9	15,8	18,2	18,6	18,8	19,2
Belgija	14,4	16,3	18,9	20,3	25,5	29,3	32,1
Danska	28,3	32,5	36,0	43,9	49,1	53,9	56,5
Finska	39,6	42,1	45,3	48,3	52,5	57,4	57,3
Francuska	16,7	19,9	25,0	28,5	31,1	32,5	35,0
Nemačka	33,0	38,8	46,2	50,8	55,4	56,6	56,7
Grčka	20,5	17,0	18,0	19,0	21,5	25,6	26,9
Mađarska	9,5	11,2	13,4	21,9	26,4	31,0	33,5
Italija	11,8	15,3	23,6	27,8	32,3	33,5	32,1
Irska	32,7	32,2	34,6	38,2	43,4	44,8	47,3
Holandija	27,2	33,8	37,2	43,2	48,1	52,6	52,4
Poljska	12,7	13,7	15,5	19,8	20,7	21,8	23,2
Češka Republika	15,0	16,7	19,8	25,5	33,9	36,8	41,0
Slovačka Republika	7,8	9,3	13,1	20,2	27,2	35,0	38,6
Slovenija	13,0	10,1	13,2	13,6	18,7	21,5	25,1
Švedska	56,7	60,2	63,5	65,2	68,4	65,9	65,7
Turska	14,9	15,9	14,9	15,4	17,0	13,3	14,3
SAD	47,5	47,6	48,1	48,5	50,4	47,8	49,6
Australija	41,5	43,2	43,3	47,5	48,9	49,2	51,4
Japan	44,2	44,5	47,0	50,8	56,8	59,7	60,6
OECD	34,2	35,9	38,3	40,5	43,2	43,1	44,1

Izvor: OECD.stat. (https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=lfs_sexage_i_r)

Politika *de facto* ranijeg povlačenja, pre zakonske starosne granice (*de iure*) imala je za cilj da podstakne zapošljavanje mladih generacija, ali ne samo da nije u tome uspela već je dovela do isključivanja starijih, uprkos njihovom boljem obrazovanju i zdravlju, većim tehnološkim mogućnostima i spremnosti da nastave da rade. Ovo je bio i odraz *ejdžizma*⁷ prema starijoj radnoj snazi (Cliquet, 2010, Klike, 2016). Od ranijeg penzionisanja koristi je imao samo privatni sektor koji starije radnike nije zamenio mlađim, a troškovi penzionisanja su prebačeni na javni sektor, odnosno državu (Avramov & Maskova, 2003).

Postavlja se pitanje da li je ispravno upoređivati sadašnje generacije šezdesetogodišnjaka sa njihovim prethodnicima od pre pedesetak godina? Da li se treba držati tradicionalnih indikatora starenja (apsolutni brojevi, udeli, indeksi, stope)⁸ ili primenjivati alternativne, odnosno revidirane (komplikovanije alatke, kombinovanje više izvora podataka, upoređivanje generacija i kohorti itd.), (up. Stojilković Gnjatović & Devedžić, 2020; Stojilković Gnjatović, 2018). I, sasvim konkretno, da li je ispravno da se granica starenja i dalje održava na 65 godina?

---

7 Ejdzizam je predrasuda prema starijima koja se razvija u savremenom društvu u vezi sa sukobom generacija oko ograničenih resursa, nespremnošću mlađih da se suoče sa (svojom) smrtnošću i krajem života, odsustvom međugeneracijske saradnje u oba pravca i uzajamne podrške (Рашијевић, 2022), zatim sa kulturom konzumerizma i momentalizma, forsiranja spoljašnjih efekata, lepote, mladosti, zdravlja i snage itd., a u okolnostima kada stariji žive duže, zdraviji su, poseduju vredna životna iskustva i mudrost, vladaju savremenim tehnologijama koje im omogućavaju i da su duže aktivni i da participiraju u široj zajednici (Klike, 2016).

8 Recimo, UN su dugo smatrale da je prag starosti 60 godina i da se populacija može smatrati starom kada udeo starih dostigne 12%, zatim kada indeks starenja pređe 0,4 (odnos starih 60+ prema mladima 0–19) i prosečna starost premaši 30 godina. Međutim, danas je u velikom broju država prosečna starost oko 40, zatim, uobičajeno je da se 65 godina uzme kao prag starosti, a udeo starijih daleko premašuje 12%, odnosno indeks starenja je preko 1,0, pa je očigledno da se pokazatelji starenja u 21. veku moraju revidirati u skladu sa demografskim tranzicionim i društvenim promenama (up. Stojilković Gnjatović, 2018: 293).

Opšti trend senilizacije stanovništva koji je glavno obeležje populacija 21. veka otvara pitanje: *da li je demografija sudbina?* Sudeći po brojnim autorima – izgleda nije. Prvo, usled opadanja uдела mladih i sredovečnih, takozvani mlađi stariji (65–74) su često ne samo brojniji, kao što smo videli na primeru generacija rađanih posle Drugog svetskog rata (1947–1956), već imaju i više socijalnih uloga i odgovornosti, iskusna su radna snaga, poseduju vredna znanja i iskustva, strpljenje i životnu mudrost (“*gerotranscendence*”). Stariji su veliki rezervoar nege i brige u porodici, posebno (starije) žene (oko partnera, rođaka, dece, unuka, osoba u svojoj okolini itd.), (Milić, 2004). Istraživanja pokazuju da su oni čak veći pružaoci nege i brige nego njihovi primaoci (OECD, 2011, Healy, 2004)⁹. Drugo, velike demografske promene kroz istoriju, kakve su bile demografske tranzicije (prva, druga itd.) podsticale su biheviorističke adaptacije i nove obrasce delanja, zatim institucionalne, tehnološke inovacije, pa i političke promene, pa se može očekivati da će i buduće, očekivano, kontinuirano starenje zahtevati nove vidove društvenog ali i individualnog prilagođavanja i odgovora (Cliquet & Avramov, 2018; Cliquet, 2010; Bobić i Vukelić, 2011).

Budući da je starenje stanovništva savremeni trend u razvitku svih populacija sveta, koji će se ne samo održati nego i pojačati u budućnosti, naročito u najrazvijenijim ekonomijama (Japan, Nemačka, Koreja, Australija, Slovenija itd.), (up. Haberkern, Schmidt, Neuberger & Grignon, 2011:192; Healy, 2004)¹⁰ postavlja se jedna druga dilema – **da li starenje za pojedinca znači dodavanje godina (kvalitetnom) životu ili se (samo) život dodaje godinama** (Cliquet, 2010; Bloom et al., 2003; up. Avramov & Maskova, 2003; Healy, 2004. itd.). Da li je starenje samo odlaganje neizbežne činjenice života – smrti – ili produžavanje dostojanstvenog života koji omogućava da budemo (dugo) nezavisni, sigurni, da se sami brinemo

---

9 Po nekim procenama, neplaćeni rad starijih, oko dece i drugih, čini oko 7% BDP-a (Healy, 2004).

10 Neki ubrzano i povećano starenje povezuju sa pojmom „demografska vremenska bomba” (Healy, 2004).

o sebi, o svojoj ličnoj higijeni, da se sami hranimo, oblačimo, da živimo od stečene penzije i/ili da nastavimo da pomalo radimo itd. Produžavanje prosečnog životnog veka u 20. veku bilo je udruženo sa kompresijom morbiditeta u starijim godinama (smanjenje godina života provedenog u bolesti i njihovo pomeranje ka kasnijem dobu), što su omogućila dva ključna procesa: poboljšanje zdravlja i porast vitalnosti kod mlađih generacija starijih (65–74), ali i porast godina života u slabijem zdravlju, život sa bolešću i u nemoći kod starijih starih (preko 80), koji više ne umiru od zaraznih bolesti, kao što je to bilo tokom istorije,¹¹ ali se suočavaju sa degenerativnim procesima povezanim sa dubokom starošću, odnosno bolestima savremenog doba (kardiovaskularne bolesti, neoplazme, respiratorne bolesti itd.).¹²

Brojne generacije današnjih starijih, rođenih recimo posle Drugog svetskog rata, imale su priliku da se duže i kvalitetnije školuju, da uživaju u višem životnom standardu, boljim uslovima na tržištu rada, manjim porodicama, većem slobodnom vremenu itd. Drugačije je, međutim, starenje u zemljama u postsocijalističkoj transformaciji ka tržišnoj privredi, gde su demografske promene

-
- 11 U vreme rada na ovom rukopisu planeta je bila zahvaćena pandemijom kovida 19, koja je, nažalost, odnela veliki broj života u svetu (oko 7 miliona na dan 5. jula 2023), (<https://covid19.who.int/>). Posebno je bila ugrožena starija populacija, hronično oboleli, zatim rezidenti domova za stare, bolnica itd. (up. Luc i Gejli, 2022).
  - 12 Pandemija kovida 19 je najnoviji primer pogubnih posledica po zdravlje i život posebno starije populacije. Od 1950. i uspostavljanja moderne vitalne statistike u Srbiji, nije zabeležen takav porast umrlih kao 2020. i 2021. Ukupan broj umrlih je 2020. bio 117.000 lica i bio je za 14% veći u odnosu na 2017–2019. Sledeće godine, 2021, udeo smrtnosti je bio još veći (137.000). Odgovor na pandemiju lokalnog zdravstvenog sistema, kao i ukupnog društva i političke elite bio je negativan, i to drastično u slučaju Srbije – tokom 2020. i 2021. došlo je do skraćenja prosečnog životnog veka kod muškaraca za 3,4 godine i žena za 2,9 godina, kao posledica porasta smrtnosti kod starijih, a posebno takozvanog „izbežnog” ili „sprečivog” mortaliteta (up. https://www.youtube.com/watch?v=s-9Wtfn2RV0&ab_channel=DrustvoDemografaSrbije).

tekle uporedo sa krupnim ekonomskim i socijalnim potresima od socijalizma ka kapitalizmu. Starenje se tu odvija u okolnostima niskih plata i penzija, opšte oskudice, suženih mogućnosti (dodatnog i produženog) rada, ispražnjenih i nedovoljnih državnih fondova, posebno u domenu zdravlja, obrazovanja, socijalne i javne zdravstvene zaštite, niske stope zaposlenosti itd. Stariji su tu posebna grupa pod rizikom od siromaštva i nedovoljno društveno zaštićeni. To se odrazilo i na pad prosečnog veka u ovim zemljama. Recimo, kod muškaraca u Ruskoj Federaciji, prosečan životni vek je od početka tranzicije skraćen sa 64 (1964), na svega 58 (1995)¹³, dok je kod žena ovo skraćenje životnog veka bilo nešto blaže, od 73 godine u 1970. na 72 godine 1995.

U Srbiji (bez podataka za Kosovo i Metohiju u celom tekstu) srednje očekivano trajanje života za osobe stare 65 godina stagnira već nekoliko decenija i iznosi prosečno 16,2 godine ili 4 godine kraće od proseka EU (Matković, 2022). Globalno posmatrajući, u državama centralne i istočne Evrope stanovništvo živi prosečno oko deceniju kraće u odnosu na razvijene evropske zemlje (Botev, 2012; Avramov & Maskova, 2003). Nikolaj Botev ovo razdvajanje država centralne i istočne Evrope u odnosu na Zapad i ostatak sveta (sa izuzetkom afričkih država pogođenih AIDS-om) povezuje sa jasnom geografskom, demografskom, socioekonomskom i geopolitičkom podelom Istok–Zapad. Dok su recimo u Francuskoj muškarci produžili život za 9,3 godine u periodu 1965–2005, u Rusiji su u istom periodu oni skratili svoj vek za 5,5 godina, a u Ukrajini za 6,3. To je u ovim poslednjim državama stvorilo veliki rodni jaz u dužini života, do sada nepoznat u periodima mira, na primer u Rusiji, 2005. od čak 13,5 godina, u Belorusiji preko 12, a u Ukrajini preko 11¹⁴ (up. tabelu 2).

---

13 U Ruskoj Federaciji prosečan životni vek za muškarce je čak i 2005. bio 58,9 godina (Botev, 2012).

14 Rat u Ukrajini od februara 2022. će sigurno promeniti i ovu sliku, kao posledica ratnih gubitaka, posebno među muškim stanovništvom.

Kao što pokazuju podaci iz tabele 2, rodne razlike u srednje očekivanom trajanju života su u obe posmatrane godine najmanje u skandinavskim državama (u Švedskoj, Norveškoj, Irskoj), a najveće u bivšim socijalističkim državama istočnog i centralnog dela kontinenta (Rumunija, Bugarska, Poljska). U Srbiji je ovaj rodni jaz nešto manji, na nivou Slovenije, Češke Republike, Španije, Finske, ali je prosečan životni vek znatno kraći u odnosu na razvijene zemlje, odnosno sličan je Bugarskoj i Rumuniji, a u posmatranom periodu (2019–2020) čak je i najviše skraćen u poređenju sa ostalim zemljama, verovatno kao posledica lošeg javnozdravstvenog odgovora na pandemiju i preopterećenosti zdravstvenog sistema, odnosno nemogućnosti da odgovori na potrebe ne samo obolelih od kovida 19 već i drugih pacijenata sa hroničnim bolestima, ali i akutnim, kojima je bila potrebna pomoć, posebno među starijima.

Tabela 2. Rodne razlike u srednje očekivanom trajanju života, evropske zemlje, 2019. i 2020.

Godina	2019.		Rodna razlika	2020.		Rodna razlika
	Muškarci	Žene		Muškarci	Žene	
Država						
Belgija	79,8	84,3	4,5	78,5	83,0	4,5
Danska	79,5	83,5	4,0	79,7	83,6	3,9
Švedska	81,5	84,8	3,3	80,6	84,2	3,6
Norveška	81,3	84,7	3,4	81,6	84,9	3,3
Finska	79,3	84,8	5,5	79,2	84,8	5,6
Nemačka (bivša SR)	79,0	83,7	4,7	78,7	83,5	4,8
Irska	80,8	84,7	3,9	80,8	84,4	3,6

Godina	2019.		Rodna razlika	2020.		Rodna razlika
	Muškarci	Žene		Muškarci	Žene	
Država						
Francuska	79,9	85,9	6,0	79,2	85,3	6,1
Španija	81,1	86,7	5,6	79,6	85,2	5,6
Grčka	79,2	84,2	5,0	78,8	83,9	5,1
Bugarska	71,6	78,8	7,2	70,0	77,5	7,5
Rumunija	71,9	79,5	7,6	70,4	78,3	7,9
Češka R.	76,4	82,2	5,8	75,3	81,3	6,0
Poljska	74,1	81,9	7,8	72,5	80,7	8,2
Hrvatska	75,5	81,6	6,1	74,7	80,9	6,2
Slovenija	78,7	84,5	5,8	77,8	83,4	5,6
Srbija	73,4	78,6	5,2	71,6	77,5	5,9
S. Makedonija	74,7	78,6	3,9	72,2	76,7	4,5
Crna Gora	74,0	79,5	5,5	73,2	78,8	5,6
Albanija	77,6	80,7	3,1	75,2	79,6	4,4

Izvor: Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_mlexpec/default/table?lang=en

Poslednji izveštaj OECD-a pokazuje da su sve države doživjele ogroman porast prospektivne starosti (prosečan broj očekivanih godina života nakon 65), i to i kod muškaraca i kod žena (OECD, 2021:252). U proseku OTŽ na uzrastu 65 je povećano tokom pet decenija, od 1970. do 2019. za 5,7 godina. Iznad proseka su Australija, Finska, Irska, Japan, Koreja, Luksemburg i Španija, gde se registruje još veći porast, od sedam godina, dok su ispod ovog proseka

dve države (Meksiko i Litvanija), jer je životni vek kod lica starih 65 povećan za pet decenija za manje od tri godine. Stariji koji su navršili 65 godina starosti u državama Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) mogu da očekuju da će poživeti još čitavih 19,9 godina, u proseku (!). Godine 2019. OTŽ kod ženskog stanovništva starog 65 godina je bilo najveće u Japanu i iznosilo je 24,6 godina, a zatim kod muškaraca u Švajcarskoj (20,3). Najniža prospektivna starost registrovana je kod žena starih 65 u Mađarskoj (18,6) i muškaraca u Letoniji (14,4).

Međutim, ne provode stariji sve godine u dobrom zdravlju. U tom pogledu postoje velike razlike, o čemu svedoče podaci istraživanja o zdravim godinama života (Statistics on Income and Living Conditions – SILC). U državama OECD-a broj zdravih godina života u starosti 65 je 9,8 za žene i 9,7 za muškarce, prosečno. Očigledno je da su rodne razlike manje kod indikatora zdravih godina života kod muškaraca i žena u odnosu na ukupan životni vek oba pola. Daleko iznad proseka po godinama zdravog života su muškarci i žene u Norveškoj i Švedskoj (oko 16 godina), dok je na Islandu i u Irskoj – 13 godina. U Slovačkoj Republici i Letoniji je broj zdravih godina života za oba pola manji od 5 godina kod 65-ogodišnjaka. Poslednjih godina se beleži blaga stagnacija u ovom pokazatelju, posebno usled pandemija gripa 2014–2015. i virusa kovid 19 koje su najviše pogodile starije, sa narušenim zdravljem (OECD, 2021).

Starenje stanovništva je posledica tri bitna socio-demografska faktora: dugotrajnog opadanja fertiliteta (tzv. starenja sa dna starosne piramide), sniženog mortaliteta, odnosno produžavanja očekivanog trajanja života (OTŽ) (tzv. starenja sa vrha starosne piramide) i prelaska u starije godine života brojnijih kohorti stanovništva, recimo „*baby boomer-a*” (Avramov & Maskova, 2003, Stojilković Gnjatović, 2018). Na starenje stanovništva utiču i migracije, posebno pojačana emigracija, usled selektivnosti migranata, odnosno veće pokretljivosti mlađeg sredovečnog stanovništva (20–40 godina), što se još jače ispoljava na užim teritorijalnim celinama,

u siromašnijim regionima (recimo jug i istok Srbije), odnosno u ruralnim naseljima (Bobić, 2007, 2013; Bobić, Vesković Anđelković & Kokotović Kanazir, 2016). Imajući u vidu kraći životni vek u državama centralne i istočne Evrope, starenje je više posledica niskog, odnosno višedecenijskog nedovoljnog rađanja nego produženog životnog veka (up. Botev, 2012).

Demografsko starenje, odnosno povećanje broja i udela starijih u stanovništvu, nastaje i kao posledica prethodnog demografskog razvitka (recimo regresivne starosno polne piramide) i rezultat je i poboljšanih individualnih, zdravstvenih i životnih uslova, kao i uspešnih javnih politika (socijalne, zdravstvene, obrazovne itd.).

Starenje je veoma izraženo u celom regionu bivše SFRJ, tako da se duž istočne granice EU formira zona depopulacije koja je, prema modelu UN, najjača u globalnim okvirima (Nikitović, 2016:47). Starenje se odvija nejednakim tempom u pojedinim zemljama sveta. Recimo, sada je Japan vodeći sa 28% stanovništva starijeg od 65 (tabela 3), čak tri puta više od svetskog proseka i više od 20 puta više u odnosu na Ujedinjene Arapske Emirate, zemlje koja je na dnu lestvice u odnosu na proces starenja (Bloom et al., 2019).

Tabela 3. Udeli najstarijih populacija u svetu

Redni broj	Država	% 65+*	65-74	75-84	85 +	Stanovništvo 65+ (u milion.)	Ukupno (u milion.)
1	Japan	28,2	50	34	16	35,58	126,18
2	Italija	22,8	49	35	16	13,76	60,34
3	Finska	21,9	58	30	12	1,21	5,52
4	Portugalija	21,8	51	35	14	2,24	10,27
5	Grčka	21,8	48	35	17	2,33	10,70
6	Nemačka	21,4	47	39	14	17,78	83,10

Redni broj	Država	% 65+*	65-74	75-84	85 +	Stanovništvo 65+ (u milion.)	Ukupno (u milion.)
7	Bugarska	21,3	59	31	9	1,49	6,98
8	Hrvatska	20,4	54	34	12	0,83	4,05
9	Francuska	20,3	54	29	17	13,16	64,83
10	Letonija	20,3	50	36	15	0,39	1,91
11	Srbija	20,2	--	--	--	1,40	6,94
12	Švedska	19,9	54	33	13	2,05	10,29
13	Litvanija	19,8	49	36	15	0,55	2,79
14	Estonija	19,8	50	36	13	0,26	1,33
15	Danska	19,6	58	31	11	1,14	5,82
16	Češka	19,6	61	29	10	2,09	10,67
17	Slovenija	19,6	54	33	13	0,41	2,09
18	Mađarska	19,3	59	31	10	1,89	9,77
19	Malta	19,2	60	30	10	0,10	0,50
20	Španija	19,1	49	33	18	8,99	47,07
21	Nizozemska	18,9	58	31	12	3,27	17,34
22	Austrija	18,8	50	37	13	1,67	8,88
23	Belgija	18,7	53	32	15	2,15	11,46
24	Ujedinjeno Kraljevstvo	18,3	54	32	14	12,24	66,83
25	Švajcarska	18,3	53	33	14	1,57	8,57

Redni broj	Država	% 65+*	65-74	75-84	85 +	Stanovništvo 65+ (u milion.)	Ukupno (u milion.)
26	Rumunija	18,2	58	32	11	3,52	19,36
27	San Marino	18	--	--	--	0,01	0,03
28	Poljska	17,5	60	28	12	6,72	38,40
29	Lihtenštajn	17,5	--	--	--	0,01	0,04
30	Norveška	17,2	50	30	13	0,92	5,34
31	Kanada	17,2	58	29	13	6,44	37,41
32	Ukrajina	16,5	57	34	9	6,94	42,04
33	Hongkong, Kina	16,4	58	27	15	1,23	7,52
34	Bosna i Hercegovina	16,1	61	32	7	0,56	3,49
35	Slovačka	16	62	29	9	0,87	5,45
36	SAD	16	58	29	13	52,76	329,15
37	Novi Zeland	15,3	58	30	12	0,76	4,97
39	Barbados	15,3	56	30	14	0,04	0,29
40	Crna Gora	15,2	61	30	9	0,09	0,62
41	Južna Koreja	15,1	58	33	9	7,83	51,85
42	Belorusija	15	56	33	11	1,42	9,47
43	Gruzija	14,8	58	33	9	0,59	4,00
44	Ruska Federacija	14,6	59	31	10	21,42	146,73

Redni broj	Država	% 65+*	65-74	75-84	85 +	Stanovništvo 65+ (u milion.)	Ukupno (u milion.)
45	Kuba	14,4	57	32	11	1,62	11,21
46	Andora	14,4	--	--	--	0,01	0,08
47	Luksemburg	14,4	55	31	14	0,09	0,62
48	Island	14,2	58	29	13	0,05	0,36
49	Urugvaj	14,2	52	32	16	0,50	3,52
50	Severna Makedonija	14,1	64	30	6	0,29	2,08

- Susedne tri kolone (četvrta, peta i šesta – prim. aut.) daju udele sve tri starosne grupe do 100%

Izvor: <https://www.prb.org/resources/countries-with-the-oldest-populations-in-the-world/>

Godine 2022, među državama Ekonomske komisije UN za Evropu (56 država) najstariji su registrovani u Italiji, Portugaliji, Finskoj i Grčkoj (preko 22%), dok je u četiri centralnoazijske države zabeleženo manje od 5% (Tadžikistan, Turkmenistan, Uzbekistan i Kirgistan). U ovom velikom svetskom regionu će udeli lica 65+ tokom vremena porasti sa 16,8% (2020) na 24,5% (2050). Istovremeno će udeo dece i omladine (0–24) opasti sa 29,9% na 27,0% (UNECE, 2022).

U Srbiji je 2019. godine bilo preko 1,4 miliona stanovnika 65+ (20,7%), od kojih je preko 300 hiljada bilo u grupi najstarijih starih (80+), (4,6%), (tabela 4). Među starima dominiraju žene, čije je učešće oko 60% i koje se povećava u najstarijim starosnim grupama.

Tabela 4. Indikatori starenja stanovništva u Srbiji, 2002, 2011, 2019. i projekcije za 2041. godinu, varijanta srednjeg fertiliteta

	2002.	2011.	2019.	2041.
Broj starih, 65+	1.240.505	1.247.876	1.436.930	1.644.912
<i>Udeo u ukupnoj populaciji (%)</i>	1,6	17,3	20,7	24,1
<i>Udeo žena (%)</i>	57,7	57,9	57,1	57,5
Broj najstarijih starih, 80+	145.477	252.087	321.333	511.175
<i>Udeo u ukupnoj populaciji (%)</i>	1,9	3,5	4,6	7,5
<i>Udeo žena (%)</i>	63,3	63,1	61,8	64,3
Koeficijent zavisnosti starih (3. varijanta)	27,3	27,4	33,9	42,3

Izvor: Matković, 2022:164 (tabela 1)

Posmatrano u evropskom kontekstu, Srbija danas ima udeo starih od 65+ nešto iznad proseka, ali je udeo najstarijih, preko 80 sada ispod proseka, zbog njihove komparativno veće smrtnosti u odnosu na ostale evropske države. U samoj Srbiji je udeo starih iznad republičkog proseka u dve trećine opština, a u 10 opština na jugu i istoku je čak preko 30% (Babušnica, Crna Trava, Gadžin Han, Knjaževac, Kučevo, Ražanj, Rekovac, Svrlijig, Žagubica), (Matković, 2022:164).

U Srbiji se tokom vremena broj starih povećavao: od 5,6% u popisu 1948, pa do današnjih četiri puta više stanovnika u uzrastu takozvanih seniora. Starenje se posebno intenziviralo u periodu 2002–2011, a period posle 2011. godine je u znaku podmlađivanja starijih, jer u kontingent starijih od 65 ulaze pripadnici najbrojnije, posleratne, bebi-bum generacije (1947–1956), (Stojilković Gnjatović & Devedžić, 2020).

Rezultati popisa stanovništva Srbije iz 2022. pokazuju da je udeo starijih dalje povećan, od 17,4% (2011) na 22,1% (2022) ili za 5%, dok je istovremeno smanjen udeo stanovnika iz takozvanog radnog kontingenta (15–64) sa 68,3% na 63,5%. Udeo mladih se nije znatnije menjao (od 14,3% iz 2011. na 14,4% 2022), (P3C, 20236). Stanovništvo Srbije je u međuvremenu postalo i starije za oko 1,5 godina (43,8) u odnosu na popis 2011. Prosečna starost žena danas iznosi 45,2, a muškaraca 42,4. Najstarije je stanovništvo regiona Južne i istočne Srbije, inače najnerazvijenijeg, gde je svako četvrto lice staro 65+.

Projekcije stanovništva za 2041. pokazuju da će se starenje dalje nastaviti te da će svaki četvrti žitelj Srbije biti stariji od 65, a da će porasti i udeo najstarijih starih (oko pola miliona). Do 2052. godine broj starijih od 65 će rasti za oko 8.000 lica godišnje i dostići trećinu ukupne populacije. Posebno će biti intenzivno starenje najstarijih starih, 80+, tako da će oni činiti čak četvrtinu starije populacije, prema srednjoj varijanti projekcija (Сатарих и Рашевић, 2007:12).

Koeficijent zavisnosti starih ili odnos osoba starijih od 65 prema 100 lica u radnom kontingentu (20–64) od 27,4 će porasti na čitava 42,3% u 2041, dok će u Vojvodini prema projekcijama 2050. biti 54 (Nikitović, 2019, prema: Рашевић, 2022:288). Autori skreću pažnju da je od starenja populacije Srbije i čitavog regiona bivše Jugoslavije još veći problem regresivna starosna struktura stanovništva, odnosno pritisak rastućeg broja starijih na radno aktivno stanovništvo. Taj pritisak će u slučaju Srbije i bivše Jugoslavije kontinuirano rasti sve do sredine 21. veka, štaviše do tada će se čak udvostručiti. Međutim, starenje ne mora da bude izvor zabrinutosti ako se društvo prilagođava, ako se adekvatnim javnim politikama država usmeri ka podsticanju imigracije, aktivnom starenju, podizanju obrazovnog praga stanovništva, posebno mladih, rastu zaposlenosti, podršci porodici, usklađivanju rada i roditeljstva, rešavanju stambene krize u tranziciji ka roditeljstvu itd. (Nikitović, 2016).

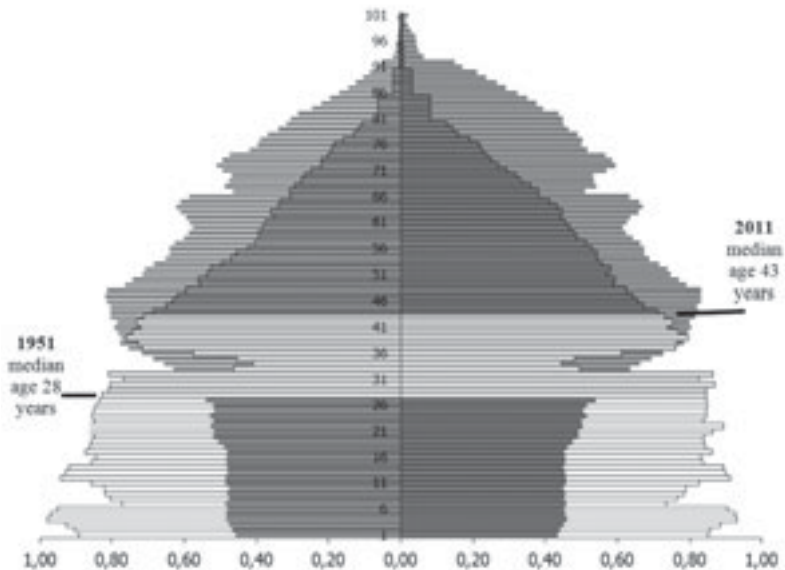
Starenje i/ili kontrastarenje/ podmlađivanje?

Iz dosadašnjih analiza čini se da je sasvim jasno da je potrebno da se promeni javni, naučni, medijski diskurs i pristup starenju.

Italijanski demograf i ekonomista Kađano de Acevedo (Cagiano de Azevedo) autor je teze o kontrastarenju ili podmlađivanju. Da bi je potkrepio, on je uporedio starosno polne piramide Italije za 1951. i 2011. (grafikon 1). Dok je do pre šezdesetak godina, zamena generacija bila brza sa malim udelom starijih, nekih šest decenija kasnije smena generacija (*turnover*) je veoma spora (usled produženog životnog veka i niskog fertiliteta), a kondenzacija stanovništva je u starijem dobu. Tako ispada da je zapravo za ovih šest decenija petnaestak generacija podmlađeno! Kako je to moguće? Pođimo od pretpostavke da prosečna starost populacije (*medijalna starost*) deli stanovništvo na dva jednaka dela: mlado i staro. Godine 1951. medijalna starost stanovništva Italije bila je 28, dok je 2011. 43, što znači da je petnaest generacija prešlo iz starije u mlađu starosnu grupu! Zato je opravdano reći da se tokom vremena dešava podmlađivanje ili „*counter ageing*” ili „*rejuvenation*” (Castagnaro & Cagiano de Azevedo, 2013; Cagiano de Azevedo & Ambrosetti, 2004). Podmlađivanje nastaje iz dva uzroka: transfera domicilne populacije iz starije u mlađu i pod dejstvom imigracije

stanovništva. Imigracija u Italiju dovodi mlađe stanovništvo (čak 70% stiže van teritorije Evrope iz Afrike i Azije, Turske), (Zsolt & Kralikova, 2021; Bobić, Babović, 2013) koje, po pravilu, ima višu stopu rađanja (bar neko vreme).

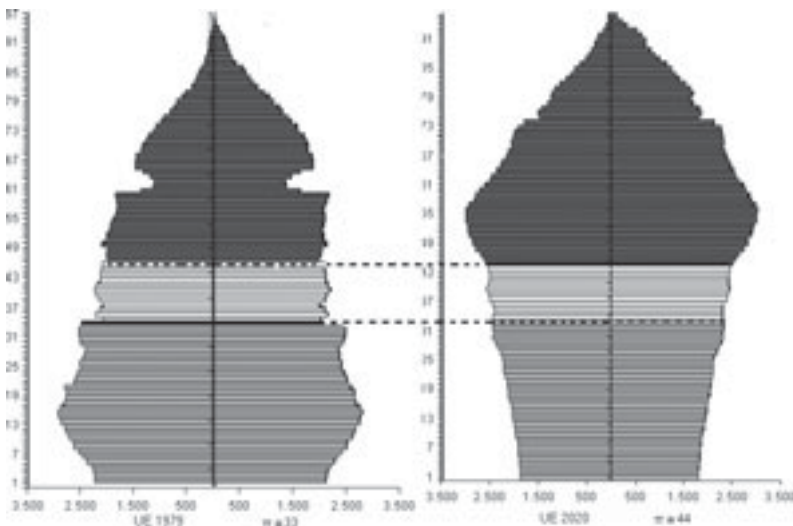
Grafikon 1. Starosne piramide u vreme popisa 2011, Italija (u procentima)

Izvor: Castagnaro & Cagiano de Azevedo, 2013: 23

Cagiano pokazuje da slično važi i za populaciju EU (grafikon 2). Godine 1979. je prosečna starost (medijalna) u EU bila 33, a 2020. – 44 godine. To znači da je nekih 11 generacija prešlo iz starije u mlađe stanovništvo za četrdesetak godina.

Grafikon 2. Prosečna starost EU 1979 (33), a 2020 (44)

Izvor: Eurostat, prema Cagiano de Azevedo & Ambrosetti, 2004, str. 3.

U vezi sa iznetom tezom o *rejuvenaciji* stanovništva, postavlja se dalje pitanje – da li je opravdano da se granica od koje se računa početak starenja i dalje računa na 65 godina? Ako je prosečna starost u EU 2020. 44 (grafikon 2), a prag starosti se zadržava na 65, to dovodi do zbijanja (kontrakcije) glavnog agregata stanovništva – takozvanih „odraslih“, na svega 22 godine (od 44 do 65)!? Da li je onda održiva stara klasifikacija životnih ciklusa na mlade, odrasle i stare? Čini se da takva podela više ne odgovara realnosti života u postmodernom društvu zbog produženog obrazovanja, izmenjenog, fleksibilnog, pa i prekarnog tržišta rada, posebno za mlade generacije (up. Stanojević, 2018; Stanojević, 2015), fleksibilizacije u domenu zaposlenosti, otežane stambene tranzicije (otežane separacije od roditeljske porodice), odlaganja rađanja i formiranja unija, problema sa usklađivanjem porodice i plaćenog rada, porasta slobodnog vremena itd. Ako zadržimo granicu starosti na

65, a prosečna starost iznosi 44, to znači da za dvadesetak godina pojedinci treba da završe formalno obrazovanje, da se zaposle, da kupe stan, odnosno reše stambeno pitanje, formiraju porodicu, obezbede smenu generacija, doprinesu društvenom razvoju i uštede (dovoljno) za svoju starost. Za takvu socijalnu biografiju je do pre pedesetak godina bilo pretpostavljeno da je potrebno oko 40 godina (računato kao razlika medijalne starosti i početka starenja), a sada ispada da se taj deo biografskog vremena sužava na svega dve decenije!

Demografsko starenje, dakle, može da bude i u znaku (biološkog i socijalnog) podmlađivanja, u vezi sa ulaskom brojnijih generacija u kontingent starih (65+), ili takozvanog talasanja generacija (Stojilković Gnjatović & Devedžić, 2020), kao i sa produžavanjem životnog veka. Ako je to tako, onda je potrebna „demografska amnestija” i transfer stanovništva 65–74 u odraslo umesto u staro stanovništvo! Potrebno je onda i ponovno promišljanje politike zapošljavanja i penziona politike, odnosno politike povlačenja sa tržišta rada, socijalne politike, politike prema porodici, obrazovne itd. (Todorović et al., 2019).

Zbog ranog povlačenja sa tržišta rada, ne samo da su stariji danas pretežni penzioneri nego su i mladi neka vrsta *kvazipenzionera*¹⁵ zato što im je potrebna duža podrška porodice i društva – materijalna, emotivna, psihološka, socijalna itd. Oni se sve duže školuju, često imaju prekarne poslove i ne usuđuju se da se stambeno razdvoje od roditelja, niti da formiraju sopstvenu porodicu.

---

15 Demografija razdvaja starosnu strukturu stanovništva na: decu i mlade (0–18), mlade sredovečne (19–39), starije sredovečne (40–64) i stare (65+). Novija istraživanja socijalne biografije mladih u sociologiji i socijalnoj antropologiji u kontekstu paradigme životnog toka ukazuju na produženu mladost ili postadolescenciju, pa su istraživači odustali od granice mladosti od 25 godina. Ona je sada pomerena na 30, pa i 35. Opravdanje se nalazi u analizi takozvanog markera odraslosti ili ključnih događaja koji označavaju prelaze u životima mladih: završetak školovanja, zaposlenje, formiranje unija (bračna i porodična tranzicija) i separacija od roditeljske porodice (stambena, psihološka), (Tomanović et al., 2012).

Odlazu početak rađanja, u najmanju ruku dok ne obezbede stabilan posao i dohodak, ako ne i zasebno stanovanje u odnosu na roditelje, što objašnjava odlaganje svih bitnih životnih događaja – takozvanih markera odraslosti (Tomanović, Stanojević & Ljubičić, 2016). Potvrda produžene adolescencije (postadolescencije) stiže i iz demografije, upoređivanjem starosnih struktura stanovništva iz 1953. i 2011, gde se jasno vidi da se granica mladosti pomerila za 8 godina (sa 15 na 23), kao posledica korenitih promena u modelima rađanja. Druga granica između mlađih i starijih sredovečnih u istom periodu porasla je za čak 12,5 godina, pa su četrdesete godine života danas postale nove tridesete, a šezdesete nove pedesete, jer su stariji „ostarili” za nekih 11,7 godina (up. Stojilković Gnjatović, 2018).

Posledica transformacije i redefinisanja životnog toka i faza u socijalnoj biografiji u vezi sa demografskim i socijalnim promenama su i takozvane nove „sendvič” generacije – generacije 50–64. Nove sendvič generacije su opterećene brigom o najstarijim starima (preko 85), svojim (starim) roditeljima, srodnicima, pored brige i podrške deci i mladima koji se kasno osamostaljuju i formiraju svoje porodice (Botev, 2012; Vlajić, 2021). Koeficijent podrške roditeljima stavlja u odnos generacije 85+ prema njihovoj deci 50–64 („*parent support ratio*”). Ovo je čisto demografski pokazatelj koji ukazuje na potencijal međugeneracijske solidarnosti. On je 1950. godine u proseku bio manji od 2 za svet, do 2000. se duplirao i prema projekcijama će se utrostručiti do 2050. dok će u razvijenim dostići 28. U Japanu se očekuje da dostigne 56, a sada je u Francuskoj 13. Ostaće nizak za Treći svet i dostići će svega 8 do 2050. godine.

Ovo je samo okvirni pokazatelj obima opterećenosti odrasle „dece” (50–64) koja su i sama na pragu starosti u okolnostima kada njihovi stariji roditelji žive sve duže (tzv. „*beanpole*” ili vertikalizovana porodica), (up. Vlajić, 2021). Na globalnom nivou, populacije, obim ove opterećenosti odrasle dece ili zavisnosti starijih zavisi od nivoa fertiliteta, to jest veličine generacija, mortaliteta, migracija,

kao i nasledene starosne i polne strukture stanovništva. On je niži ukoliko su stariji imali viši fertilitet, to jest obezbeđivali prostu zamenu svojih generacija i obrnuto, a niži je i u slučaju višeg mortaliteta stanovništva, odnosno kraćeg OTŽ. Na njegovu veličinu utiču i migracije, posebno usled njihove selektivnosti (po starosti, radnoj aktivnosti itd.). Današnja generacija starijih od 85 je poslednja koja je bila blizu reproduktivne granice, odnosno proste reprodukcije (up. Stojilković Gnjatović, 2018). Uбудućе će sve starije generacije imati na raspolaganju manji broj potomaka na koje će moći da računaju kao na podršku u starosti, posebno na užim teritorijalnim celinama, recimo na jugu i istoku Srbije, gde je inače sužena institucionalna ponuda (gerontoloških centara, vaninstitucionalne brige itd.). U svakom slučaju ovakva demografska situacija (dugotrajni trend rađanja ispod nivoa proste reprodukcije, produžen životni vek i emigracija mlađeg i sredovečnog stanovništva) ukazuje da će se pojačati pritisak na državu da zaštiti najvulnerabilnije, često i najsiromašnije, same, starije sugrađane, što je, jasno, posebno izraženo u pojedinim lokalnim zajednicama (istoka, juga i zapada Srbije), (Todorović et al., 2019).

Danas, dakle, posle 2020. kada poslednja generacija bebi-bumera pređe u kontingent starijih, značajno će porasti vrednost ovog pokazatelja opterećenja mlađih najstarijima, što je direktna posledica višedecenijskog nedovoljnog rađanja. Nizak nivo rađanja u kombinaciji sa sniženim mortalitetom i produženim OTŽ proizveo je ne samo veoma intenzivno starenje u Srbiji, koja inače danas ima jednu od najstarijih populacija u svetu, već je to i uzrok biološkog opadanja porodične podrške i solidarnosti, i pored snažne normative potpore da se porodice uzajamno potpomažu, i to na razne načine (materijalno i pružanjem brojnih usluga), (Todorović et al., 2019). I sve to u društvu koje je prošlo kroz dugotrajnu i tekobnu tranziciju socioekonomskog sistema od socijalizma ka kapitalizmu, te koje nema dovoljno izgrađenu institucionalnu potporu namenjenu zbrinjavanju starih (pomoć u kući za starije, domovi za stare, palijativno lečenje, dugotrajna nega, dnevno zbrinjava-

nje itd.), već se briga i dalje najviše očekuje od porodice, na bazi međugeneracijske solidarnosti. Tako smo danas u Srbiji dospeli u situaciju **ključnog izazova** – da zaposleni (posebno žene), s jedne strane, moraju da rade i da plaćaju društvene doprinose za (anoni-mne) starije, dok su, sa druge strane, pritisnute personalizovanom brigom o konkretnim starijima (roditeljima, deci, unucima, srodnicima, komšijama, prijateljima itd.) – koja je društveno očekivana te samim tim podrazumevajuća i nevalidirana. Nasuprot tome, postoji primer severnoevropskih država blagostanja, zasnovanih na univerzalističkom principu ljudskih prava, kod kojih se primenjuje još od davnih osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka koncept 'dugotrajne nege'. On podrazumeva kompenzaciju licima koja pružaju negu starijima, putem novčanih transfera, pomoći u kući, plaćenog odsustva radi nege i institucionalne podrške. Tako kompleksno obuhvaćena javna podrška ima za cilj obezbeđenje kvalitetnog života osobama koje brinu o drugome.¹⁶

---

16 U Srbiji najveći pritisak (koeficijent podrške starim roditeljima) registruje se u sledećim opštinama: Rekovac, Svrlijig, Žabari, Knjaževac, Babušnica, Gadžin Han, kao i u dvema izrazito starim beogradskim opštinama: Stari grad i Vračar (up. Stojilković Gnjatović, 2018).

Biološko vs. socijalno starenje

Biološko starenje počinje posle faze rasta i razvoja jedinke, a starosne granice prelaza u odraslost, zrelost i starost zavise od fiziologije i socijalne konstrukcije faza u životnom toku, od mladosti, preko zrelosti, do starenja, s tim da se ova poslednja faza razlikuje u zavisnosti od sociokulturnog konteksta (Avramov & Maskova, 2003). Nema jasne starosne granice niti saglasnosti o tome kada počinje starenje, kao ni o drugim sociobiološkim procesima, na primer o odraslosti ili najboljem uzrastu za brak ili/i roditeljstvo. Tranzicija u odraslost se obično identifikuje sa zakonskom i društvenom spremnošću da se preuzmu socijalne uloge, kao i ekonomskom nezavisnošću, a starenje – sa smanjenjem autonomije pojedinca i većim oslanjanjem na javne fondove ili državna davanja, odnosno na druge osobe (Avramov & Maskova, 2003). Socijalno starenje predstavlja socijalnu konstrukciju koja uzima u obzir *prospektivnu* starost (prosečne godine preostalog života iz tablica mortaliteta)¹⁷, promene u zdravstvenom stanju, očekivano trajanje života, morbiditet i mortalitet, kognitivni potencijal, sposobnost za rad itd. (Stojilković Gnjatović, 2018).

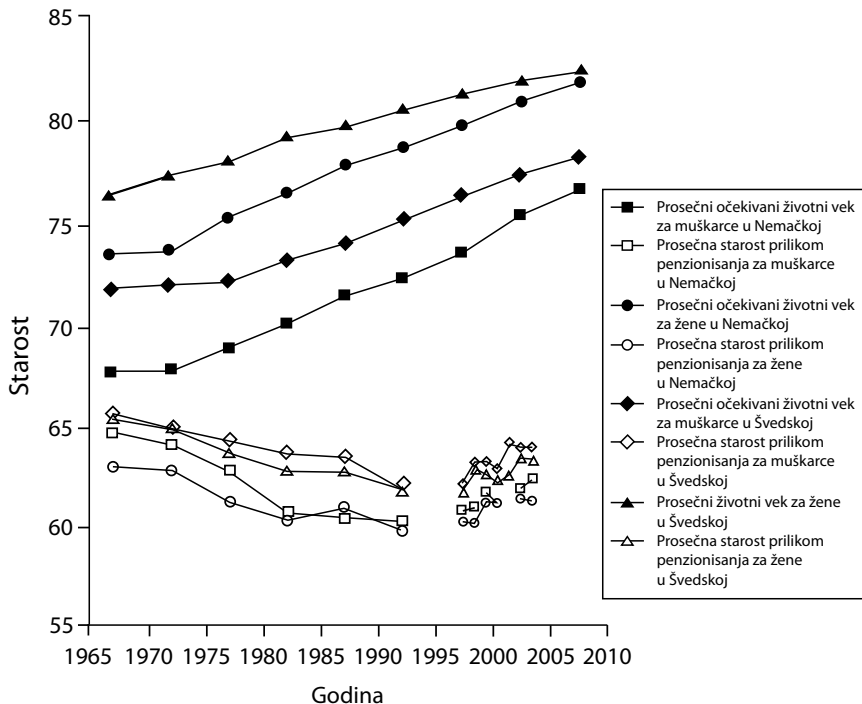
17 Za razliku od prospektivne, *hronološka starost* se odnosi na prošlost, odnosno starost koja je protekla od rođenja do momenta posmatranja (popisa, ankete, demografske statistike), kad je reč o individui, kohorti, grupi, generaciji, o čemu će kasnije biti više reči.

U savremenim, (post)industrijskim društvima, biološko starenje se pomera unazad ili ka kraju života, odnosno ono se sužava, pomera ka uzrastima 80+, a socijalno se pomera unapred, odnosno počinje ranije, što je posledica brojnih uzroka, uvođenja penzijskih fondova, države blagostanja, ejdžizma itd. (Cliquet, 2010). Iako je teško definisati kad počinje starost, možemo se složiti sa konvencionalnim određenjem da se pod socijalnim starenjem podrazumeva ona starost kada ljudi počinju da koriste socijalna davanja, što je u industrijalizovanim državama generalno uzrast od 50 godina (Avramov & Maskova, 2003). Raskorak između biološkog i socijalnog starenja očigledno stvara ekonomski i politički pritisak na savremena društva (Cliquet, 2010, Cliquet & Avramov, 2018). Ljudi recimo odlaze ranije u penziju ili se povlače sa tržišta rada u istim godinama kao i prethodne generacije (grafikon 3), iako je produženo OTŽ, naročito broj godina u dobrom zdravlju, a recimo stopa ekonomske aktivnosti za radno aktivno stanovništvo niska, odnosno penzije se isplaćuju po principu „*pay as you go*”, kao što je slučaj sa Srbijom i drugim državama Zapadnog Balkana. Onda se teret starenja prebacuje na mlađe generacije jer država mora da se zadužuje da bi isplatila penzije, a dugovi padaju na generacije naslednika, koje su usput i malobrojnije (Stojilković Gnjatović, 2018).

Grafikon 3 daje podatke za Nemačku i Švedsku iz kojih se vidi očigledan trend industrijalizovanih država, a to je porast srednje očekivanog trajanja života uz izražen pad starosti obaveznog pensionisanja. Socijalni biolog Klike zaključuje: „Biologija starenja i socijalna percepcija starenja su sasvim očigledno došle u raskorak u dvadesetom veku” (Klike, 2016:17).

Podmaklo starenje stanovništva EU-2017 se vidi iz grafikona 4 i tabele 5. Starosno-polne piramide EU-27 prikazane na grafikonu 4 pokazuju situaciju u 2019. godini (popunjeni pravougaonici) i projektovanu za 2050. (prazni pravougaonici, obeleženi graničnim linijama). Ove starosno-polne piramide odražavaju demografsku tranziciju tokom naredne tri decenije u Evropskoj uniji. Piramida iz 2019. je relativno uzana na dnu i podseća na romboid, sa prošir-

Grafikon 3. Menjanje srednje očekivanog trajanja života na rođenju i prosečne godine penzionisanja u Nemačkoj i Švedskoj

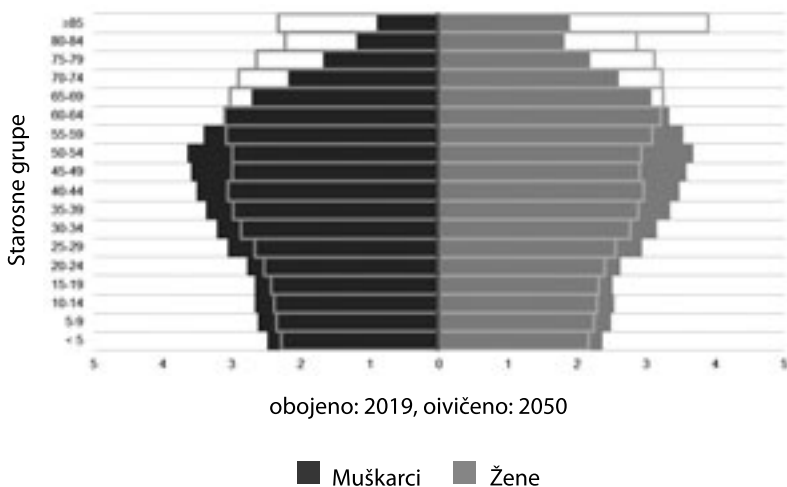

Izvor: Gendell (1998), Avramov i Maskova (2003), Ujedinjenje nacije (2008), prema: Klike, R., 2016:18

renjem u sredini, ukazujući na to da se 2019. godine bebi-bumeri približavaju starenju i penzionisanju. Kriza rađanja, nastala kao posledica opadajućih stopa rađanja od 1970. nadalje, objašnjava suženje baze piramide u 2019. godini, odnosno takozvano starenje sa dna. U narednim decenijama starenje bebi-bumera će povećati udeo starih i najstarijih starih što će transformisati starosno-polnu piramidu EU-27 u stub, odnosno skoro jednak udeo svake starosne grupe u ukupnom stanovništvu. To je proces koji nazivamo stare-

nje sa vrha piramide i rezultat je produženog prosečnog životnog veka. Ono što je najmarkantniji rezultat projekcija i daljeg ubrzanja starenja jeste veliko horizontalno produžavanje pravougaonika (porast starosnih grupa) u najstarijim generacijama, u poređenju sa 2019. godinom, što ukazuje na to da će veći delovi stanovništva EU-27 živeti veoma dugo (preko 85), posebno na ženskoj strani piramide (Eurostat, 2020).

Grafikon 4. Populacione piramide, EU-27, 2019. i 2050. godine

Napomena: svi podaci su od 1. Januara 2019: Procene. 2050: projekcije stanovništva iz 2019

Izvor: Eurostat (online data codes: demo_pjangroup and proj_19np)

Podmaki proces starenja evropskih populacija se pokazuje i preko porasta udela starijih od 65 tokom godina (tabela 5). Skoro sve države će zabeležiti gotovo duplo više starijih (65+) 2050. u odnosu na početnu godinu posmatranja (2000). Do polovine veka, posebno će izraženo biti starenje stanovništva u Španiji (sa 16,9% u 2000. godini na 37,6% u 2050), kao i u Italiji (sa 18,2% u 2000. na 35,9% u 2050).

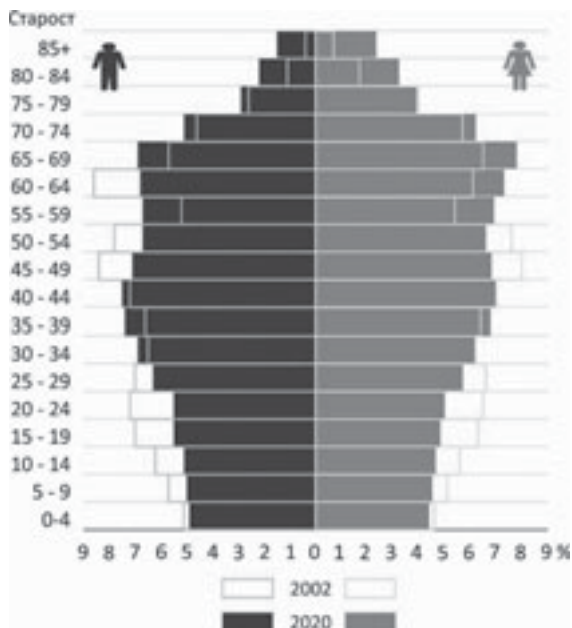
Tabela 5: Stanovništvo starije od 65 godina, EU 2000–2050.

	2000.	2015.	2030.	2050.
Belgija	16,7	19,9	26	29
Danska	14,8	19,5	24,2	25,9
Nemačka	16,2	21	27,7	31
Grčka	17,3	21,2	26,2	34,1
Španija	16,9	19,8	26,5	37,6
Francuska	16,1	18,6	23,8	26,7
Irska	11,2	13,1	16,9	21,9
Italija	18,2	22,4	28,6	35,9
Luksemburg	14,3	16,1	19,5	19,7
Holandija	13,6	17,8	24,2	26,5
Austrija	15,5	20	27,9	34
Portugalija	15,6	18	22,5	29,8
Finska	15	20,7	26,7	27,9
Švedska	17,2	22,3	27	30,3
Ujedinjeno Kraljevstvo	15,6	18,9	24,3	27,3

Izvor: UN, nav. prema: Cagiano de Azevedo & Ambrosetti, 2004:3

Kad je reč o Srbiji (grafikon 5 i grafikon 6) vidimo da su slične tendencije demografskog preobražaja ka starenju stanovništva poput država EU-27 sa postepenim praznjenjem središnjih delova piramide usled starenja bebi-bumera.

Grafikon 5. Populacione piramide, Srbija, 2002, 2020.

Izvor: RZS, 2021.

Kao što vidimo u periodu od 20 godina (grafikon 5) broj stanovnika u Srbiji stalno opada, kao posledica s jedne strane dugotrajne, višedecenijske krize rađanja, počev još od sedamdesetih, ali i neto emigracije, posebno od devedesetih do danas, što je zajedno uzrokovalo depopulaciju. Jedino Beogradski region beleži porast stanovništva, dok je najintenzivnija depopulacija u regionu južne i istočne Srbije. Pad broja stanovnika odražava se i na regresivnoj starosno polnoj strukturi. U 2002. godini, najzastupljenija je bila starosna grupa 45–49 kod oba pola, dok je 2020. u ukupnoj populaciji najveći udeo muškaraca 40–44 i žena 65–69.

Tabela 6. Demografski pokazatelji Srbije

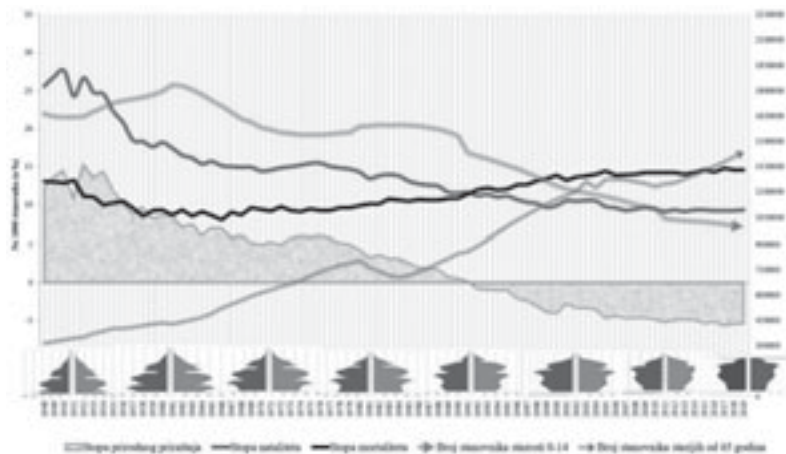
	2002.	2011.	2017.	2018.	2019.	2020.
Broj stanovnika u hiljadama						
Ukupno	7500,0	7236,5	7020,9	6982,6	6945,2	6899,1
Muško	3647,2	3523,9	3419,8	3401,7	3383,7	3360,3
Žensko	3852,8	3712,6	3601,0	3580,9	3561,5	3538,8
Stopa maskuliniteta	946,6	949,2	949,7	950,0	950,1	949,6
Starosne grupe (%)						
0–14	16,1	14,4	14,4	14,3	14,3	14,3
15–64	67,3	68,3	66,0	65,5	65,0	64,6
65 i više	16,6	17,3	19,6	20,2	20,7	21,1
Fertilni kontingent	24,1	22,6	22,1	21,8	21,7	21,7
Koeficijent zavisnosti						
Koeficijent zavisnosti mladih	23,9	21,1	21,8	21,9	22,0	22,1
Koeficijent zavisnosti starih	24,7	25,2	29,8	30,8	31,8	32,7
Koeficijent ukupne zavisnosti	48,6	46,3	51,5	52,7	53,8	54,7
Pokazatelji starosti						
Prosečna starost	40,2	42,1	43,0	43,2	43,3	43,4
Indeks starenja	99,1	121,9	141,6	142,9	144,1	144,7
Očekivano trajanje života	72,3	74,2	75,4	75,6	75,7	74,2

Izvor: P3C, 2021a.

Kao što vidimo iz tabele 6, u posmatranom periodu, udeo starijih (65+) povećan je sa 16,6% iz 2002. godine na 21,1%, što znači da je 2020. svaka peta osoba bila u grupi starijih. Udeo mlađih od 15 godina je smanjen u istom periodu od 16,1% na 14,3%, a učešće ženskog fertilnog kontingenta (15–49) opalo je za 2,4%. Radni kontingent je takođe smanjen (15–64) u ukupnoj populaciji sa 67,3% u 2002. godini na 64,6% u 2020. Starenje se odrazilo i na porast prosečne starosti sa 40,2 na 43,4 godine. Osim sniženog rađanja, uslovljenog i manjim brojem živorođenja, ali i opadanjem fertilnog kontingenta, na starenje je delovalo i produženje prosečno očekivanog trajanja života na rođenju sa 72,3 u 2002. godini na 74,2 u 2020. Projekcije stanovništva pokazuju da će se obim populacije i radne snage do 2041. kontinuirano smanjivati te da će 2041. iznositi 5,5 miliona (23% manje nego 2011), da će se obim radne snage smanjiti za petinu (21%), dok će se udeo starijih 65+ povećati za 14% (Kupiszewski, Kupiszewska & Nikitović, 2012). Zato autori ukazuju na to da je (i)migracija jedna od strategija popravljjanja ovakve situacije, posebno podizanja humanog kapitala stanovništva i optimiziranja obima i strukture radne snage, u okolnostima digitalizacije, nezavisno od toga da li je reč o imigraciji, povratku ili prekograničnoj saradnji (Predojević Despić, 2022; Pavlov et al., 2013).

Koeficijent ukupne zavisnosti stanovništva (odnos stanovništva starosti 0–14 i 65+ prema radno aktivnom 15–64) kontinuirano se povećava u posmatranom periodu kao posledica starenja i sniženog fertiliteta. Samim tim i koeficijent zavisnosti starih vremenom raste (odnos stanovništva 65+ prema licima u radnom uzrastu 15–64) sa 24,7% na 32,7%. Obrnuto, koeficijent zavisnosti mladih (odnos mladih 0–14 prema licima radnog uzrasta) kontinuirano opada.

Grafikon 6. Stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja, udeli stanovnika starosti 0–14 i starijih od 65godina, 1953–2019.

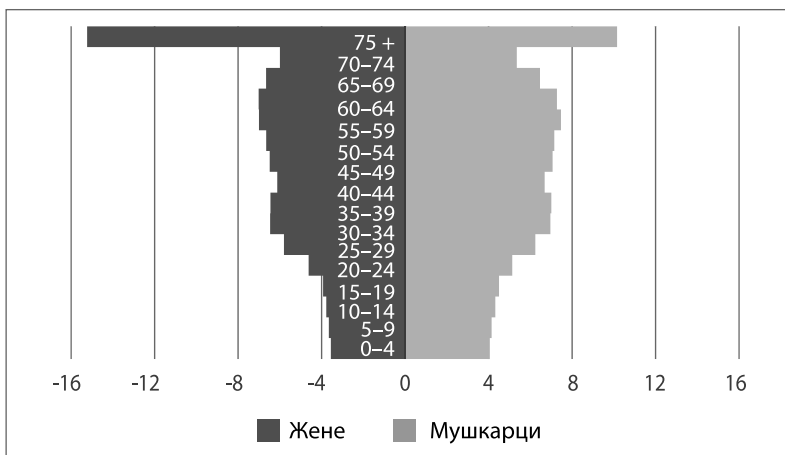

Izvor: Stojilković Gnjatović & Devedžić, 2020: 16

Grafikon 6 pokazuje transformaciju starosno-polnih piramida stanovništva Srbije u periodu od polovine 20. veka do druge decenije 21. Na početku posmatranog perioda, starosna piramida je imala progresivan oblik, sa jasnim usecima (krnjim generacijama) rođenim tokom dva svetska rata, kada je na delu bilo odlaganje rađanja, ali i visok mortalitet vojnoobaveznih muškaraca, pa i žena. Kompenzacioni period je vidljiv na primeru bebi-bumera 1947–1956, kada je stopa nataliteta bila preko 20 promila, da bi se već od 1961. pratio sekularni pad stopa, reflektovan u suženju baze piramide. Starosno-polna piramida u Srbiji je prešla u stacionarni tip tokom sedamdesetih i osamdesetih, s tim da se ona širi osamdesetih usled ulaska 'eho generacija' (dece bebi-bumera tokom sedamdesetih i osamdesetih). Počev od 2002. godine, transformacija ide u pravcu regresivne piramide, kada se krune generacije rođene tokom Prvog svetskog rata. U celom tom periodu se smanjivao udeo mladih i kontinuirano povećavao udeo starih, kako mladih starijih (ulazak

bebi-bumera u kontingent starih), tako i starijih starih (produžen životni vek i starenje sa vrha piramide), (Stojilković Gnjatović & Devedžić, 2020).

Grafikon 7. Stanovništvo prema starosti i polu, projekcije, 2040 (%)¹⁸

Izvor: P3C (2020: 16)

Kao što vidimo iz grafikona 7, projekcije stanovništva pokazuju dalji, značajan porast starijeg starog stanovništva (75+), posebno sa ženske (leve) strane.

Aktivno starenje

„Aktivno starenje” je koncept koji je uvela Svetska zdravstvena organizacija – SZO (WHO) devedesetih godina prošlog veka da bi označila proces putem koga individua povećava svoj psihofizički potencijal da bi dostigla fizičko, socijalno i mentalno blagostanje tokom celoga života, sa ciljem da živi što je duže moguće

18 Levo su žene, desno su muškarci.

u dobrom zdravlju, produktivno i sa očuvanim kvalitetom života tokom poslednje njegove etape (Рашић, 2022; Babović et al., 2018; Cagiano&Ambrozetti, 2004; Avramov & Maskova, 2003; Healy, 2004). Dakle, akcenat je na zdravlju, participativnosti, nezavisnosti i sigurnosti. Trebalo bi da ove ciljeve podrži i država blagostanja jer ljudi nude društvu mnogo više godina svoga (aktivnoga) života i time rasterećuju državna davanja i ulaganja (u zdravstvo, obrazovanje, socijalnu zaštitu, dugotrajnu negu itd.).

Osim aktivnog starenja, tokom šezdesetih godina prošlog veka u upotrebi je bio i pojam „uspešno starenje”, a osamdesetih „produktivno starenje”. Uspešno starenje obuhvata „dobro fizičko i psihičko funkcionisanje i blagostanje; kapacitet za kognitivni rast; zadovoljstvo životom; adaptaciju na promene i postizanje ličnih ciljeva; kontrolu; produktivnu aktivnost; završetak razvojnih zadataka; samoispunjenje i duhovnost” (Dragišić Labaš, 2016:24). Važna dimenzija uspeha starenja je optimistički pogled na život i svet oko sebe. Za zdravo starenje važni su ishrana, odsustvo štetnih navika, kao što je pušenje, i fizička aktivnost (Dragišić Labaš, 2016). Autentično starenje podrazumeva proces starenja primeren individualnim potrebama, ali i koncipiran u skladu sa vlastitom kulturom. Autentičnost se odnosi na samoprihvatanje, koje se odnosi i na starenje, dakle na izbor vlastitog puta kroz ovu životnu fazu, ali uz prihvatanje i od strane drugih ili socijalnu inkluziju (Dragišić Labaš, 2016).

Produktivno starenje se zasniva na pretpostavci da stariji ljudi mogu socijalno i ekonomski da doprinose društvu i zajednici baveći se efikasno raznim aktivnostima, u vidu plaćenog rada, volontiranja i brige o drugima (unucima itd.), (Dragišić Labaš, 2016:29). To stvara dvostruke dobiti, korišćenje veština, učenje, uživanje u radu i osećaj ličnog blagostanja, a onda i emotivne bliskosti sa drugima, odnosno osećaj pripadanja. Ipak, kritičari ovih novih koncepata ukazuju na skrivenu težnju savremenih država, neoliberalnih, da smanje ekonomske troškove vezane za sve duži život, kao i da deinstitutionalizuju brigu o starima, promovišući značaj porodice i kućnog modela zbrinjavanja i nege, na jednoj strani, odnosno ličnu odgovornost starijih da budu što duže zdravi, nezavisni, samostalni

i da ne opterećuju državne servise, da smanje „nepotrebno angažovanje” zajednice (Dragišić Labaš, 2016). „Vlada shvata starenje stanovništva kao teret i koristi ga kao 'alat za unapređenje negativne konceptualizacije starenja i smanjenje brige javnosti za starenje pojedinaca” (Dillaway and Byrnes, 2009, prema Dragišić Labaš, 2016: 36). Ovaj model uspešnog, produktivnog, starenja kao normativ posebno može da deluje opterećujuće siromašnim starima, bolesnima i osobama sa invaliditetom koji mogu da ga dožive kao pritisak i ličnu frustraciju. Zato su predloženi modeli balansirano starenja, rezilijentnog starenja, harmoničnog starenja, koji uključuju prihvatanje gubitaka, oslanjaju se na duhovnost, na istočnjačke tradicije budizma itd. Zalaže se za nove modele, koji će proširivati opseg značenja pojma aktivnog i uspešnog starenja, biti više personalizovani, individualizovani itd.

Svetska zdravstvena organizacija je 2015. promovisala i pojam „zdravog” starenja, koji se definiše kao: „proces unapređenja i održavanja funkcionalnih sposobnosti koje omogućavaju blagostanje u starijem dobu” (SZO, prema: Babović et al., 2018:6). Tu se naglašava širi socijalni kontekst koji podržava i omogućava starijima da održavaju svoje fizičke, kognitivne i mentalne kapacitete, odnosno održava njihovu participaciju i socijalnu inkluziju.

Evropska komisija je 2001. godine donela *Sveobuhvatnu strategiju prema starenju* koja podrazumeva: doživotno učenje,¹⁹ pomeranje starosne granice odlaska u penziju i borbu protiv predrasuda prema starijima: „Države članice treba da razviju politike aktivnog

---

19 Doživotno učenje (*life long learning*) je dobrovoljno, celoživotno savladavanje novih znanja i veština, često neformalno. Celoživotno učenje povećava kompetitivnost i pristup poslovima na tržištu rada, a u starijim godinama je važan mehanizam socijalne inkluzije, aktivnog učešća stanovništva u građanskom životu, kao i neprekidnog, personalnog razvoja, posebno u kontekstu sadašnjeg doba ubrzanja, odnosno četvrte tehnološke revolucije, digitalizacije i automatizacije. Doživotno učenje podstiče fizičko i mentalno zdravlje, poboljšava odnose u porodici, povećava roditeljsku kompetenciju, podstiče pozitivno mišljenje, zdrave obrasce ponašanja, povećava civilno angažovanje i proširuje društvene mreže (Narushima et al., 2018).

starenja, putem usvajanja mera kojima će se očuvati radni kapaciteti i veštine starijih radnika, tako da uključe fleksibilne radne aranžmane i da se poveća svest poslodavaca o potencijalu starijih radnika. Države treba da obezbede da stariji radnici imaju pristup produženom obrazovanju i usavršavanju i da kontrolišu sistem poreza i socijalne zaštite sa ciljem da se otklanjaju prepreke i kreiraju podsticaji da stariji radnici ostanu aktivni na tržištu rada” (European Commission, 2001, prema: Walker, 2009). U osnovi EU potencira ekonomske dimenzije aktivnog starenja, a SZO zdravstvene aspekte (Stojilković Gnjatović, 2018).

Predrasude prema starijima odnose se na različita pogrešna uverenja u odnosu na starije. Na primer, mit o tome da su stariji zastupljeniji u razvijenim državama sveta, međutim, starenje je obuhvatilo sve zemlje, pa i one u razvoju. Dalje, stariji nisu homogena grupa, već se diferenciraju prema rezidencijalnim odlikama: teritorijalnim i geografskim obeležjima sredine u kojoj žive, odlikama porodice, obrazovanju, humanom kapitalu, standardu života i životnom stilu itd. (up. Ilinca et al., 2016). Nisu iste osobine/prilike starijih muškaraca i žena. Iako žene žive prosečno duže od muškaraca, one veći deo svoga života provode narušenog zdravlja ili sa hroničnim bolestima (tzv. rodni zdravstveni paradoks), odnosno oko 11 godina, naspram 8 godina za muškarce (Babović et al., 2018:25). Žene su više opterećene domaćim poslovima i poslovima brige i nege, kao i dvostrukim teretom, plaćenog i neplaćenog rada (Babović, 2020; Ilinca et al., 2016). Zbog manje radne aktivnosti i ranijeg penzionisanja, kao i manjih nadoknada za isti posao, manjeg učešća u vlasništvu itd., materijalni i socioekonomski položaj žena je nesigurniji, više su izložene i nasilju u porodici i društvu (Blagojević Hjuson, 2013). Suprotno opštim uverenjima, stari nisu slaba/vulnerabilna populacija. Relativno mali broj najstarijih zahteva pomoć drugih lica, socijalnih servisa i medicinskog osoblja. Stari ne doprinose društvu onoliko koliko bi mnogi među njima mogli ili želeli, bilo usled njihove nedovoljne iskorišćenosti (zbog nepovoljnog obrazovnog profila, preranog penzionisanja ili predrasuda,

odnosno marginalizacije starijih) ili usled neadekvatnog tretmana (potcenjivanja) njihovog neplaćenog rada u kući, rada oko drugih, ili recimo u poljoprivredi. Iz prethodnog sledi i da su stariji često percipirani kao društveni teret, posebno usled ekonomskih i demografskih prognoza o budućim troškovima vezanim za ovu rastuću populaciju (penzije, socijalna zaštita, zdravstvo, institucionalna nega, dugotrajna nega i palijativno zbrinjavanje itd.), (Stojilković Gnjatović, 2018; Bobić, 2007; Dragišić Labaš, 2016).

Kako piše Klike, socijalni biolog: „Želja individua da žive dugo i zdravo teče paralelno sa razvijanjem ejdžizma koji dovodi do takmičenja među generacijama. Ejdžizam je univerzalni fenomen posebno u okolnostima relativno oskudnih resursa” (Klike, 2016: 17).

Širenje uverenja o potrebi da se promeni odnos prema starijima i starenju datira od kraja 20. veka. Međunarodne organizacije – Svetska zdravstvena organizacija, UN i EU – već više od dve decenije ističu značaj starijih u društvu, odnosno promovišu koncept aktivnog starenja. Godina 1999. je proglašena za Međunarodnu godinu starih stanovnika, a 2012. za Godinu aktivnog starenja i međugeneracijske solidarnosti (Devedžić i Stojilković Gnjatović, 2015; Stojilković Gnjatović, 2012). Paradigma aktivnog starenja postala je naročito popularna posle Madridske konferencije UN iz 2002. Druga skupština UN o starenju, održana 2002. u Madridu, preporučila je državama da naprave strategije da stariji ostanu zdravi i produktivni članovi društva što je duže moguće. Time su Madridska konferencija, odnosno UN pozvale na menjanje odnosa prema ovoj populaciji, napuštanje shvatanja o pasivnosti starijih, te prepoznavanje i priznavanje njihovih potencijala za aktivnim učešćem u ekonomskom i društvenom životu, kao i kapaciteta da vode nezavisan život (Babović et al., 2018). Dvadeset godina posle Madridske konferencije, OUN u svom izveštaju iz 2022. konstatuje da su države učinile značajan napor da problem starenja podignu na viši politički nivo, da se sprovedu multisektorske i sveobuhvatne akcije kao odgovori na problem te da se iskoriste šanse koje populaciono starenje otvara. Konkretnije, ideja uključivanja starenja

u relevantne politike je evoluirala od uskog shvatanja brige i nege ka holističkom, na životnom toku orijentisanom pristupu, koji je ujedno i rodno osjetljiv, zasnovan na ljudskim pravima, odnosno na jednakosti i, najzad, koji integriše populaciono i individualno starenje (UNECE, 2022).

Pored Madridskog akcionog plana za starenje iz 2002. godine, drugi značajan međunarodni dokument za aktivno starenje je *Strateški okvir Svetske zdravstvene organizacije o aktivnom starenju* u kome je definisano šest ključnih determinanti aktivnog starenja: ekonomska, bihevioralna, lična, socijalna, zdravstvene i socijalne usluge i fizičko okruženje (SZO, 2002, prema: Babović, 2018). Dalje, aktivno starenje je prepoznato i u nekoliko drugih, relevantnih, međunarodnih dokumenata: *Vodič za globalne gradove prilagođene starenju* (SZO, 2007, prema: Babović et al., 2018) koji navodi osam oblasti u kojima su potrebne promene da bi gradovi bili prilagođeni starijima: stanovanje, socijalna participacija, poštovanje i socijalna inkluzija, građanska participacija i zaposlenost, prevoz, otvoreni prostori i izgrađena sredina, podrška zajednice i zdravstvene usluge, komunikacije i informacije. Za EU je kreirana Dablinska deklaracija o evropskim gradovima i zajednicama prilagođenim starenju (Dablin, 2013, prema: Babović, 2018), a 2015. je formiran Savez demografskih promena, koji se zalaže za razvoj zajednica na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou prilagođenih starijima i starenju i u tom smislu okuplja različite instance vlasti (Babović et al., 2018:11). Svetska zdravstvena organizacija je deceniju 2020–2030. proglasila decenijom zdravog starenja (WHO, prema Todorović et al., 2019, Перишић, 2022). Dekada aktivnog starenja je istakla i značaj upotrebe novih tehnologija (IKT), medicinskih tretmana, asistiranih tehnika i digitalnih inovacija, kojima se podstiče zdravo starenje. Kao dodatnu vrednost istaknuto je angažovanje civilnog društva, lokalne zajednice i privatnog sektora u dizajniranju i primeni politika i programa, posebno kada se radi o marginalizovanim, vulnerabilnim kategorijama starijih, kao i podrška porodicama starijih uključujući i negovatelje itd. (Перишић, 2022:145–174).

Prilagođavanje javnih politika populacionom starenju moguće je realizovati i kroz rad na ostvarivanju ciljeva održivog razvoja UN, ukupno njih 17 (<https://sdgs.un.org/goals>). Strateško delovanje država u domenima starijeg stanovništva ima blagotvorne rezultate u pogledu ekonomskog rasta, socijalnog blagostanja, kvaliteta života, unapređenja zdravlja i obrazovanja, uz kontrolu ekoloških rizika (klimatske promene, očuvanje biodiverziteta na morima i okeanima itd.), (up. tabelu 7).

Tabela 7. Prilagođavanje javnih politika populacionom starenju u funkciji održivog razvoja

1. Starenje stanovništva može podstaći ekonomski rast uz održivost fiskalnih sistema uz odgovarajuće politike.	6. Forsiranje balansirano pristupa finansiranju potrošnje u starosti pomaže da se obezbedi jednakost među generacijama i fiskalna održivost (ciljevi 8 i 10).
2. Univerzalna socijalna zaštita sa odgovarajućim pravima za korisnike je ključ za smanjenje siromaštva i nejednakosti i promociju socijalne uključenosti (ciljevi 1, 8, 10).	7. Usvajanje reformi socijalne sigurnosti koje uzimaju u obzir povećanje razlika u dužini života prema socio-ekonomskom statusu mogu da smanje nejednakosti (cilj 10).
3. Promocija celoživotnog zdravlja i preventivne zdravstvene zaštite da bi se održao maksimum funkcionalnog kapaciteta i blagostanja (cilj 3).	8. Stvaranje gradova i zajednica koji su prilagođeni različitim generacijama doprinosi da naselja budu sigurna i inkluzivna (cilj 11).
4. Ulaganje u obrazovanje i zdravlje i blagostanje za sve, uključujući doživotno učenje, može povećati produktivnost i održati ekonomski rast čak i u uslovima opadanja radno sposobnog stanovništva (ciljevi 3 i 4).	9. Ukidanje diskriminacije prema starosti, uključujući starosne barijere pri zapošljavanju može smanjiti nejednakosti, povećati produktivnost i podstaći ekonomski rast (ciljevi 8, 10, i 16).

5. Promocija rodne jednakosti u zapošljavanju i usvajanje politika usmerenih na porodicu mogu da povećaju učešće stanovnika u radnoj snazi i brži ekonomski rast (ciljevi 5 i 8).	10. Unapređenje prikupljanja podataka i analiza veza stanovništva i ekonomije stvara vitalnu novu osnovu za kreiranje politika (cilj 17).
---	---

Izvor: prilagođeno prema: UNECE, 2022:6

Ovde treba pomenuti i Stokholmski samit iz 2001. kada je EU postavila cilj da se do 2010. poveća stopa zaposlenosti stanovništva 55–64 na preko 50%, što je i postignuto u grupi najobrazovanijih stanovnika. Potom se, 2010. godine, donosi Strategija Evropa 2020, čiji je cilj da se promoviše dug i aktivan život da bi se obezbedila demografska obnova, uz kreiranje novih poslova, balansa rada i slobodnog vremena, integraciju migranata itd. (Stojilković Gnjatović, 2018).

Kreiran je *indeks aktivnog starenja*, koji sadrži 22 individualna indikatora grupisana u 4 nezavisna domena, gde se prva tri, numerička, odnose na realna iskustva aktivnog starenja, a četvrti na kapacitete za aktivno starenje. Prvi domen se odnosi na zaposlenje (stope zaposlenosti po starosti, po petogodištima od 55 do 74). Drugi se odnosi na participativnost starijih (volontiranje, briga o deci i unucima, o starijima, i politička aktivnost). Treći se odnosi na evaluaciju nezavisnog, zdravog i bezbednog života u starosti (pokazatelji fizičke aktivnosti, pristup zdravstvenoj i stomatološkoj zaštiti, lična autonomija, finansijska i fizička sigurnost i mogućnosti doživotnog učenja). Četvrti se domen odnosi na mapiranje kapaciteta okruženja za aktivno starenje (očekivano trajanje života, udeo očekivanog trajanja života u dobrom zdravlju u starosti 55, mentalno zdravlje, upotreba informaciono-komunikacione tehnologije, društvene veze, znanja i veštine), (Stojilković Gnjatović, 2018; Babović et al., 2018; Рашевић, 2022).

Tabela 8. Domeni i indikatori indeksa aktivnog starenja

INDEKS AKTIVNOG STARENJA				
Domeni	Zaposlenje	Učešće u drušvu	Nezavisan, zdrav i siguran život	Podupirujuća okolina i kapacitet za aktivno starenje
Indikatori	Stopa zaposlenosti 55–59	Volonterske aktivnosti	Fizičko vežbanje	Očekivano trajanje života u starosti od 55 godina
	Stopa zaposlenosti 60–64	Briga o deci i unucima	Pristup zdravstvenoj zaštiti	Udeo zdravih godina života u starosti od 55 godina u ukupnom očekivanom trajanju života
	Stopa zaposlenosti 65–69	Briga o starijima	Nezavisan život	Mentalno zdravlje
	Stopa zaposlenosti 70–74	Angažovanje u politici	Finansijska sigurnost (3 indikatora)	Upotreba IT
			Fizička sigurnost	Društvena povezanost
		Doživotno učenje	Znanja i veštine	

Izvor: modifikovana tabela 6 (Stojilković Gnjatović, 2018:81)

Direktan politički odgovor na izazove poodmaklog starenja jeste, dakle, promocija aktivnog starenja, dok se indirektnе politike odnose na promociju rađanja, prevenciju prerane smrtnosti i upravljanje migracijama (Stojilković Gnjatović, 2018, Рашевћ, 2022).

Kultura i rod su posredujuće varijable preko kojih se prožima delovanje svih osnovnih determinanti aktivnog starenja: ekonomskih, socijalnih, ličnih, biheviорističkih, fizičkog okruženja i zdrav-

stvenih i socijalnih servisa. Tradicija i norme opredeljuju odnos prema starima u jednom društvu, uključujući i predrasude, a rodni režimi utiču na pristup devojčica i žena oblastima: obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvenih usluga, pa i neformalnim poslovima u domaćinstvu, brizi i nezi itd. (Stojilković Gnjatović, 2018).

Kad je reč o radnoj aktivnosti u starijim godinama, u literaturi se izdvajaju određeni privlačni i potiskujući faktori (*push* i *pull*), (Stojilković Gnjatović, 2018). Na privlačenje radne snage starijih radnika deluju: tražnja za radnom snagom, mogućnost radnog angažovanja u starijem dobu i obrazovanje. Visokoobrazovani su u povoljnijem položaju jer poseduju znanja i iskustva koja su potrebna, posebno u sektorima usluga (obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita). Predrasude su da je obrazovanje i usavršavanje rezervisano samo za mlade, radna aktivnost za odrasle, a penzionisanje za najstarije. Ova predubeđenja valja napuštati, pored ostalog i uključivanjem najstarijih u kontinuirano ili doživotno obrazovanje i treninge. Ujedno su to domeni gde se više mogu aktivirati žene, populacija koja je ne samo manje zaposlena, nego i sklonija ranijem penzionisanju. Kao najpovoljnije rešenje kod produženog rada starijih ističe se postupno povlačenje, *part time* posao i usklađivanje penzionisanja sa nastavkom rada.

Push faktori su vezani za zdravstveno stanje, nezadovoljstvo poslom, poresko opterećenje plata starijih radnika itd. Loše fizičko ili psihičko stanje može da deluje destimulativno na produžavanje radne aktivnosti, kao i odsustvo motivisanosti da se nastavi sa poslom koji ne ispunjava. Veće izdvajanje za plate starijih radnika i veći porezi mogu pak da deluju tako da odvrćaju poslodavce da (nastave da) angažuju starije zaposlene (Stojilković Gnjatović, 2019).

Srbija je u skladu sa Madridskim planom akcije za starije stanovništvo (MIPAA) donela *Nacionalnu strategiju o starenju 2006–2015*. Ona je definisala deset glavnih pravaca akcije prilagođenih starenju i posledicama starenja u našem nacionalnom, socioekonomskom i demografskom kontekstu, i to u okviru tri opšta cilja (up. Babović et al., 2018: 11):

1. Stariji ljudi su aktivni učesnici razvoja društva
2. Bolji kvalitet života i unapređenje zdravlja starijih ljudi
3. Saradnja i udruživanje su osnovni instrumenti u ostvarivanju plana akcije.

Nakon stručne analize ove strategije, date su preporuke da se dalje radi na boljoj implementaciji dokumenta i u narednom periodu, s tim što bi trebalo da u fokusu novog strateškog dokumenta budu četiri osnovna polja delovanja: 1) smanjenje siromaštva starijih ljudi; 2) ulaganje u doživotno obrazovanje starijih; 3) mere prevencije i zaštite starijih od zanemarivanja i nasilja; 4) prilagođavanje životne sredine potrebama starijih i obezbeđenje sigurnosti starijih (Babović et al., 2018: 12).²⁰

Osim ovih dokumenata, stariji su obuhvaćeni i drugim relevantnim nacionalnim strategijama i programima (up. Babović et al., 2018:12–13) u oblasti reformi zapošljavanja i socijalne politike, socijalnog stanovanja, rodne ravnopravnosti, razvoja socijalne zaštite, posebno domskog zbrinjavanja i drugih usluga vaninstitucionalne nege (up. Сагарџић и Рашевић, 2007), javnog zdravlja i smanjenja siromaštva.

---

20 U toku pisanja ovoga rukopisa radilo se na predlogu nove strategije za unapređenje položaja starijih lica za period 2024–2030. U međuvremenu je rad na predlogu dovršen, a od avgusta 2023. predlog je dat na javnu raspravu širom Srbije. Kritičari predloga iz organizacija civilnog društva ističu nekoliko problema, prvo, prethodna strategija (2006–2015) nije implementirana, nije donet akcioni plan, a postojao je i vakuum od osam godina između dva dokumenta. Nova strategija polazi od jednog, vrlo uopštenog cilja, nedovoljno operacionalizovanog – unapređenje kvaliteta života starijih i uvodi koncept aktivnog starenja, pri čemu se nedovoljno pažnje posvećuje socioekonomskom položaju starijih, raširenom siromaštvu, odsustvu socijalne zaštite za veliki broj starijih, posebno u ruralnim predelima i među poljoprivrednicima, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti starijih, naročito na selu (pretežno starije žene). Potom, uvode se neke socijalne inovacije, na primer pokretni bankarski šalteri za podizanje penzije i plaćanje dažbina, a zanemaruje se, recimo, potreba da se uvedu mobilne zdravstvene službe, posebno u regionima koji beleže najviše starijih i najveću prosečnu starost stanovništva (zapadna i jugoistočna Srbija), potom se ne posvećuje pažnja da se stariji bolje informišu o pravima na ostvarivanje socijalne pomoći, materijalnih davanja od države, nedovoljna je mreža gerontodomaćica u državi i sl. (up. Dnevnik Nova RS, 6. 8. 2023, <https://nova.rs/emisije/dnevnik-cela-emisija-06-08-2023/>)

Stari u Srbiji u kontekstu aktivnog starenja

U Srbiji je udeo starih dupliran za 43 godine od 5,61% – 1948. godine do 11,45% 1991. te je dalje porastao, prema popisu 2002. godine, na 16,6%, odnosno u popisu 2011. na 17,4%. Više od polovine starijih u Srbiji čine žene – 57,8% ili u 723.000 prema 527.000 muškaraca (Nikitović et al., 2015: 143). Prema popisu 2011. godine, u Srbiji je registrovano ukupno 31% domaćinstava (preko 771.000), čiji je nosilac lice starije od 65. Od toga broja čak 63% je pripadalo kategoriji samačkih domaćinstava, odnosno ukupno je bilo 64,4% domaćinstava starijih lica, bez dece u Srbiji. Među starijim samačkim domaćinstvima, čak dve trećine su ženska (73%), (Babović et al., 2018).

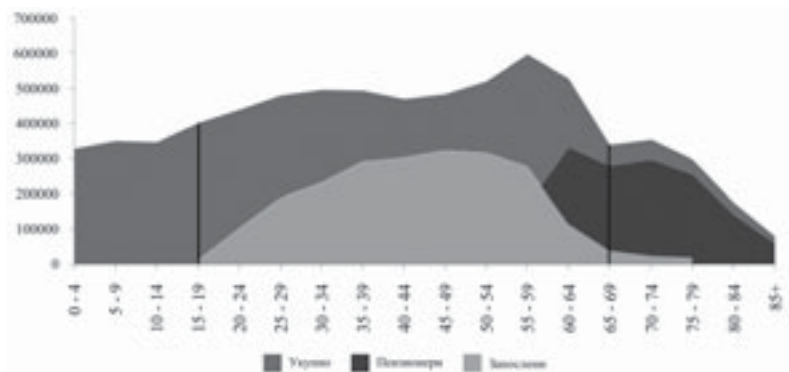
Prema anketi SZO, zdrave godine života su za Srbiju 1999. iznosile 66,1 godina. Sekundarnom analizom Ankete o prihodima i uslovima života (SILC) prema metodologiji Eurostata, broj zdravih godina života na rođenju u Srbiji je iznosio 65,58 (2013. godine), odnosno 66,05 (2014. godine). Najduži vek u dobrom zdravlju imaju stanovnici Beogradskog regiona, a potom regiona Šumadije i Zapadne Srbije (Stojilković Gnjatović, 2018).

Prospektivni kriterijum ukazuje da je Srbija među najstarijim populacijama na svetu, a zdrave godine života (prema subjektivnom izjašnjenju) ukazuju da je među najzdravijim populacijama

– što je svakako važan društveni *resurs*.²¹ Muško-ženski zdravstveni paradoks se ispoljava i u Srbiji, odnosno žene, iako žive duže, više su izložene zdravstvenim tegobama od muškaraca, a usled manje ekonomske aktivnosti u prethodnim periodima života imaju i niži životni standard u starosti, posebno ako ostanu same (Babović et al., 2018).

Bebi-bumeri su bili podrška starijima, kada oni ostare, uz nizak fertilitet, neće imati porodičnu podršku, dok se na javne servise teško može računati. Nedovoljna koncentracija gerontoloških centara u opštinama gde je demografski najstarije stanovništvo (na selu, na jugu i istoku Srbije), uz odsustvo porodične i neformalne podrške usled dugotrajno niskog fertiliteta, emigracije mladih itd., predstavljaće još veći izazov na regionalnom nivou.

Grafikon 8. Ukupno stanovništvo, zaposleni i penzioneri, 2011.

Izvor: Stojilković Gnjatović, J. (2018: 235)

- 21 Ovdje se s pravom postavlja pitanje verodostojnosti ovoga pokazatelja, s obzirom na dužinu OTŽ koja je kraća u odnosu na razvijenije države Evrope i sveta (Stojilković Gnjatović, 2018). Takođe, pitanje je kako danas stojimo sa ovim ocenama, posle posledica koje je izazvala pandemija kovida 19 i povećane smrtnosti, odnosno skraćanja OTŽ.

Kontingent radnosposobnog stanovništva nije identičan kontingentu zaposlenih (up. grafikon 8), pa je zato uveden realniji pokazatelj „opterećenosti” starenjem stanovništva (up. Stojilković Gnjatović, 2018:236). Koeficijent opterećenosti starenjem je precizniji u odnosu na koeficijent opterećenja (njihove) dece jer uzima u obzir više varijabli, između ostalog i zaposlenost dece (radnog kontingenta).

Starosna distribucija zaposlenih ukazuje na dve važne činjenice (up. grafikon 8): da postoji deo aktivnog stanovništva koji prelazi normativnu granicu penzionisanja, a sa druge strane da postoji i značajan broj penzionera koji se povlače sa tržišta rada pre ove starosne granice (60/65 godina), (Stojilković Gnjatović, 2018). To govori u prilog tome da *definitivno postoji prostor za aktiviranje, odnosno stimulaciju produžavanja radne aktivnosti ne samo do aktuelne granice starenja nego i preko nje.*

Štaviše, u evropskim okvirima, Srbiju odlikuju najniže stope ekonomske aktivnosti mlađeg (15–24) i starijeg sredovečnog stanovništva (50–64), pa vodeći evropski i domaći demografi ukazuju da bez obzira na demografski okvir starenja stanovništva Srbije postoji prostor za popravljavanje situacije u domenu zaposlenosti, kao i opšteg podizanja baze ljudskih resursa, na nivou države i njenih užih regiona. Tu se misli na podizanje obrazovnog nivoa, uvođenje koncepta doživotnog obrazovanja, ali i podizanje zdravstvenog stanja populacije, što su za Srbiju ozbiljni izazovi održivog razvoja (up. Nikitović, 2016).

Socioekonomski položaj starijih u Srbiji

Mogućnosti i dometi u primeni politika aktivnog starenja povezani su sa socioekonomskim statusom starih, kao i obrazovanjem, socijalnom participacijom, regionalnim razlikama u uslovima življenja (seosko vs. gradsko stanovništvo, sever–jug, centar–periferija), socijalnom inkluzijom itd.

Jedna skorija sveobuhvatna sociološka studija o aktivnom starenju pokazala je da su socioekonomski status i kvalitet života starijih u Srbiji generalno nepovoljni, posebno u poređenju sa širim evropskim okruženjem (Babović et al., 2018). U pogledu ekonomske participacije, najveći stepen radne angažovanosti beleže stariji u poljoprivredi, na sopstvenim, malim, porodičnim gazdinstvima, proizvodeći robu za sopstvene potrebe, i to više žene nego muškarci. Prema Anketi o radnoj snazi, udeo zaposlenih 65+ bio je 2015. godine 15%, duplo veći kod muškaraca (19,5%) nego kod žena (9,6%), (Babović et al., 2018). U 2020. stopa zaposlenosti starijih je opala na 11,7%, ali je kod muškaraca ponovo veća, i to skoro tri puta (16,7%) nego kod žena (6,6%) (P3C, 2020a, P3C, 2021). Autori upozoravaju da tu treba praviti razliku između „prinudnog” rada u starijem dobu, ukoliko su primanja niska i neadekvatna, i voljnog radnog angažovanja koji uglavnom praktikuju stručnjaci, odnosno visokoobrazovani, urbani stanovnici, kao i zaposleni u sopstvenom, privatnom preduzeću (Babović et al., 2018).

Pokrivenost penzijama među starijima u Srbiji nije zadovoljavajuća jer čak 17% starijih žena i 8% muškaraca ne prima nikakvu penziju (starosnu, porodičnu, invalidsku). Stariji se u tom smislu u anketama najviše i žale na finansijsko siromaštvo (up. Dragišić Labaš, 2016). Posebno je primetan jaz između visine penzija muškaraca i žena, u korist muškaraca, a u vezi sa njihovim dužim ostvarenim radnim stažom, i to kod svih kategorija zaposlenosti, uključujući i one koji su obavljali samostalne delatnosti i poljoprivrednike. Rizici od siromaštva su više izraženi kod starijih starih (75+), posebno starijih žena. Ovo se objašnjava zdravstvenim stanjem, odnosno izraženijom potrebom za uslugama lečenja, što zahteva veće finansijske izdatke (Babović et al., 2018).

Komparativno posmatrano, materijalna deprivacija, izražena preko uskraćenosti u zadovoljavanju osnovnih životnih potreba starijih (65+) u Srbiji je veća u svim starosnim grupama u odnosu na zemlje EU-27. Materijalna deprivacija se meri preko niza dimenzija: nemogućnosti da se priušti adekvatno grejanje, veš-mašina,

TV u boji, telefon, meso ili riba u obroku svakog drugog dana, automobil, nedelju dana odmora svim članovima porodice, van kuće bar jednom godišnje, da se plati neočekivani trošak od 10.000 dinara, kašnjenje sa plaćanjem rente, rate za stan ili drugog kredita, ili komunalnih usluga za stan u kome živi domaćinstvo. Stopa materijalne deprivacije se izražava kao udeo domaćinstava koja ne mogu da zadovolje bar tri navedene potrebe, dok stopa izrazite materijalne deprivacije predstavlja udeo onih koji nisu u mogućnosti da zadovolje bar četiri. Za razliku od EU, gde sa porastom starosti opada udeo materijalne deprivacije, u Srbiji ona *raste*, te je najveća među stanovništvom 75+, posebno među starijim ženama, koje su izložene teškim oblicima materijalne deprivacije. Prema podacima Ankete o prihodima i uslovima života iz 2016. godine, teška materijalna uskraćenost prema starosti i polu je bila kod najstarijih žena (75+) i iznosila je 25,2%, dok je kod starijih muškaraca bila 16,5%. Nasuprot tome, kod mlađih starijih (65–74) bila je 22,3 i 17,9% respektivno. U poređenju sa EU-28, daleko je više žena u Srbiji koje žive u uslovima teške materijalne deprivacije. Naime, u starosti 65–74 u EU je 6,3% žena u ovom stanju naspram 22,3% u Srbiji. U starijem starom dobu, udeo žena u teškoj materijalnoj deprivaciji 2016. još je viši i iznosi 25,2%, a u EU-27 svega 7% (Babović et al., 2018). Prema istraživanjima, svaka peta starija žena prijavljuje da nije u mogućnosti da samostalno potroši manje količine novca bez konsultacije sa drugima, skoro trećina ne može da priušti odlazak na kulturne ili sportske događaje (27,8%), skoro isto toliko ne može da se okupi sa porodicom ili prijateljima na obroku ili piću van kuće, jednom mesečno, (291%), više od trećine prijavljuje da nema dva para obuće (31,7%) i preko trećine ne može da obnovi iznošenu garderobu (363%) (Petrušić, Todorović, Vračević, 2015, prema: Babović et al., 2018:21). Posebno je među starijim ženama prisutno samožrtvovanje i odricanje od sopstvenih potreba u korist mlađih, unuka, dece, ali i drugih članova porodice. Takođe, česta je praksa da stariji svojim penzijama, pa i dopunskim radom pomažu decu i njihove porodice, pa je nekada penzija jedini redovni izvor prihoda celokupnog domaćinstva.

Stambena deprivacija je, međutim, manje izražena među starijima nego među mlađim stanovništvom u Srbiji. Tako je stopa stambene deprivacije za starije od 65 u Srbiji 11,9%, a za mlađe od 65 je 16,1%. U EU je ova stopa za starije stanovništvo desetostruko manja (1,7%) (Babović et al., 2018:25). Stariji u Srbiji, budući da najčešće žive u jednočlanim ili dvočlanim domaćinstvima, ređe žive u prenaseljenim stanovima, manje su opterećeni troškovima stanovanja. Međutim, stariji u Srbiji imaju nepovoljniji kvalitet stanovanja, ređe su u prilici da zamene dotrajali nameštaj u odnosu na vršnjake u EU-27 i mlađe stanovništvo u zemlji.

Svoje zdravstveno stanje najoptimalnije opisuju stanovnici gradova, a najlošije stariji u selima, posebno žene. U celini uzev starije stanovništvo Srbije dvostruko više ocenjuje svoje zdravstveno stanje kao loše u odnosu na stanovnike EU. Skoro svaka peta žena (18%) i 15% muškaraca starijeg doba je u Anketi o prihodima i uslovima života 2015. prijavilo da nije moglo da obezbedi zdravstvenu uslugu, pregled ili lečenje, u prethodnih 12 meseci usled nedostatka finansijskih sredstava (Babović et al., 2018).

Žene su češći korisnici socijalne zaštite, usluge staratelja, pomoći u kući i domskog zbrinjavanja. Međutim, domsko zbrinjavanje ne pokriva realne potrebe starijih, tako da država delom finansira smeštaj za manje od polovine korisnika, a ostali se oslanjaju na sopstvene ili porodične izvore finansiranja. Nedostaje širi spektar usluga u zajednici kao što su dnevni centri, kombinovane usluge gde bi se stariji mogli uključiti, recimo u brigu o deci, pomoć deci oko školskog gradiva itd. Nedostaju usluge iz domena dugotrajne nege, koja predstavlja kombinaciju zdravstvene nege i drugih servisa za starije, ali za koje je potrebno plansko, dugoročnije izdvajanje sredstava.

Nizak je nivo korišćenja informacionih tehnologija, posebno takozvane e-uprave, daleko ispod proseka EU-27. Svega 17% starijih koristi kompjuter u Srbiji i 18% internet, a u EU čak 52% i 54% respektivno (Babović et al., 2018). Upotreba novih umreženih tehnologija olakšava pristup raznim uslugama (bankarstva, zamene dokumenata itd.), ali i druženja.

Najčešći vid druženja je sa članovima svoje porodice, bar jednom nedeljno, što je ređe nego u EU-28. Stariji, posebno žene, veliki su izvor podrške drugima, bilo mlađima, partneru ili rodbini, o čemu će više reći biti u empirijskom delu ovoga rada. Velika većina, međutim, ima psihosocijalnu podršku u prijateljima, s tim da svaki deseti stariji nema osobu sa kojom može da podeli svoje probleme, a svaka peta čak nema na koga da se osloni u slučaju potrebe. Do sličnih nalaza se došlo i u drugom, kvalitativnom istraživanju starijih u Beogradu (up. Dragišić Labaš, 2016).

Aktivno starenje u Srbiji

Rezultati analize stope opterećenosti starenjem²² ukazuju na to da je Srbija u vrhu Evrope po ovom pokazatelju (35,1) u odnosu na prosek EU (18,5). Zaključak je da je teret starenja koju podnose radno aktivni u Srbiji duplo veći u odnosu na prosek EU. Osnovni uzrok je **izuzetno niska stopa zaposlenosti stanovništva u Srbiji i tu leži početna tačka za kreiranje politike namenjene ublažavanju efekata starenja** (Stojilković Gnjatović, 2018).

Kada se analizira indeks aktivnog starenja, vidi se da stariji u Srbiji značajno zaostaju za državama EU-28 po pitanju volonterskog i političkog angažmana (Stojilković Gnjatović, 2018). Izuzetno su aktivni po pitanju pomoći oko dece i unuka. Gotovo polovina starijih od 55 bar jednom nedeljno brine o svojoj deci ili unucima, što je Srbiju svrstalo na visoko mesto po pitanju društvenosti starijih, pa jedino Italija ima više vrednosti na ovom indikatoru aktivnog starenja (53,7%).

Srbija je loše rangirana po pitanju indikatora o nezavisnom, zdravom i sigurnom životu starijih – na samom je dnu evopske lestvice. Nepovoljan je status starijih u pogledu fizičkog vežbanja, medicinskih i stomatoloških usluga, života u samačkim ili dvočlanim

---

22 Stopa opterećenosti starenjem ili koeficijent podrške roditeljima stavlja u odnos stanovnike stare 85+ prema 50–64.

domaćinstvima i materijalne deprivacije. Posebno je izražen rodni jaz u pogledu materijalne i finansijske sigurnosti na štetu žena. Doživotno učenje je veoma malo zastupljeno kod oba pola/roda.

Muško stanovništvo u EU ima veći kapacitet za aktivnim starenjem u odnosu na žene. Muškarci prosečno žive duže u zdravlju, u mentalnom blagostanju, obrazovaniji su i više koriste savremene informacione tehnologije. Slični zaključci važe i kad su u pitanju rodne razlike u Srbiji.

Kompozitni indeks aktivnog starenja ukazuje na zaostajanje Srbije u svim bitnim domenima: zaposlenosti, nezavisnog, sigurnog i zdravog života i kapaciteta za aktivno starenje. Prema podacima iz 2014, u Srbiji je ovaj indeks procenjen na 29 od ukupno 100 poena (UNECE, 2016, prema: Рашевић, 2022:289), dok se u Evropi kretao od 28 do 47 (UNECE, 2019, prema Рашевић, 2022: 289). U celini po ukupnom i kompozitnom indeksu aktivnog starenja Srbija se svrstava na dno evropske lestvice, ali ispred Poljske, Slovačke, Mađarske i Grčke (Stojilković Gnjatović, 2018). Istovremeno je na trećem mestu po visini rodnih nejednakosti u aktivnom starenju.

Teorije o aktivnom starenju

U referentnoj literaturi postoji desetak teorija o aktivnom starenju. Reč je o parcijalnim ili teorijama srednjeg obima, koje svaka sa svoje pozicije analizira proces starenja i ima svoj analitički značaj. Trebalo bi da jedna solidna socijalna teorija, koja uzima u obzir potrebe i ponašanje starijih, bude sposobna da obuhvati svu različitost starijih kao socijalne grupe, a onda i razlike u kontekstima, to jest razlike između država u smislu socijalnih, ekonomskih, normativnih, političkih i drugih prilika. Ovde ćemo navesti neke od postojećih teorija (up. Avramov & Maskova, 2003: 67; Healy, 2004:10–11).

Teorija oslobađanja (*disengagement*) tvrdi da ljudi dobrovoljno teže da se povuku iz brojnih aktivnosti posle penzionisanja, te tako smanjuju broj i značaj svojih socijalnih uloga. Čini se da je

ovo posebno prisutno kod muškaraca, kojima posao predstavlja značajan izvor identifikacije i gratifikacije (up. Bobić & Dragišić Labaš, 2020).

Teorija aktivnosti tvrdi da će stariji ili nastaviti sa praksama u starosti ili će kompenzovati gubitak tradicionalnih uloga tako što će preuzeti nove koje im donose lično zadovoljstvo i pozitivnu samoocenu.

Teorija kontinuiteta tvrdi da su aktivnosti u starijem dobu nastavak onoga što su ljudi ranije radili.

Teorija supkulture tvrdi da stari razvijaju posebnu supkulturu kao posledicu češće interakcije među svojom grupom nego sa drugim generacijama.

Teorija ličnosti smatra da svaka individua razvija sopstvene strategije snalaženja tokom starenja kao doživotnog procesa, koje su posledica interakcije bioloških, ličnih i društvenih promena (isto i Komatina, 2003).

Teorija razmene postulira da u odnosu sa drugim ljudima svaka osoba teži da maksimizira dobiti, a smanji troškove, odnosno gubitke: prestiža, samopoštovanja, i drugih nagrada.

Teorija o starosnoj strukturaciji (age structuration) polazi od pretpostavke da svako društvo uređuje društvene uloge i raspodele stanovništva po starosti; starenje nije samo individualni proces već je i pod uticajem konkretne socijalne strukture kojom se oblikuju i hijerarhije starosnih grupa.

Fenomenološka teorija podvlači značenje koje se daje starenju od strane onih koji stare.

Teorija restrukturacije tvrdi da pojam restrukturacije i na osnovu njega prikupljeni podaci o budžetu, vremenu i učešću u dokolici bolje opisuju promene u svakodnevici starijih nego pojmovi povlačenja ili kontinuiteta.

Teorija modernizacije opisuje društvene promene koje utiču na promenu položaja starijih. Zaključak je da poboljšano zdravlje i produžen život, nove tehnologije na tržištu rada, u procesu rada,

unapređeno obrazovanje i urbanizacija dovode starije u lošiju situaciju – iako preživljavaju, oni su podzaposleni (*underemployed*), ne ulaže se u unapređenje njihovih tehnoloških veština i isključeni su iz porodičnih i širih mreža odnosa u vrednosnom ambijentu ispunjenom predrasudama prema starijima i forsiranju mladosti, lepote, trenutnih zadovoljstava, sadašnjosti (up. i Рашевић, 2022).²³

U tesnoj vezi sa aktivnim starenjem i načinom njegovog praktikovanja, bilo da je reč o plaćenom radu, volontiranju, pomoći mladima, političkoj aktivnosti, angažovanju u zajednici, sportu i rekreaciji, bavljenju umetnošću itd., odnosno kombinovanju različitih aktivnosti i stilova slobodnog vremena jeste i propitivanje korišćenja vremena, o čemu će više reči biti u narednim poglavljima.

Korišćenje vremena u starosti

Postavlja se pitanje – kako provode ljudi vreme od petnaestak godina posle penzionisanja? Da li provode vreme aktivno, da li putuju, posećuju prijatelje, rođake? Da li plaćeni rad zamenjuju neplaćenim i volontiranjem? U kojoj meri se taj obrazac upotrebe vremena razlikuje od zemlje do zemlje, a u kojoj meri se može govoriti o starosnim i rodnim razlikama u njihovom oblikovanju?

Interesovanje za način korišćenja vremena (*time use*) među starijima datira iz ranih šezdesetih godina, podstaknuto uvođenjem pojma takozvanog „uspešnog starenja”, a posebno je aktuelizovano devedesetih. Uspešno starenje je pretežno poistovećivano sa zadovoljstvom životom i dobrim zdravljem, mada se smatra da je pojam aktivnog starenja primereniji i obuhvatniji u teorijskom i operacionalnom ili empirijskom smislu (Рашевић, 2022).

---

23 Fokusgrupno istraživanje sprovedeno među studentima Pravnog, Geografskog i Medicinskog fakulteta u Novom Sadu je pokazalo da mladi imaju predrasude prema starijima, da su njihovi stavovi ispunjeni pogrešnim predstavama o starosti kao nemoći, iščekivanju kraja života itd., pa čak i ejdžizmom (up. Рашевић, 2022).

Iz pojedinačnih, nacionalnih studija starenja znamo da stariji ljudi u proseku provode manje vremena u plaćenom poslu, kao i zahtevnim fizičkim aktivnostima u slobodnom vremenu u poređenju sa mladima, odnosno sredovečnim generacijama. Sa starenjem ljudi teže da smanjuju obim aktivnosti, kao i da se osamljuju, to jest socijalno izoluju. Kanadske studije ukazuju da u odnosu na mlađe stariji provode više vremena gledajući televiziju, ali i više vremena u čitanju, sportovima, hobijima, igrama, radu sa rukotvorinama (zanatima), kao i u religioznim aktivnostima. Stariji takođe više vremena troše na ličnu negu i spavanje od mlađih, ali zato isto vreme kao i mlađi provode u kućnim poslovima, kupovini i brizi o deci. Stariji stari u Nemačkoj (85+) provode manje vremena u proizvodnji i potrošnji u odnosu na mlađe stare (65+), što je u vezi sa slabijim zdravljem i smanjenom pokretljivošću (Gauthier & Smeeding, 2003).

Uporedne studije ukazuju na neke rodne razlike: žene stare 65–74 su krajem sedamdesetih godina prošlog veka i početkom osamdesetih trošile u kućnom radu svega 2,7 sati (dnevno) u Danskoj, a najviše 5,3 sata u Norveškoj, dok su u dokolici provodile najmanje žene u Mađarskoj – 4,0 sata, a najviše u Danskoj – 8,9 (Gauthier & Smeeding, 2003).

Što se tiče prestanka radnog odnosa, pokazuje se da ljudi više optiraju postepeni nego nagli prestanak rada. Rad nije povezan samo sa platom i visinom dohotka već i sa socijalnim položajem u širem smislu, prestižom, ugledom u društvu, kao i socijalnim mrežama, odnosno socijalnim kapitalom, pa i samopoštovanjem. Produžavanje rada u starijim godinama je doskoro bilo obeshrabrivano, odnosno politike su podsticale ranije i naglo povlačenje sa posla. Zato su se mnogi penzionisali ranije nego što su želeli i mogli (Avramov and Maskova, 2003; Cliquet, 2010), odnosno lišavali su sebe i društvo svoga humanog kapitala i radnog potencijala, iako su bili voljni da produže da rade. Posebno u okolnostima kada su prestajale ili se smanjivale obaveze u porodici, te se jedan značajan deo dana oslobađao za rad. Ankete su pokazale da ljudi zato

preferiraju skraćeno radno vreme i parcijalne poslove (*bridge jobs* ili *part time jobs*) u odnosu na naglo penzionisanje (Avramov & Maskova, 2003, Gauthier & Smeeding, 2003).

Teorija o upotrebi vremena kod starijih

Na raspodelu vremena/aktivnosti tokom dana ne utiču samo ograničenja povezana sa životnim standardom (primanjima, ušteđevinama itd.) i raspoloživim resursima (vremenom) već i individualna ograničenja u vezi sa zdravstvenim stanjem i porodičnim obavezama (nega dece, unuka, partnera, bolesnih rođaka), a onda i u vezi sa mogućnostima, recimo, opcijom fleksibilnog rada, rada na parče, rada od kuće itd.

Klasičan model raspodele vremene koji je razvio Gari Beker (Gary Becker) uključivao je samo dve vrste aktivnosti: rad i ne-rad (Becker, 1965). S obzirom na cilj da se istraži upotreba vremena u starosti, kada se proširuje slobodno vreme ili dokolica (količina vremena i vrsta i obim aktivnosti), autori su povećali spektar aktivnosti na četiri osnovna klastera: plaćeni rad, rad u kući, aktivno slobodno vreme (volontiranje i aktivna dokolica) i pasivno slobodno vreme: gledanje TV, odmaranje, slušanje radija, lična higijena (spavanje, jelo, oblačenje i kupanje), (tabela 9). Raspored ovih aktivnosti se rukovodi principima: maksimiranje koristi (određene dohotkom, troškovima i ličnim vrednostima), ali i socijalnim normama, navikama stečenim u ranijim godinama (redovna fizička aktivnost, kulturna potrošnja itd.) i javnim politikama (Gauthier & Smeeding, 2003:253).

Makrofaktori kao što su javne politike utiču na aktivno starenje preko: zakonske granice penzionisanja, dostupnosti raznih povlastica povezanih sa penzijama, podsticaja ili prepreka za rano povlačenje sa tržišta rada, povlastica za korišćenje rekreativnih aktivnosti i drugo. Javne politike tako utiču na starost pri penzionisanju, način povlačenja (postepeno ili naglo) i obrasce upotrebe vremena posle penzionisanja.

Tabela 9. Upotreba vremena u starijem životnom dobu

Vrsta	Podvrsta	Opis
Plaćeni rad		Uključujući put do/sa posla
Kućni rad		Uključujući: kuvanje, pranje sudova, rad u bašti, nabavke
Aktivna dokolica:	<ul style="list-style-type: none"> a) Briga o deci b) Volontiranje c) Religijske aktivnosti d) Sport i fitnes e) Društvene aktivnosti f) Druge aktivnosti dokolice van kuće g) Učenje i čitanje h) Hobiji 	Uključujući građanske dužnosti Uključujući šetnju Uključujući kulturne aktivnosti, večeru izvan kuće
Pasivna dokolica:	<ul style="list-style-type: none"> a) gledanje TV b) druge pasivne aktivnosti dokolice c) lična nega 	Uključujući slušanje radija, traka i odmaranje Uključujući san, kupanje i jelo

Izvor: Gauthier & Smeeding, 2003: 257

U jednom anketnom istraživanju sprovedenom od 1987. do 1992. analizirani su obrasci upotrebe vremena u starijem dobu u devet država: Austriji, Kanadi, Finskoj, Nemačkoj, Italiji, Holandiji, Švedskoj, Ujedinjenom Kraljevstvu i SAD (Gauthier & Smeeding, 2003). Metod je bio analiza dnevnika, a izabrani su uzorci nacionalno reprezentativnih ispitanika, od kojih je traženo da beleže sve aktivnosti u toku jednoga celoga dana.²⁴

24 Ispitanici iz Kanade, SAD i Austrije su beležili sve dnevne aktivnosti u toku jednog celog dana, dok su ispitanici iz UK i Holandije vodili dnevnike nedelju dana, a iz ostale četiri države 2–3 dana (Gauthier & Smeeding, 2003).

Druga jedna studija aktivnosti u starijem dobu među 15 (starih) članica EU uključila je, slično, četiri domena: plaćeni rad, domaći rad, brigu o drugima i dokolicu (Avramov & Maskova, 2003). Izvor podataka su bile relevantne baze podataka ECHP (European Community Household Panel) i MTUS (Multinational Time Use Study), kao i odgovarajuća literatura o dokolici u starijem dobu. Dobijeni su rezultati vrlo slični prethodno navedenoj međunarodnoj studiji.

Kao što je očekivano, vreme posvećeno **plaćenom poslu** značajno opada sa starošću, odnosno čak i u državama gde je normativna granica 65 godina postoji tendencija ranijeg penzionisanja. Kod žena je primećeno da se većina povlači ranije i gotovo istovremeno u raznim državama, što je povezano sa nižom radnom aktivnošću u odnosu na muškarce, kod kojih je i starost pri penzionisanju podložnija varijacijama. Studija u EU-15 početkom dvehiljaditih pokazala je da se muškarci povlače u proseku sa 59, a žene sa 58 godina, a godine najčešćeg penzionisanja su 55, 60 i 65, sa standardnom devijacijom od 6 godina za oba pola (Avramov & Maskova, 2003).

Istraživanje u navedenih devet država je pokazalo da su muškarci stari 45–54 najviše radno angažovani u plaćenom radu u Austriji (6,7 sati), a najmanje u Finskoj (5,3), dok u sledećem uzrastu, 55–64, radna aktivnost značajno opada u svim državama sa izraženim razlikama. U starosti preko 75, sve razlike u plaćenom radu među muškarcima gotovo da nestaju, odnosno mali broj ispitanika nastavlja ovu vrstu dnevnog angažovanja. Najveće učešće u starijem dobu registrovano je u Italiji i SAD, odnosno 0,4 i 0,6 sati na dan, respektivno (Gauthier & Smeeding, 2003).

Kod žena, u starosti pre 65 najviše je radno aktivnih na tržištu žena u Švedskoj (4,9 sati u starosti 45–55, dok je najmanje registrovano u Holandiji – svega 1,3).²⁵ U najstarijem dobu, preko 75

---

25 Holandija je u udžbenicima iz sociologije porodice i referentnoj literaturi o tipologiji ženske zaposlenosti, zajedno sa Italijom, označena kao primer zemlje sa niskom stopom radne aktivnosti žena u evropskom okruženju, odnosno visokim udelom „domaćica” (Milić, 2001; Bobić, 2003).

godina, samo žene u SAD izveštavaju o udelu plaćenog rada od 0,4 sata dnevno.

Dakle, istraživanje sprovedeno u devet država tokom 1987–1992. pokazalo je da u starosti preko 45 godina muškarci rade od 6 do 7 sati dnevno plaćene poslove, a žene značajno manje – 1 do 5 sati na dan (Gauthier & Smeeding, 2003).

Trošenje vremena na **kućne poslove** pokazuje nekoliko sličnih tendencija u svim posmatranim državama: žene troše više vremena u odnosu na muškarce tokom života, ali sa starenjem one smanjuju angažovanje, a muškarci povećavaju. Tako se rodni jaz gotovo gubi posle 75 godina. U SAD su 1993. muškarci i žene, stari 45–54 posvećivali 2,3 odnosno 3,9 sati dnevno, da bi u starosti 75+ komparativno trošili znatno manje, 2,8 i 3,5 sati. Najviše vremena u domaćem radu troše Italijanke, a među muškarcima, najviše vremena u starosti 55–64, oko 3 sata dnevno, posvećuju domaćem radu Nemci, Britanci i Holandani, a Italijani samo 1,9 časova. U istom uzrastu, 55–64, Italijanke angažuju čak 6,7 sati, a najmanje Kanađanke, Amerikanke i Šveđanke (manje od 5 sati dnevno). Ukoliko se posmatraju zajedno plaćeni i neplaćeni rad, vidi se da samo u tri države žene ulažu više vremena u obe vrste aktivnosti, u svim uzrastima – u Italiji, Austriji i Finskoj (Gauthier & Smeeding, 2003).

Studija u EU-15 je takođe pokazala da žene troše više vremena u kući, ali da muškarci nakon penzionisanja povećavaju svoje angažovanje sa 15 na 19 sati nedeljno, što je još uvek znatno manje od žena, koje investiraju u tom istom periodu 30 sati nedeljno, isto kao i pre povlačenja iz plaćenog rada (Avramov & Maskova, 2003).

Aktivna dokolica obuhvata prakse iz korpusa aktivnog starenja: volonterski rad, sport, društvene i vankućne aktivnosti, obrazovanje, dokolicu, čuvanje dece. Kod muškaraca se jedan, doduše, manji deo vremena, oko 2 sata dnevno, prebacuje sa plaćenog posla na aktivnu dokolicu sve negde do 74 godine, posle čega se obim ovih aktivnosti značajno smanjuje. U uzrastu 45–54 aktivnoj dokolici Amerikanci posvećuju 2,6 sati, a Holandani čak 4,6 sati (Gauthier & Smeeding, 2003).

Kod žena su razlike u aktivnoj dokolici manje. Vreme posvećeno ovim aktivnostima malo raste u starosti 65–74 godina, da bi se posle 75 smanjilo. Najveće su razlike po zemljama u starosti 45–54 kod Italijanki, koje izdvajaju oko 2,5 sata dnevno, u odnosu na Holandanke (5,2 sata). Opšti je i interesantan zaključak da su kod žena i muškaraca relativno male razlike u vremenu posvećenom aktivnostima izvan kuće.

Kod aktivnosti vezanih za hobije kod kuće (zanati, čitanje i dr.) primećen je trend porasta trošenja vremena tokom starosti, što svedoči i o većoj socijalnoj izolaciji u starosti. Stariji, 65–74 posvećuju više vremena ovim aktivnostima nego sredovečni (45–54), na primer Amerikanci od 0,8 sati u mlađim godinama povećavaju na 1,7 sati u starijim.

Na ostale aktivnosti (bioskop, obrok izvan kuće itd.) troši se manje od sat vremena dnevno. Muškarci u Italiji troše najviše vremena na ove aktivnosti slobodnog vremena, a Austrijanke najmanje. Na sport i održavanje fizičke kondicije odlazi oko pola sata do 1 sat dnevno u proseku. Muškarci posvećuju više vremena ovoj vrsti aktivnog slobodnog vremena u odnosu na žene, s tim da se ono čak i povećava sve do 75 godina (od 65–74) kod muškaraca, dok kod žena ostaje stabilno tokom vremena.

Volontiranje, briga o deci i obrazovanje – na sve ove aktivnosti odlazi malo vremena. Na volontiranje otpada 0,2 sata dnevno te se obavlja očigledno povremeno. Na brigu o deci troši se malo vremena, više kod žena, nego kod muškaraca. Na obrazovanje (doživotno učenje) troši se ponovo oskudno vreme, svega 0,2 sata dnevno, s tim što Holandani, Švedani i Amerikanci troše nešto više vremena od ostalih.

Istraživanje u EU-15 je pokazalo da značajan deo stanovništva nastavlja da pruža usluge nege i brige o drugima posle penzionisanja. U starosti 50–65 između 1/3 i 1/4 žena brine o drugima (deci, supružniku, rođacima itd.), (Avramov & Maskova, 2003). Vreme posvećeno hobijima i aktivnoj dokolici se poslednjih decenija 20. veka smanjilo među mlađima i sredovećnima, a povećalo posle 65.

Volontiranje i druge vrste komunalnog angažovanja ostaju iste kao i pre penzionisanja, odnosno nastavljaju da ih upražnjavaju oni koji su to radili i u mlađem uzrastu.

Kod **pasivnih aktivnosti**, koje ne zahtevaju fizički napor (gledanje TV, slušanje radija, odmor, lična higijena, uključujući i san), primećuje se veliko povećanje ulaganja vremena sa starenjem, od 12 sati u uzrastima 45–54, do 16 sati kod 75+. Pored zdravstvenog statusa, pokretljivosti, fizičkog stanja, na alokaciju resursa ovde utiču i socijalne norme, vrednosti i mogućnosti koje stoje starijima na raspolaganju. Ovde su rodne razlike manje, ali su nacionalne veće: Italijani posvećuju 17,7 sati, a Holandani 15,1 sat (Gauthier & Smeeding, 2003).

Lična higijena, koja uključuje i san, odnosi najviše vremena, i raste sa starenjem. Amerikanci povećavaju obim ovog vremena sa 9,8 na 11,2 sata od 45–54 do 75+. Generalno, Amerikanci i Kanađani troše najmanje vremena na lične aktivnosti, a najviše Italijani i Austrijanci.

Studija za EU-15 je takođe potvrdila povećano angažovanje u ličnoj nezi sa starenjem: u Belgiji, stariji muškarci i žene (66+) troše u proseku 18, odnosno 16 sati, dok mlađi sredovečni znatno manje, 14 i 15 sati (Avramov & Maskova, 2003).

Gledanje TV je druga po redu aktivnost na koju se odvaja najviše vremena, prosečno od 2 do 4 sata. Obrazac je isti, porast trošenja vremena sa starenjem. U starosti 75+, kod Finaca i Finkinja je vreme provedeno uz TV u proseku 2,1 sat, a maksimalno u SAD, 4,2 sata.

Gledanje TV se pokazalo kao dominantna pasivna aktivnost dokolice kod starijih i u studiji EU-15, na šta stariji troše prosečno oko 3 sata dnevno, a na čitanje i rekreaciju samo oko 40 minuta (Avramov & Maskova, 2003). Neznatan deo slobodnog vremena otpada na slušanje radija, kulturnu potrošnju, socijalne aktivnosti i sl.

Odmor tokom dana i slušanje radija jesu aktivnosti na koje se odvaja najmanje vremena, prosečno manje od sata u starosti 75+ u svih 9 država iz istraživanja 1987–1992, izuzev Finske (oko 3 sata), (Gauthier & Smeeding, 2003).

Očigledno je da je veliki deo vremena tokom starenja od plaćenih (radnih) aktivnosti prebačen na pasivne. Među muškarcima – 3,5 od 6 sati dnevno, koliko je bilo posvećeno plaćenom poslu, sa starenjem se prenosi na pasivne aktivnosti, odnosno 2,5 na manje aktivne poslove (kućni rad, hobi, socijalne aktivnosti). Kod žena, zbog manje radne aktivnosti manje se „oslobađa” vremena, svega oko 3 sata prelazi na druge poslove, a videli smo da se s vremenom čak smanjuje angažovanje žena u kućnim poslovima. Rezultat ove analize upotrebe vremena jeste da među muškarcima i ženama postoje rodne razlike u obrascu alokacije resursa, ali da se one s vremenom smanjuju. Nacionalne razlike su izražene u pasivnoj dokolici (gledanje TV, slušanje radija, odmaranje). Kad se izuzme vreme posvećeno ličnoj higijeni, u starosti 75+ najviše se vremena provodi u pasivnoj dokolici u Americi, 5,4 sata, a najmanje u Holandiji, 2,6, znači razlika je čitava 3 sata. Odnosno, mnogo se više vremena posvećuje aktivnoj dokolici i kućnom radu u Holandiji nego u SAD. Ovi rezultati su slični i za žene. **Kulturne specifičnosti** su ovde značajne za objašnjenje (Gauthier & Smeeding, 2003). Od uticaja su svakako i **javne politike**.

Studija EU-15 je takođe potvrdila da manjina stanovništva nakon penzionisanja praktikuje aktivnosti: produženog rada, aktivnog učešća u domaćim poslovima i brizi o drugima, odnosno učešća u lokalnoj zajednici, kroz volontiranje, kao i aktivnu dokolicu. Dominiraju pasivna dokolica i vreme provedeno u kući. Najviše se slobodnog vremena u svim zemljama troši na ličnu negu (spavanje, higijenu, odmor, gledanje TV). Produženo obrazovanje je retko, a praktikuju ga samo lica sa visokim obrazovanjem. **Opšti je zaključak da ljudi imaju mnogo slobodnog vremena, koje im stoji na raspolaganju da sami osmisle kako će da ga angažuju, a da malo ponude i mogućnosti dolazi od šireg okruženja, društva i države** (Avramov & Maskova, 2003).

Rezultati empirijskog istraživanja

U ovom delu studije interpretiraću rezultate empirijskog istraživanja koje se odnosilo na neke aspekte kvaliteta života i životnog stila starije populacije u Srbiji. Detaljno ću analizirati višegodišnje istraživanje života u starijem dobu koje je sprovedeno na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Analiza i diskusija rezultata će pokazati ko, kako, sa kim, koliko vremena provode stariji u Srbiji, odnosno nakon povlačenja sa tržišta rada, s obzirom na to da je velika većina ispitanika starijih od 65 godina u penziji, odnosno radno neaktivna. Na kraju ćemo komparativno analizirati deo relevantnih nalaza upotrebe vremena koje je u periodu od 2010. do 2021. godine, u tri navrata realizovao Republički zavod za statistiku.

Kvalitet života i životni stil starije populacije u Srbiji

U okviru časova vežbi na predmetu Socijalna demografija na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, studenti su u kontinuitetu od tri godine sprovodili anketno istraživanje načina života starijih. Studentima je data prethodno konstruisana anketa, a oni su je popunjavali u toku razgovora sa ispitanicima, putem onlajn platforme (aplikacija .NET). Osim didaktičkih motiva, istraživanje je pokrenuto i na osnovu uočene potrebe i sa ciljem da se detaljnije osvetli kako se provodi vreme u starijem životnom dobu.

Polazna pretpostavka je bila da se stariji potpuno povlače sa tržišta rada, odnosno da su većinom penzioneri, odnosno da mali broj nastavlja da radi plaćene poslove posle sticanja prava na penziju (65+). Druga je bila da oni najčešće upražnjavaju takozvanu pasivnu dokolicu, to jest da se najveći deo vremena provodi uz TV programe. Treća hipoteza je da je kod starijih slabo zastupljeno aktivno slobodno vreme, u vidu bavljenja sportom i fizičkom aktivnošću, zatim hobijima, putovanjima i kulturnom potrošnjom (posete bioskopima, pozorištima, muzejima, bibliotekama). Četvrta hipoteza bila je da se žene, odnosno majke i bake, najviše angažuju u brizi oko unuka, odnosno pomažući svojoj odrasloj deci i u kućnim

poslovima u domaćinstvu. Osim o deci i unucima, stariji (opet najviše žene) brinu i o drugim starima (rođacima, prijateljima itd.).

Metodologija i uzorak

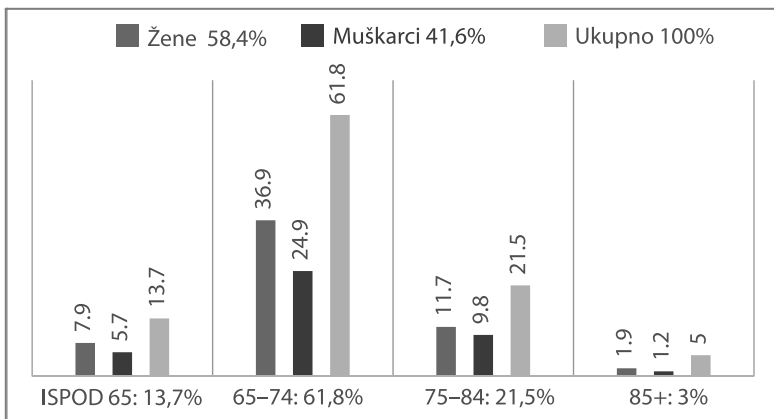
Uzorak je bio ciljan i formiran tako što je svaki student birao po pet starijih lica sa kojima je obavljao razgovor i popunjavao on-lajn anketni obrazac. Do ispitanika su studenti dolazili na osnovu poznanstava, odnosno ličnih veza („*snow ball*” tehnika). Izbor lica je, međutim, morao da zadovolji određene kriterijume u pogledu: starosti (po dva ispitanika starosti 65–70 i 70–75, a jedan preko 75), pola (otprilike podjednak broj muškaraca i žena, odnosno 2:3 ili obrnuto), mesta stanovanja (približno jednak broj iz sela/prigradskih naselja i grada) i obrazovanja (po jedan ispitanik/ca nižeg obrazovanja, sa OŠ ili manje, tri sa SSS i jedan sa VSS). Obrada podataka je sprovedena pomoću SPSS statističkog programa (IBM SPSS statistics 23). U interpretaciji smo koristili deskriptivnu analizu. Dobijeni rezultati se ne mogu generalizovati na nivou celokupne starije populacije Srbije, već samo na nivou posmatranog skupa. Prema tome, ovde je reč o jednom eksplorativnom istraživanju, čiji nalazi služe da se ilustruju ili provere neke od teorijskih postavki iznesenih u prvom delu ove monografije, odnosno da se potvrde ili opovrgnu hipoteze koje sam napred formulisala, polazeći od postojećeg korpusa saznanja, sociodemografskih, antropoloških i populacionih, a zatim i relevantnih, domaćih i stranih empirijskih istraživanja.

Uzorak je za ovakav tip istraživanja bio veliki, obuhvatio je 1.356 lica. Žene dominiraju u odnosu na mušku stariju populaciju kako na nivou uzorka u celini, tako i na nivou svih posmatranih starosnih grupa (grafikon 9). Kao što vidimo, najveći broj ispitanika se koncentrisao u starosnoj grupi 65–74. To bi, prema teorijskom okviru, trebalo da predstavlja uzrast aktivnog odnosa prema starenju ili aktivnog životnog stila u starijim godinama, posle penzionisanja, oslobođenog radnih i roditeljskih odgovornosti, u još uvek relativno dobrom zdravlju, fizičkoj i mentalnoj snazi,

uz više slobodnog vremena, iskustva, znanja itd. U uzorak je ušao svaki sedmi nešto mlađi ispitanik (ispod 65),²⁶ dok je svaki peti bio među starijima (75–84). Pretpostavljamo da je ovakva distribucija uzorka nastala zato što je studentima bilo najjednostavnije da dođu do ispitanika u svom neposrednom okruženju (među srodnicima, bakama i dekama, komšijama i prijateljima).

U pogledu polne strukture (grafikon 9), dominiraju žene (58,4%), u odnosu na muškarce (41,6%). Ta dominacija ispitanica je uočljiva u svim starosnim grupama, a duguje se posttranzicionom demografskom razvitku savremenih industrijalizovanih populacija koje odlikuje višak žena u sredovečnom i starijem dobu, usled dužeg očekivanog trajanja života žena, većeg muškog mortaliteta, kao i regresivne starosne piramide, odnosno izraženog starenja sa vrha i dna starosne piramide, emigracije i depopulacije.

Grafikon 9. Uzorak anketiranih starijih lica, prema starosti i polu (u %)

Izvor: Obrada podataka ankete

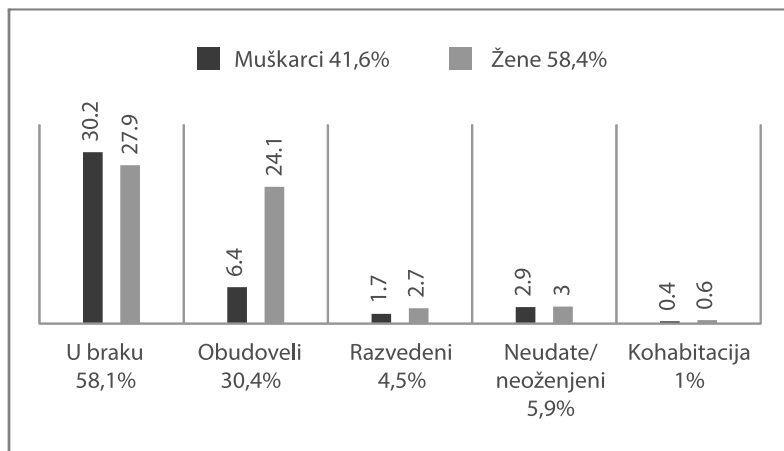
- 26 Iako je bilo naloženo da se biraju ispitanici stariji od 65, u uzorak je ušao i deo mlađih starijih. S obzirom na to da se starost nekada računa od 60+, odnosno da ne postoji potpuni konsenzus oko početka starenja, uzeli smo u obzir i ovu starosnu grupu.

Što se tiče bračnog statusa (grafikon 10), više od polovine ispitanika i ispitanica je u braku (58,1%), posle kojih slede udovci i udovice (30,4%), dok su udeli razvedenih i drugih lica izvan braka (neoženjeni/neudate i lica u kohabitaciji) veoma niski. U kategoriji udovištva ubedljivo dominiraju žene u odnosu na muškarce, odnosno njih je četiri puta više nego muškaraca (24,1% prema 6,4%). Ovaj nalaz se uklapa u opšti trend feminizacije i senilizacije starijih u populaciji Srbije, odnosno trend prevalencije udovica među stanovništvom starijim od 65 (Bobić, 2023; Bobić & Dragišić Labaš, 2020). Višak udovica se generalno dužuje dužem očekivanom trajanju života kod žena, te većem mortalitetu oženjenih muškaraca, uz njihovu relativno veću starost prilikom sklapanja braka. Najzad, muškarci su skloniji ponovnom sklapanju braka ili repartnerstvu nakon smrti supruge ili razvoda, za razliku od žena, koje se ređe odlučuju na ponovni brak ili vezu. To je stoga što za muškarce brak ima socijalno zaštitnu funkciju, štiti od usamljenosti, depresivnosti, socijalne isključenosti i deprivacije (up. Bobić i Dragišić Labaš, 2020). Žene se lakše adaptiraju na udovištvo i život bez partnera (usled razvoda, ili kao same majke) jer su inače više vezane za privatnu sferu, te se u okolnostima nastalim usled na primer smrti muža još snažnije posvećuju porodici, deci, unucima, odnosno ulogama u domaćinstvu, čak i po cenu odustajanja od plaćenog posla, odnosno potpune socijalne marginalizacije, privatizacije, pa i deprivacije (*ibid.*).

Kako se i moglo očekivati, a u skladu sa raširenom bračnošću uzorka, velika većina ispitanika/ca ima decu (93,5%), dok je samo 5,8% bez dece. Većina ima dvoje dece (62,7%), slede oni sa jednim detetom (18,2%), a svaki deseti ispitanik/ca ima troje (10,4%). Ovi rezultati su verovatno povezani sa nešto višim nivoima rađanja ili većim brojem dece kod ovih generacija, među kojima je većina posleratnih bebi bumera (norma od dvoje dece, po mogućstvu, različitog pola), (Milić, 1993). Iako su sve generacije rađane posle Drugog svetskog rata realizovale rađanje ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva, fertilitet još uvek nije drastično

Grafikon 10. Bračni status prema polu (u %)

Izvor: Obrada ankete

opadao usled njihove velike brojnosti, kao posledice posleratne kompenzacije. Drugo objašnjenje nešto većeg broja dece u uzorku moglo bi se dovesti u vezu sa relativno visokim udelom ispitanika sa sela i iz prigradskih naselja (up. grafikon 11).

Velika većina ispitanika/ca ima unuke (85,1%), odnosno više je baka (51,1%) nego deka (34,0%). Gotovo podjednak broj njih nije imalo unuke u vreme sprovođenja istraživanja (7,7% žena i 7,2% muškaraca), što je verovatno povezano sa dominacijom mlađih kohorti u uzorku 65–74, odnosno sa izraženim trendom odlaganja rađanja njihove (odrasle) dece. U pogledu polnih specifičnosti dece, nije primećena razlika među ispitanicima, dve trećine muškaraca i žena ima i mušku i žensku decu.

Po broju unuka, dominiraju ispitanici sa dvoje i četvoro (24,6 i 26,2%), posle kojih slede oni sa troje (18,1%), zatim sa petoro (9,3%), dok je najmanje onih sa jednim unukom – 12,5%. Više unuka i praunuka prijavilo je samo 2% ili 24 ispitanika u uzorku.

Deca naših ispitanika su u velikoj meri radno aktivna. O njihovoj visokoj radnoj aktivnosti, odnosno zaposlenosti svedoči podatak da je 82,3% zaposleno, među njima nešto više ćerke (49,2%) nego sinovi (33,1%).

Što se tiče sastava domaćinstva, najbrojnije su dvočlane forme starijeg bračnog para (40,6%), i to skoro podjednako kod žena (18,9%) i muškaraca (21,7%). Svaki četvrti ispitanik/ca živi sam/sama (24,8%) od čega je većina žena (17,1%). Proširena domaćinstva sa oženjenim sinom i njegovom suprugom i decom registrovana su kod svakog osmog ispitanika/ce (12,5%), i oni nešto češće žive sa starijom majkom (7,4%), nego sa ocem (5,1%). Udata ćerka sa mužem i porodicom veoma se retko može sresti u domaćinstvu starijih roditelja (2,3%). Proširene porodice češće su u prigradskim naseljima i na selu (7,9% od ukupno 12,5%), što je sasvim očekivano. Domaćinstva sa neoženjenim sinom ili ćerkom (ukupno 8,2%) češće se mogu sresti u gradu (3,9%), što je takođe očekivano s obzirom na izraženi trend odlaganja braka u gradu. Gotovo da nema ispitanika koji su u domu za starija lica (ukupno 2 u celom uzorku), što je potvrđeno i drugim našim istraživanjima koja su ukazala na to da je smeštaj starijih roditelja u instituciju strategija zbrinjavanja koja se maksimalno izbegava i koja se koristi u veoma retkim situacijama slabosti, demencije i bolesti (up. Bobić & Vesković Anđelković, 2020). Kao drugi razlog treba navesti i nedovoljan broj domova za stare, odnosno njihovu često visoku cenu kod privatnih preduzetnika.

U pogledu zdravstvenog stanja, koje je važan preduslov aktivnog odnosa prema svome telu i životu u starosti, velika većina ispitanika navodi da je u dobrom zdravlju, odnosno pod redovnim zdravstvenim kontrolama. Od ukupnog broja anketiranih žena, tako se izjasnilo 63,8%, a među muškarcima skoro dve trećine – 69,5%. Ipak, svaka treća žena ima povremene zdravstvene krize, i skoro isto toliko starijih muškaraca (24,1%). Da zdravlje biva ugroženo sa starošću potvrdilo je i ovo istraživanje, te je više od 2/3 relativno zdravih ispitanika mlađe od 65, a sa porastom starosti ovaj

udeo se smanjuje (u 65–74, udeo je 68,4%), potom još više kod starijih, 75–84, udeo je 54%), dok je, paradoksalno, zdravstveni status mnogo bolje procenjen kod najstarijih, 85+ (63,9%). To je verovatno posledica biološke selekcije, odnosno delovanja mortaliteta u ranijim generacijama, ali i subjektivne procene samih ispitanika. Takođe, interesantno je da među onima koji su prijavili da imaju povremene zdravstvene krize, one se najčešće pominju kod najbrojnije skupine 65–74 (58,8%), što nam govori o izvesnoj polarizaciji ovih ispitanika, gde se gotovo polovina njih oseća vulnerabilno, a druga polovina smatra da drže svoje zdravlje pod kontrolom. Slabije zdravlje se pokazuje kod starije kohorte (75–84), gde se više od polovine (54,0%) izjašnjava da je u dobrom zdravlju, ali trećina (33,5%) da povremeno ima zdravstvene krize.

Iz ovog nalaza se već sada može izvesti zaključak da iako je zdravstveni status većine ispitanika solidan, ne mali broj njih prijavljuje da im zdravlje nije najbolje, odnosno da je ono nesigurno, rovitno. Jasno je da je zdravlje resurs koji treba održavati i povećavati, pored podizanja obrazovanja populacije, rasta zaposlenosti, usklađivanja rada i porodice itd. Ovde mislimo na forsiranje paradigme humanog kapitala stanovništva, odnosno kvaliteta stanovništva umesto kvantiteta u javnim politikama. Noviji pogledi na populacione izazove sa kojima se suočava Srbija, to jest na depopulaciju i starenje stanovništva, prave otklon od tradicionalnih pristupa usmerenih na pronatalizam i dostizanje određenog broja stanovnika (kvantitet), te moralnu paniku oko kontinuiranog pada stanovništva, uključujući i zabrinutost u vezi sa projekcijama budućeg kretanja. Umesto toga srpski demografi, ekonomisti, sociolozi, kao i stručnjaci iz inostranstva, zastupaju tezu da su Srbiji potrebne politike podizanja kvaliteta stanovništva, koje obuhvataju: rodnu ravnopravnost, usklađivanje rada i roditeljstva, ulaganje u obrazovanje (i doživotno), zapošljavanje, zdravlje, aktivno starenje, forsiranje cirkularne mobilnosti, kao i imigracije, ali i ravnomerniji regionalni razvoj (Lutz & Gaily, 2020; Vuković et al., 2022). To ne znači da se potpuno napušta paradigma kvantiteta, već se zastupa

paradigma „i kvalitet i kvantitet stanovništva” (Vuković et al., 2022:20), odnosno polazi se od teze da ako je ljudi sve manje, onda je svaki pojedinac vredan i redak resurs, pa treba ulagati u humani razvoj i humani kapital, pri čemu je jedan od glavnih mehanizama ulaganje u obrazovanje. Tako shvaćena paradigma kvaliteta stanovništva otvara put ka socijalnoj inkluziji starijih, pa i odlaganju penzionisanja, odnosno pomeranju starosne granice za napuštanje tržišta rada, nastavku plaćenog rada nakon statutarnog povlačenja i drugim vidovima aktivizma.

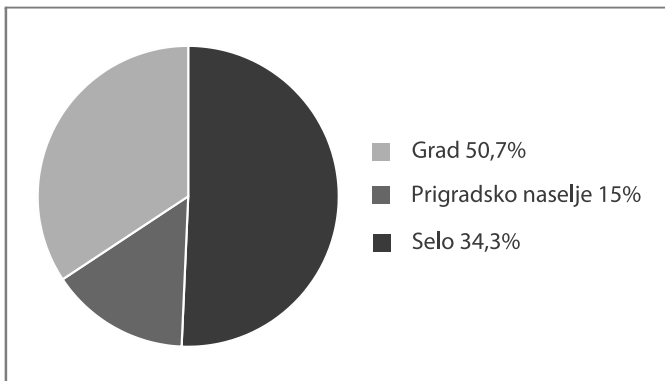
Iz našeg istraživanja vidi se sasvim jasno da na zdravstvenoj zaštiti starijih i sredovečnih generacija (već od stanovnika 50+) treba strateški usmeravati populacione, zdravstvene, obrazovne, ekonomske, socijalno zaštitne pa i politike aktivnog starenja. Na relativno visok morbiditet i mortalitet starijeg i sredovečnog stanovništva (tzv. 'izbežni mortalitet', 'prevremeni mortalitet') skreću pažnju i relevantne demografske analize autora iz ove oblasti (Rašević & Galjak, 2022). Pritom se treba podsetiti da u ovoj populaciji dominiraju žene, koje su enormno i višestruko radno opterećene u porodici (fizički, emotivno, psihološki, materijalno itd.). Žene su nezamenljivi resurs u sve više raširenim takozvanim vertikalizovanim porodicama,²⁷ a u odsustvu adekvatne državne podrške deci, parovima, porodici, starima, bolesnima, odnosno u profamiliističkom režimu socijalne države, kakav je u Srbiji, na poluperiferiji, gde se od žena očekuje maksimalna žrtva tokom celog života,

---

27 Vertikalizovana porodica je savremena forma življenja i koncept koji odgovara demografskim preobražajima 21. veka. To je višegeneracijska forma koju čini stub koji povezuje tri, pa i četiri generacije ('beanpole'). Pri tome, valja podvući da savremene porodice ne podrazumevaju nužno zajednički život, kao što je to bio slučaj sa premodernim i predindustrijskim zajednicama, pa čak ne mora da postoji ni fizička blizina među članovima više generacija, jer se svakodnevna interakcija i razmene mogu održavati uprkos geografskoj razdaljini, zahvaljujući razvijenoj informaciono-komunikacionoj tehnologiji i društvenim mrežama, ali i raznim platformama za brzi transfer novca i sl. Time se može održavati svakodnevna bliskost čak i na daljinu (Dragišić Labaš, 2016).

a posebno u kontekstu sve starije stare populacije, odnosno prisustva više generacija starijih u porodici, bilo da žive pod istim krovom ili u drugom domaćinstvu (Bobić, 2023; Vlajić, 2021; Bobić i Vesković Anđelković, 2020; Milić, 2004).

Grafikon 11. Ispitanici prema mestu stanovanja

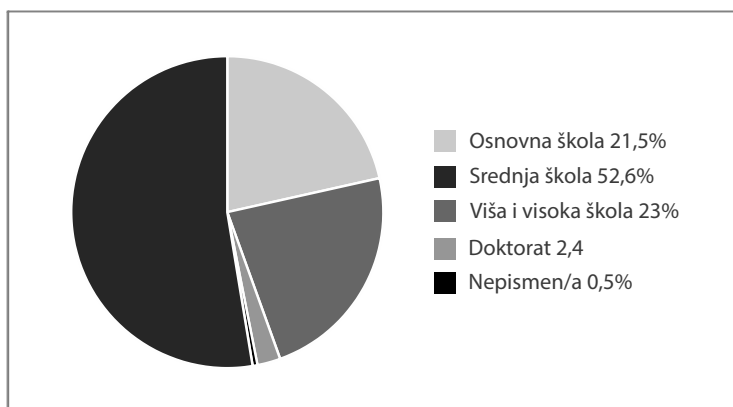
Izvor: Obrada ankete

Polovina naših ispitanika živi u gradu (50,7%), svaki treći na selu (34,3%), dok je svaki šesti-sedmi iz prigradskog naselja (15%), (grafikon 11). Većina njihove dece živi u istom mestu sa starijim roditeljima (45,7%), nešto više blizu majke/bake (27,3%) nego oca/deke (18,4%). Svaki peti naslednik živi u drugom mestu ili gradu u Srbiji (21,2%), među njima je više ženske nego muške dece (12,2% prema 9%). Međutim, čak 16% ispitanika/ca ima decu u unostranstvu, dakle svaki 6–7, bilo da su sva ona emigrirala (5,9%) ili pak jedno dete je ostalo u zemlji, u istom mestu, dok je drugo napustilo zemlju (10,2%). To nam govori da su skoro svaka šesta porodica i domaćinstvo zahvaćeni emigracijom bar jednog svoga člana ka inostranstvu. Oni koji su napustili Srbiju i nastanili se, recimo u državama sa slabom razvijenom podrškom porodici i deci, odnosno mehanizmima i institucijama koje olakšavaju usklađivanje rada i

roditeljstva, kao što je recimo slučaj sa SAD ili Australijom, često koriste baka servise iz Srbije, te babe i deke putuju više puta tokom godine preko okeana i provode po više meseci čuvajući unuke i po-mažući u kućnim poslovima.

Socioekonomski položaj smo ispitivali preko seta pitanja veza-nih za obrazovanje, zanimanje, sadašnji radni status, izvore priho-da domaćinstva i samoocenu materijalnog standarda.

Grafikon 12. Obrazovni status ispitanika (u %)

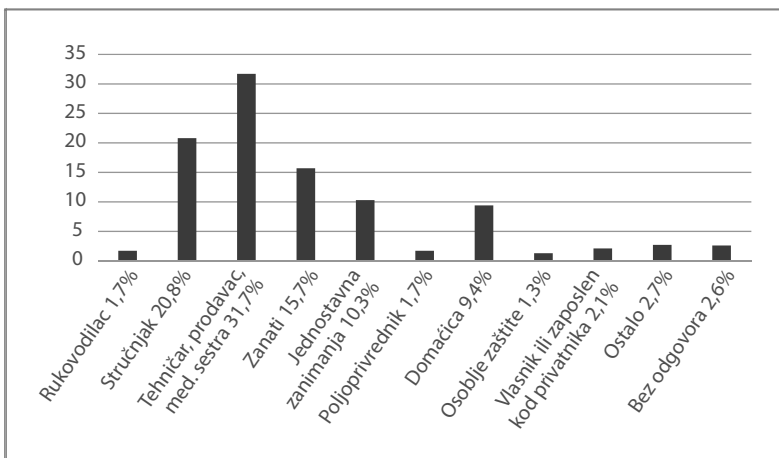

Izvor: Obrada ankete

U pogledu obrazovanja, kao što se moglo očekivati, dominira srednje obrazovanje (52,6%) posle koga sledi viša i visoka školska sprema, uključujući i doktorat (25,4%) i najmanje ispitanika ni-žeg obrazovanja (OŠ i manje), (21,5%), (grafikon 12). Kod ženske populacije obrazovna struktura je nešto nepovoljnija u odnosu na mušku, verovatno kao posledica ranijeg većeg ulaganja u školova-nje muškaraca, u okolnostima patrijarhata i tradicionalizma. Iako polovina žena iz uzorka ima završenu srednju školu (51,0%), ipak svaka treća ima najniže obrazovanje (27,7%). Kod muškaraca je udeo srednje spreme sličan kao kod žena (54,7%), ali su na drugom

mestu ispitanici tercijarnog obrazovanja (28,0%). Od ukupno 32 osobe sa doktoratom u celom uzorku, dve trećine su muškarci (24 ili 75%), a samo 8 je žena (24%).

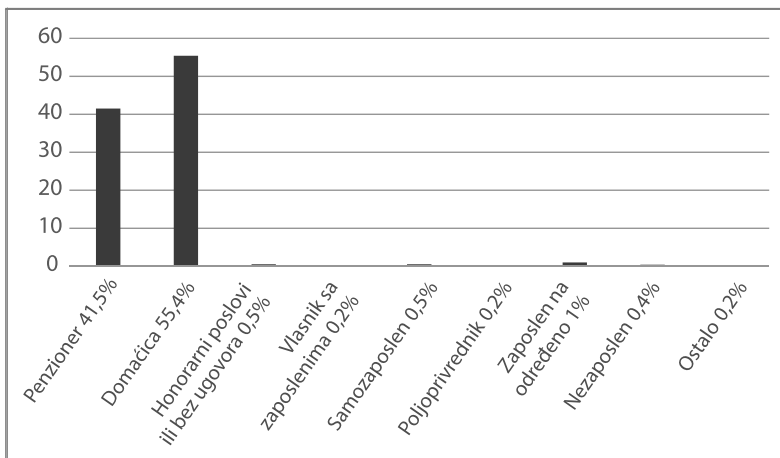
Grafikon13. Zanimanje ispitanika pre odlaska u penziju (u %)

Izvor: Obrada ankete

Zanimanje koje su ispitanici obavljali pre penzionisanja sa jedne strane je povezano sa obrazovnim nivoom, a sa druge sa izvorima i nivoom prihoda, odnosno materijalnim standardom. Trećina ispitanika je obavljala poslove vezane za srednje obrazovanje (31,7%), u administraciji, uslužnim zanimanjima, kao prodavci, tehničari, medicinske sestre (grafikon 13). Tu su, međutim, dvostruko više bile zastupljene žene u odnosu na muškarce (20,6% i 10,9% respektivno). Svaki peti ispitanik/ca je obavljao poslove stručnjaka (20,8%), i to podjednako muškarci i žene (10,3% i 10,5% respektivno). Na trećem mestu su zanatska zanimanja (15,7%), podjednako registrovana i kod muškaraca i kod žena (8,0% i 7,7%). Svaka deseta ispitanica se izjasnila kao domaćica (9,4%). Kao što vidimo, profesionalna struktura ispitanika odgovara njihovom obrazovnom profilu.

Grafikon 14. Sadašnji radni status ispitanika (u %)

Izvor: Obrada ankete

U pogledu sadašnjeg radnog statusa (grafikon 14), dominiraju penzioneri (41,5%) i domaćice (55,4%). Svega 7 ispitanika (0,5%) je prijavilo da obavlja honorarne poslove, samo troje da su vlasnici radnje ili preduzeća sa zaposlenim radnicima (0,2%) i samo 7 da su samozaposleni (0,5%). Dakle, konstatujemo skoro potpuno odsustvo plaćene radne aktivnosti nakon penzionisanja i pored činjenice da je većina starijih relativno dobrog zdravlja.

Razlika između ovog i prethodnog nalaza, po kome je pre penzionisanja bilo svega 9,4% domaćica, nastala je verovatno usled načina izjašnjavanja žena ispitanica, koje svoj status posle penzionisanja identifikuju sa domaćicom, jer se potpuno posvećuju porodici i domaćinstvu. Drugi mogući pravac objašnjenja bi mogao biti povezan sa društvenim ugledom penzionisanih žena, kao i samo-percepcijom. Muškarac u penziji je više vrednovan od žene penzionerke, koja samu sebe u skladu sa stavom okoline smatra besposlenom, te manje vrednom socijalnog respekta. Treće, moguće da je ponuđeni odgovor u anketi (pensioner) podstakao više ispitanike

muškog pola da se tako izjasne, za razliku od žena koje su tu opciju prepuštale muškarcima. Uostalom, domaćice zapravo i ne odlaze u penziju, jer se kod nas ti poslovi obavljaju sve dok je žena u stanju da to radi, potom se ne validiraju i nemaju pripadajuća prava iz radnog odnosa.

Navedene tvrdnje potvrđuju i reprezentativna istraživanja Republičkog zavoda za statistiku. Zavod je do danas u tri²⁸ navrata sproveo nacionalna istraživanja upotrebe vremena danju i noću tokom radne nedelje i vikendom među celokupnim stanovništvom, starijim od 15 godina, među muškarcima i ženama, različitih starosnih grupa. Ideja je bila da se uhvate obrasci i razlike u praksama različitih generacija i polova, u plaćenom i neplaćenom radu, ali i u učenju, dokolici, slobodnom vremenu,²⁹ o čemu će više reći biti na kraju analize empirijske evidencije našeg istraživanja. Sada ćemo samo istaći da se u istraživanjima RZS-a pokazalo isto ono što su potvrdila domaća sociološka istraživanja, a to je da su žene, posebno sredovečne, daleko više od muškaraca opterećene poslovima u kući (kuvanje, pranje, peglanje, čišćenje itd.), odnosno

-
- 28 U toku pisanja ovoga teksta bili su dostupni samo preliminarni podaci trećeg istraživanja za 2021. godinu (<https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Html/G20231018.html>).
- 29 Istraživanja upotrebe vremena među stanovnicima u Srbiji su usaglašena sa evropskom anketom HETUS iz 2008. godine (Harmonized European Time Use Survey) sa idejom da se obezbedi jedinstven instrument za prikupljanje, obradu i predstavljanje podataka, kao i da se dođe do relevantnih komparacija sa evropskim zemljama (Ђоковић-Папић и др., 2014, 2016; РЗС, 2023). Ciljna grupa ovih istraživanja u Srbiji je stanovništvo starije od 15 godina, koje živi u domaćinstvu, a uzorak je obuhvatio 2.340 domaćinstava u istraživanju 2010/2011. i 1.280 domaćinstava u istraživanju 2015. Uzorak je u svim talasima istraživanja bio slučajan i stratifikovan prema teritorijalnom principu, kao i prema mestu stanovanja domaćinstva (grad i selo). Glavni instrument preko koga su dobijeni podaci je bio *dnevnik* u koji su stanovnici sami beležili sve svoje dnevne aktivnosti (vrste, trajanje, uključujući i paralelne aktivnosti), u intervalima od po 10 minuta. Beleženje se odnosilo i na mesto gde se odvija aktivnost, na prevozno sredstvo, prisustvo drugih lica. Ručno popunjeni dnevnik su onda kodirani i podaci su uneti u aplikaciju Zavoda za statistiku, gde su dalje obrađeni, analizirani i publikovani.

oko porodice i u domaćinstvu, ali da su svi ti poslovi potcenjeni, podrazumevani, neplaćeni i nevidljivi, jer su „ženski” („*doing gender*”)³⁰ (West & Zimmerman, 1987; Milić, 2004; Blagojević Hjuson, 2013; Sekulić, Jarić, Radonjić et al., 2017; Bobić & Stanojević, 2014, 2014a). Samim tim žene su manje aktivne na tržištu rada, manje sebe ulažu u posao i karijeru, ređe napreduju, što sve umanjuje njihovu (platežnu) i ukupnu društvenu moć, čime se povećava zavisnost od muškaraca u okolnostima smanjene državne podrške (u odnosu na socijalistički period) i od neadekvatnih društvenih servisa. Vulnerabilnost žena je najočiglednija u slučaju razvoda i udovištva, ukoliko ostanu same sa decom, bez muškog prihoda, i tada često izostanu i šire mreže porodične i socijalne podrške. Muškarac posle razvoda pak ostaje sam, bez porodičnih obaveza, sa svojim prihodom i društvenom pozicijom koja mu daje slobodu i moć da odlučuje o svojoj daljoj sudbini, pa i da stvori novu porodicu i zanemari prethodnu (Hughson, 2017; Blagojević Hjuson, 2013; Bobić, 2003; Babović, 2020; Bobić i Dragišić Labaš, 2020).

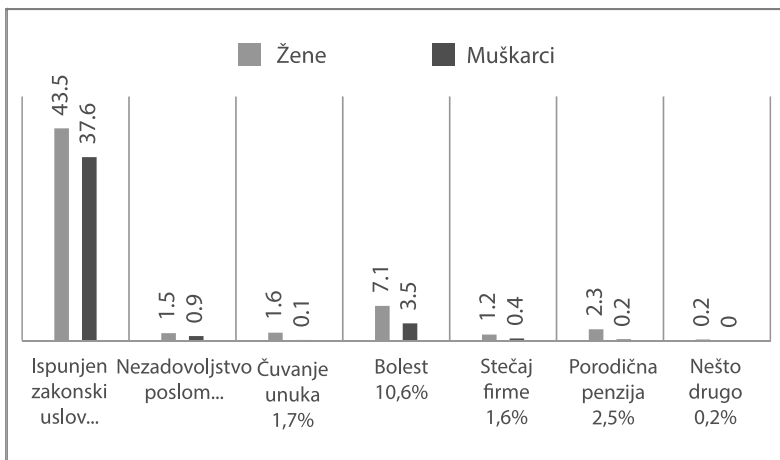
Neplaćeni rad žena na značajan način učestvuje u prihodima domaćinstva, odnosno u ukupnom društvenom proizvodu zemlje, posebno u državama poluperiferije kakva je Srbija (Blagojević Hjuson, 2013). Zato su potrebne politike koje adresiraju ove nejednakosti, a posebno targetiraju žene, u svim starosnim kategorijama, odnosno žene na selu i manje obrazovane. Potrebne su reforme u procesu obrazovanja, zapošljavanja, socijalnoj i populacionoj politici, zdravstvenoj zaštiti i lečenju, urbanom razvoju itd.

---

30 Ispoljavanje roda („*doing gender*”) podrazumeva složen splet društveno usmerenih aktivnosti na nivou opažanja, interakcija i mikropolitika, koje su povezane sa praktikovanjem maskuline i feminine „prirode”. To je, dakle, situaciono ponašanje koje se ispoljava u realnom ili virtuelnom prisustvu drugih (West & Zimmerman, 1987:126). Čak i visokoobrazovane žene, odnosno stručnjakinje, koje zarađuju više od partnera/supruga praktikuju tradicionalna ponašanja u kući da bi se uklopile u tradicionalne patrijarhalne obrasce, odnosno održavaju duple identitete. Kontekst slabe države blagostanja i prekarnog tržišta rada, zdravstva, obrazovanja, opterećenost poslovima u kući i oko deteta ne deluju podsticajno da se ekperimentiše sa drugačijim modelima rodnih praksi.

Ispitanicima smo postavili pitanje o razlozima odlaska u penziju. Kao što se vidi iz grafikona 15, najveći broj ispitanika je naveo da se penzionisalo zato što je ispunio/la zakonski uslov (81,1%), i to nešto više žene (43,5%) nego muškarci (37,6%). Svaki deseti ispitanik odlazi u penziju zbog bolesti (10,6%), i to dvostruko više žena nego muškaraca (7,1% prema 3,5%), što se uklapa u demografske sociobiološke analize po kojima žene, iako žive duže u savremenom društvu, provode veći deo života u stanju bolesti (Bobić, 2007). Nezadovoljstvo poslom se nije pokazalo kao važan razlog odlaska u penziju (2,4%), a interesantno je da se u našem istraživanju nije iskazao kao istaknuti razlog ni čuvanje unuka (1,7%), nasuprot primarnom iskustvu i svakodnevnim praksama, kao i nekim od naših predašnjih kvalitativnih studija (Bobić & Vesković Anđelković, 2020).

Grafikon 15. Razlozi penzionisanja (u %)

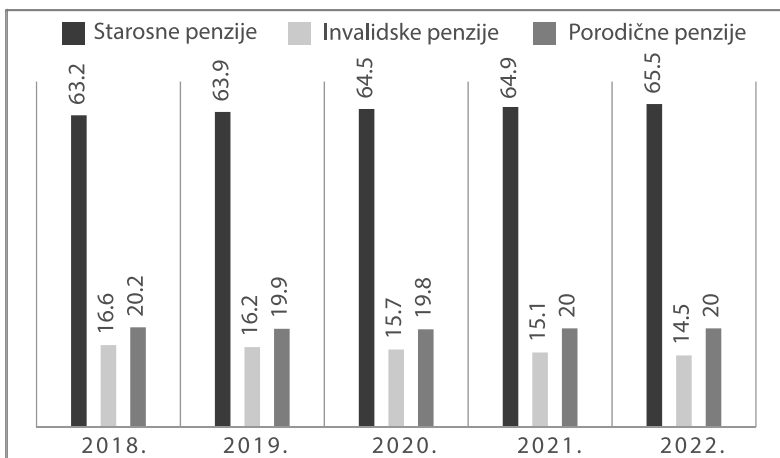

Izvor: Obrada ankete

Slično govore i zvanični podaci Republičkog zavoda za statistiku (P3C, 2023a). Od ukupnog broja penzionera u Srbiji, najveći broj koristi starosnu penziju, i to važi za ceo posmatrani

period, 2018–2022, i kreće se u rasponu od 63 do 65% (up. grafikon 16). Na drugom mestu su porodične penzije, koje koristi prosečno svaki peti stanovnik države, a najmanje su zastupljene invalidske, koje koristi otprilike svaki 6. ili 7. stanovnik, tokom celoga posmatranog perioda.³¹

Grafikon 16. Korisnici penzija, Republika Srbija, 2018–2022. (u %)

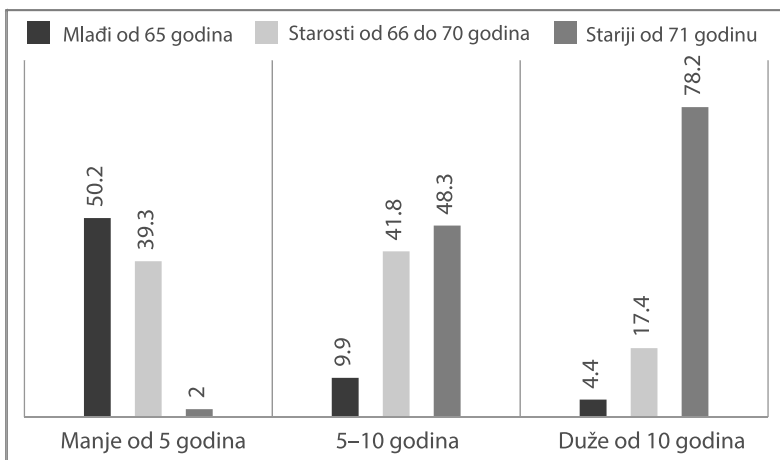
Izvor: P3C, 2023:40.

Podaci našeg istraživanja ukazuju na to da je starost ispitanika/ca obrnuto srazmerna broju godina provedenih u penziji (grafikon 17). Tako je među najmlađim penzionerima (koji su u penziji kraće od 5 godina) polovina starosti 65 i manje. Ipak, svaki deseti

31 Globalno posmatrajući, kao što smo u odeljku o socioekonomskom položaju starijih u Srbiji naveli, pokrivenost penzijama među starijima u Srbiji nije ni potpuna ni zadovoljavajuća (up. Babović et al., 2018) budući da 17% starijih žena i 8% muškaraca ne prima nikakvu penziju. Rizici od siromaštva su posebno veliki među starijima od 75, naročito ženama, što je povezano sa niskim primanjima, ali i povećanim troškovima lečenja usled deteriorizacije zdravlja, to jest sa dodatnim rashodima za usluge (privatnog) zdravstva.

ispitanik/ca ove starosti je u penziji duže od 5 godina, odnosno od 5 do 10 godina. Među ispitanicima koji su od 5 do 10 godina u penziji, približno je podjednak udeo starih 66–70 i preko 71 (41,8% i 48,3%). Kao što se moglo očekivati, među onima koji su duže od 10 godina u penziji, više od 2/3 su najstariji (71+).

Grafikon 17. Broj godina u penziji (u %)

Izvor: Obrada ankete

Ukupno posmatrano, na nivou celoga skupa ispitanih populacije starijih, više od polovine ispitanika/ca je u penziji duže od 10 godina (55,1%), (tabela 10), i to nešto više žene (33,6%) nego muškarci (21,4%) (sig=0.008), što je verovatno povezano sa nižom starosnom granicom povlačenja iz plaćenog posla za žene. Svaki treći ispitanik/ca je u penziji 5–9 godina (29,0%), podjednako muškarci i žene (14,3% odnosno 14,7%). Kraće od 5 godina je u penziji svaki 6. ili 7. ispitanik/ca (15,9%) od toga 9,1% žena i 6,9% muškaraca.

Tabela 10. Dužina penzijskog staža (u godinama), po polu (u%)

Penzijski staž (u godinama)/Pol	Manje od 5 godina	5–10	Duže od 10 godina	Ukupno
Ženski	9,1	14,7	33,6	57,4
Muški	6,9	14,3	21,4	42,6
Ukupno	15,9	29,0	55,1	100,0

Izvor: Obrada ankete

Čini se da se na osnovu ovih nalaza može zaključiti o nešto ranijem povlačenju u našem skupu starijih stanovnika. Tu svakako treba imati na umu i promene normativnog okvira, budući da je tokom vremena pomerana granica za odlazak u penziju.³² Na drugoj strani, kada imamo u vidu da brojne generacije bebi bumera napuštaju tržište rada tokom prethodne i tekuće decenije (up. grafikon 14), očigledno je da se značajno povećava pritisak ne samo na penzione fondove već i na socijalnu i zdravstvenu zaštitu, ali i na porodicu i žene.

Sasvim u skladu sa ovim nalazima je i podatak o izvorima prihoda ispitanika/ca: u 89,5% je to penzija, a samo u 2,9% plata, odnosno prihod od privatnog biznisa. Kod žena je penzija dominantniji izvor primanja u odnosu na muškarce (58,8% prema 41,2%). Novčanu pomoć od dece, prijatelja, rođaka navelo je da prima (kao osnovni izvor) 3,5% ispitanika i ispitanica. Četvrtina anketiranih (350) navela je osim penzije, kao osnovnog izvora, i dopunski (drugi) izvor prihoda. Najčešće je to pomoć prijatelja, rođaka i dece u 197 slučajeva ili 56,3% (podjednako kod oba pola).

32 Prema podacima Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, starosna granica za odlazak u penziju je za muškarce 65 godina (plus najmanje 15 godina radnog staža), a za žene 63 godine i 6 meseci (plus najmanje 15 godina staža), (<http://www.pio.rs/sr/starosna-penzija>). Počev od 2014. godine, starosna granica se u Srbiji pomera svake godine, 1. januara za dva meseca do šest meseci sa ciljem da se do 2032. izjednači za oba pola.

Na drugom mestu se kao dopunski izvor našao prihod od prodaje poljoprivrednih proizvoda (76 slučajeva ili 21,7%), takođe ravnomerno zastupljen kod oba pola.³³

Dve trećine ispitanika ocenjuje svoj materijalni standard kao dobar – 73,1%, nešto više žene (42,1%) nego muškarci (31,0%). Svaki peti ispitanik/ca ocenjuje svoj standard kao loš (19,6%), među njima dvostruko više žena nego muškaraca (13,1% prema 6,5%).³⁴ Kao odličan svoj materijalni standard je procenilo 7,3% ispitanika, i tu blago prednjače muškarci (4,2% prema 3,1%), što se može razumeti kao potreba za potvrđivanjem društvenog statusa i moći u okolnostima persistentnog patrijarhata. Među onima koji svoj standard ocenjuju kao loš, trećina je penzionera koji su obavljali jednostavna zanimanja (zanatlije, građevinski radnici, spremačice), (6,4% od 19,6%), a odmah iza njih slede poslovi srednje stručne spreme (tehničari, prodavci, uslužna zanimanja, administracija, medicinske sestre), (5,9%), (sig=0.000). Ovaj će nam podatak kasnije poslužiti u razumevanju motiva onih ispitanika koji su iskazali spremnost da rade duže (posle 65), odnosno da pomeraju odlazak u penziju, odnosno da nastave da rade skraćeno.

Prema tome, na osnovu analize sociodemografskog profila ispitanika, možemo zaključiti da dominiraju mlađe generacije starijih (65–74), pretežno žene koje najčešće žive u gradovima, sa suprugom, u dvočlanom domaćinstvu, imaju prosečno po dvoje odrasle dece i 2–4 unuka. Većinom su to penzioneri/ke, dobrog zdravstvenog stanja, pretežno srednjeg obrazovanja, koji su obavljali zanimanja u administraciji, uslugama, zatim kao tehničari,

33 Istraživanja prihoda domaćinstava i nacionalnih računa u Srbiji pokazuju da čak trećina prihoda potiče od doznaka iz inostranstva, što je značajan štit od veće socijalne ranjivosti (FREN, <https://fren.org.rs/wp-content/uploads/2020/01/Policy-Brief-5.pdf>).

34 Sasvim drugačije podatke donosi studija grupe autora, o kojoj je bilo reči u analizi socioekonomskog položaja starijih u Srbiji (Babović et al. 2018), a koja se oslanja, pored ostalog, i na ankete o radnoj snazi RZS-a i komparaciju sa zemljama EU, koja ukazuje na generalno nepovoljan socioekonomski položaj i kvalitet života starijih u Srbiji.

medicinske sestre i sl. S obzirom na to da su se ispitanici iz našeg uzorka skoro potpuno povukli sa tržišta plaćenih poslova, penzija im je glavni izvor prihoda, a dopunski su: novčana podrška dece, rodbine i prijatelja i doznake iz inostranstva. Većina ispitanika i ispitanica ocenjuje svoj materijalni standard kao dobar.

Stariji, posebno starije žene, ne prestaju da rade posle penzionisanja. Naprotiv, porodice u Srbiji se veoma oslanjaju na pomoć majki i baka, materijalnu, fizičku, emotivnu. Socijalna država se u Srbiji upravo i temelji na međugeneracijskoj solidarnosti, koja je norma i praksa i zamenjuje razvijeniju državu blagostanja (up. Vlajić, 2021; Bobić, 2023). Štaviše, studije slučaja su nam pokazale da se mnogi stariji, posebno majke, penzionišu da bi čuvali unuke, odnosno pomogli svojoj odrasloj deci (Bobić i Vesković Anđelković, 2020).

Prema tome, u našem istraživanju dominiraju relativno mlađe kategorije starijih, koji su u dobrom zdravlju, penzionisani, bez želje da nastave da rade na tržištu plaćenih poslova. Kada imamo na umu niske penzije i plate u državi, onda ovaj nalaz podstiče na razmišljanje. Da li starijima ne treba novac, ili se pak radi o nečem drugom? Da li su to generacije koje su stasavale u socijalizmu sa jakom socijalnom državom, socijalno protektivnim merama, pa su kod njih i dalje prisutna očekivanja da država treba da im obezbedi penzije i starost? Da li je reč o ukorenjenim vrednostima koje definišu starije kao pasivne, zavisne, marginalizovane, socijalno isključene, što se odražava i na samopercepciju ovih generacija, ali i na generacijske odnose i sukobe mlađih i starijih.³⁵

---

35 Ovi sukobi (oko ograničenih resursa) više su društveni, grupni, nego individualni i porodični. Naime, mladi u istraživanjima često iskazuju romantične predstave o svojim bakama i dekama, kao i o slici sebe u starosti, ali su na apstraktnijem nivou skloniji da ih potcenjuju i osuđuju (up. Рашевић, 2022).

Kako stariji provode svoje vreme

U ovom delu teksta, najpre ćemo analizirati stavove ispitanika prema produženom radu i odlaganju penzionisanja. Zatim sledi deo koji se odnosi na brigu o sebi i drugima (deci, unucima, rođacima itd.). Drugi deo analize rezultata tiče se načina provođenja slobodnog vremena, koji je centralni deo našeg istraživanja. Na kraju je interpretacija stavova ili poruka ispitanika donosiocima odluka vezanih za eventualne buduće javne politike i mere prema starijim sugrađanima. Radi preglednosti, materija će biti svrstana u posebne odeljke.

Produženi (plaćeni) rad

Imajući na umu da je radna aktivnost jedna od važnih komponenti aktivnog odnosa prema starenju, interesovalo nas je da li među ispitanicima postoje želja i volja da nastave sa plaćenim radom i nakon penzionisanja. Skoro dve trećine ispitanika (63,5%) odbija tu mogućnost, a 17,9% bi prihvatilo da radi do 65. godine, odnosno do 67.³⁶ Na to treba dodati 8,0% onih koji bi radili do 70. godine,

---

36 Muškarci već sada treba da rade do 65, a žene nešto kraće (počev od 1. januara 2024. godine starosna granica za odlazak u penziju za žene se pomera za 2 meseca, pa će uslov biti 63 godine i 8 meseci uz najmanje 15 godina radnog staža), pa se shodno tome može očekivati da bi neke ispitanice produžile bar do 65. i duže, a ispitanici do 67. i preko toga.

odnosno do 75. (4,0%), odnosno radili bi sve dok mogu (2,5%). Dakle, svaka treća starija osoba bi prihvatila da radi duže (32,4%).³⁷

Tabela 11. Produžavanje radnog staža, prema bračnom statusu ispitanika

Želja za dužim radom	Oženjen/udata	Udovac/udovica	Razveden/Razvedena	Neudata/Neoženjen	Živi nevenčano sa partnerom	Ukupno
Ne	35,5	21,3	2,6	3,7	0,4	63,5
Da, do 67.	11,0	4,5	1,3	0,9	0,2	17,9
Da, do 70.	4,8	2,1	0,5	0,4	0,2	8,0
Do 75.	2,5	0,9	0,1	0,4	0,1	4,0
Preko 75. ili dok mogu	1,7	0,6	0,1	0,0	0,2	2,5
Nije radio/la	0,5	0,9	0,0	0,0	0,0	1,4
Radim i dalje	0,9	0,1	0,0	0,5	0,0	1,5
Radim povremeno	0,7	0,2	0,1	0,2	0,0	1,1
Nešto drugo	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	0,1
Ukupno	57,7	30,6	4,6	6,0	1,1	100,0

Izvor: Obrada ankete

Kad je reč o bračnom statusu ($\text{sig}=0.000$), (tabela 11), skoro polovina lica u braku odbija mogućnost produžavanja radnog staža, ali svaka peta bi pristala, bilo do 67 godina ili čak i duže (20,2%). Pretpostavljamo da su to pretežno muškarci, imajući u vidu njihov manjak porodičnih dužnosti kao i ukorenjenu ulogu

³⁷ Razlika do 100,0% se duguje: licima koja nisu nikada radila (1,4%) ili još rade (1,5%), rade povremeno (1,1%) i rade nešto drugo (0,1%).

hranioca porodice. Trećina udovaca i udovica takođe odbija mogućnost da radi duže (21,3%), svega 8,1% bi bila voljna do produžava i do 75. i dalje. Ako posmatramo unutar kategorija bračnog stanja, među licima u braku više od polovine ne pristaje da radi duže (61,4%), a svaki peti ispitanik (19,0%) bi radio bar do 67. Kod udovaca i udovica, skoro dve trećine odbija ideju odlaganja penzije (69,7%), a svaki sedmi bi prihvatio do 67 (14,5%), što je verovatno povezano sa višom prosečnom starošću ovih lica. Kod razvedenih, udeo onih koji ne žele da rade duže je najmanji (56,7%), svaki treći bi radio do 67 (28,3%), a svaki deseti do 70 (10,0%), što je verovatno povezano sa mlađim uzrastom, kao i nemogućnošću udruživanja primanja kao u slučaju lica u braku.

Utvrđeno je da je stav o produženom radu statistički povezan sa polom ($\text{sig}=0.000$). Više od polovine ispitanika oba pola ne bi prihvatilo da radi duže (63,5%), i to više žene (38,8%) nego muškarci (24,7%), što je očekivano s obzirom na dvostruku opterećenost i podeljenost žena između porodice i posla tokom čitavog života. Na drugom mestu su oni koji bi pristali da rade do 67 godina (17,9%), gde su verovatno zastupljeniji ispitanici koji su svoj materijalni standard ocenili kao loš (19,6%), ali i oni koji su ga ocenili kao dobar, samo iz drugih motiva. Među ispitanicima koji bi radili duže nešto je više žena (10,7%) što se možda može povezati sa nižim prosečnim penzijama i platama žena. Svaki dvanaesti ispitanik (8,0%) pristao bi da radi i do 70, a tu blago dominiraju muškarci (4,5%), što je posledica viška slobodnog vremena i verovatno želje da se dopuni kućni budžet.

Zdravstveni status je značajno povezan sa ovom preferencijom ($\text{sig}=0.000$). Pa ipak, među najbrojnijima, koji su protivnici ove ideje (63,7%), većina je dobrog zdravlja (40,5%). Relativno dobroga zdravlja je i većina među ispitanicima koji bi radili do 67 godina (12,0% od 17,3%), kao i do 70 (6,2% od 8,2%), a u dobrom zdravlju su i skoro svi, doduše malobrojni koji bi produžili rad do 75 (3,3% od 3,9%).

Starost utiče na stav o produžavanju radnog staža ($\text{sig}=0.000$). Više od polovine onih koji ne žele da rade duže (39,1% od 63,5%)

je starosti 65–74. Međutim, među ispitanicima koji bi koristili takvu mogućnost (17,9%), većina je uzrasta 65–74 (11%). Većina njih (65–74) je i među ispitanicima koji bi radili i do 70 godina (4,8% od 8%). Ako bismo spojili ova dva poslednja rezultata, dobili bismo podatak da bi oko 16% ili svaki 6. ili 7. ispitanik/ca starosti 65–74 godine bio voljan da produži radnu aktivnost do 67, odnosno 70 godina. Ako posmatramo unutar pojedinačnih kategorija starosti u uzorku, većina starijih 65–74 ne bi da radi duže (63,6%), ali 22,7% ili svaki peti bi radio do 67, odnosno do 70. Kod naredne starosne grupe u uzorku, 75–84, sasvim očekivano, dve trećine ispitanika ne bi bile voljne da rade duže (69,9%), ali bi 19,1% radilo do 67 ili do 70.

Prema tome, u našem uzorku se pokazalo da iako većina starijih odbija mogućnost da radi duže, ipak nije mali udeo starih 65–74, pa i nešto starijih koji bi voleli da nastave da rade bar i do 70 godina. To se uklapa sa nalazima iz razvijenijih sredina gde se polazeći od vitalnosti starijih predlaže postepeno odlaganje penzije i posle navršenih 70 godina. U slučaju Srbije, to može da ukaže na važan društveni resurs, ali možda čak i više na niske plate i penzije, odnosno nizak životni standard starijih, te potrebu da se dopunjava kućni budžet.³⁸ Povratak starijih na tržište plaćenog posla ili produžavanje njihove radne aktivnosti naravno da je teško ostvarivo u sadašnjim okolnostima visoke opšte nezaposlenosti, posebno mlađe i sredovečne populacije.

Među ispitanicima sa završenim srednjim nivoom obrazovanja, dve trećine (66,7%) ne bi radilo duže, a 17,4% bi produžilo

---

38 I pored toga što je većina njih optirala dobar materijalni standard, što je svakako povezano i sa namernim uzorkovanjem, budući da su opšti podaci o standardu starijih nepovoljni, kako u pogledu materijalnog standarda, tako i radne aktivnosti, pokrivenosti penzijama, kvaliteta života, nasilja, rodni nejednakosti itd. (up. Babović et al., 2018). Osim metodoloških razloga koji su uticali na ocenu svog materijalnog standarda, čini se da je razlog drugačijih rezultata u našem istraživanju i u činjenici da se stariji ljudi retko žale na svoj životni standard, da su često submisivni i skloni da pretvaraju nužnost u vrlinu. Potom, svedoci smo iz svakodnevnog iskustva da puno starijih ili penzionera nastavlja da radi razne vrste poslova u svojoj ekonomiji.

do 65, odnosno 67. Niže obrazovani (osnovna škola i manje) pretežno odbijaju tu mogućnost (67,6%), a svaki sedmi bi radio/la do 65, odnosno 67. Interesantno je da unutar kategorije lica sa doktoratom, koji su penzionisani ranije, čak 18,8% bi radilo do 70, što sadašnji zakon i omogućava, recimo kad je reč o profesorima univerziteta, pa i saradnicima u naučnim institutima. Štaviše, svaki sedmi ispitanik sa doktoratom radio bi i do 75 (15,6%). Shodno tome, među licima sa doktoratom najmanje je onih koji ne bi produžavali radni staž (da su mogli), (40,6%). Što se tiče lica sa višom i visokom školskom spremom, polovina ne bi radila duže (54,6%), a svaki peti bi radio/la bar do 65 ili 67 (21,6%), (sig=0.000). Prema tome, očigledno je da su intelektualna zanimanja i visoko obrazovanje povezani sa željom i voljom da se radi duže, iz čega se može izvući politički zaključak da podizanje humanog kapitala doprinosi ne samo boljem kvalitetu stanovništva već i potencijalno većoj produktivnosti u starijim godinama, naravno pod uslovom da je to poželjno sa stanovišta dominantne ideologije, pa i stava prema starenju populacije.

Kao što se i moglo očekivati, među onima koji ne bi nastavili da rade, većina ima unuke (od ukupno 63,3% – 54,8%), (sig=0.004). Ali unuke imaju većinom i oni, doduše značajno malobrojniji, koji se zalažu za duži radni staž (do 67), (15,3% od ukupno 18,3% koji su odgovorili na ovo pitanje). Unuke imaju većinom i oni koji bi radili do 70 (6,5% od 7,8%). U zbiru to znači da bi 21,8% ispitanika iz trogeneracijskih porodica bili voljni da rade i posle odlaska u penziju, što je verovatno povezano sa niskim prihodima stanovništva, te činjenicom da se porodice uzajamno ispomažu na razne načine, između ostalog i finansijski, i to najčešće kroz silaznu međugeneracijsku razmenu od starijih roditelja ka odrasloj deci i unucima (up. Bobić i Vesković Anđelković, 2020; Bobić, 2023).

Od ukupno 51,4% ispitanika u gradu, više od polovine (31,3%) ne bi da radi duže (sig=0.006). Svaki peti bi radio duže, do 67 godina (10,1%), a ukupno 8,2% i još duže (preko 70 ili dok su u stanju). Većina seoskog stanovništva (22,3% od ukupno 33,8%) ne bi radila

duže, što je verovatno povezano sa teškim uslovima života i rada na selu, ali i fizičkom nemoći usled izrazito starog stanovništva ruralnih oblasti.

Postepeno povlačenje, to jest rad na parče („*part time*”), recimo na 4 sata, pokazalo se u inostranoj, stručnoj literaturi o aktivnom starenju kao bolje rešenje za psihofizičko i mentalno zdravlje starijih u odnosu na nagli i potpuni prekid radne aktivnosti. Zato smo ispitanicima postavili pitanje da li bi voleli da nakon dostizanja starosne granice za odlazak u penziju nastave da rade skraćeno, do 4 sata dnevno. Dve trećine ispitanika svih starosnih kategorija odbija takvu mogućnost (71,5%), (sig=0.000). Među ispitanicima starosti 65–74, dve trećine je protivnika (71,6%), a svaka peta osoba bi pristala na tu mogućnost (20,2%). Povremeno bi radili na parče svega njih 6,0%. Ispitanici uzrasta 75–84 u velikoj većini su protiv ove ideje (75%), što se moglo i očekivati, ali ipak skoro svaki peti bi to prihvatio bilo stalno (14,3%) odnosno ponekad (4,6%).

Zanimanje je povezano sa ovom preferencijom (sig=0.000). Od ukupno 25,6% onih kojima odgovara ova mogućnost, bilo stalno (20,6%) ili povremeno (5,0%), većina je stručnjaka (7,6%), posle kojih slede zanimanja srednje stručne spreme (tehničar, prodavac, medicinska sestra, administrativni službenik, uslužni radnik), (7,2%). Ako pogledamo unutar pojedinačnih kategorija zanimanja, među stručnjačkim zanimanjima, kao i među tehničarima, administrativnim radnicima i slično, svaki treći bi voleo da nastavi da radi na bar četiri sata (29,5% i 28,0%).

Čini se da je ovo više posledica niskih plata i penzija nego potrebe da se nastavi sa radom, mada ne treba isključiti ni ovo poslednje. Da je reč o niskim primanjima potvrđuje i podatak da je među onima koji bi prihvatili postepeno povlačenje (rad na 4 sata stalno ili povremeno) najviše tekućih penzionera (13,6% od 25%), a zatim domaćica (10,8%), za koje pretpostavljamo da su takođe penzionerke (sig=0.000). Unutar kategorija radnog statusa, trećina tekućih penzionera bi nastavila sa radom na 4 sata, makar i povremeno (32,5%), kao i petina ispitanica koje su se deklarirale sada kao domaćice (19,3%).

Većina relativno zdravih ispitanika ne bi nastavila da radi (46,4% od 71,4%). Ipak među ispitanicima koji bi voleli da rade i dalje, skraćeno (25,6%), sasvim očekivano najviše je onih koji su dobroga zdravlja (18,7%), (sig=0.000).

Velika većina žena je protiv toga da nastavi da radi, makar i skraćeno (43,4% od ukupno 57,7%), (sig=0.000). Muškarci su takođe u većini protiv (28,1% od 42,3%), ali među njima ima više onih kojima bi odgovarala takva opcija u odnosu na žene (13,7%).

Od ukupnog broja stanovnika grada koji su odgovorili na ovo pitanje (51,7%), skoro petina (12,4%) bi prihvatila da radi skraćeno, odnosno da se postepeno povlači (sig=0.010). Stanovnici sela (ukupno 33,6%) većinom su protiv toga (24,3%), a slično su odgovorili i stanovnici prigradskih naselja (10,9% od ukupno 14,7%).

Interesantno je da nema povezanosti između (samoocene) materijalnog standarda i želje da se nastavi sa plaćenim poslom. To govori da materijalni standard, koji su naši ispitanici u većini ocenili kao dobar, nema nikakvog uticaja na njihove stavove o postepenom penzionisanju, (sig=0.400), odnosno produžavanju radnog staža (do 67 i duže), (sig=0.358).³⁹

Lična autonomija

Velika većina ispitanika tvrdi da je u stanju da sama brine o sebi (83,7%). Nije utvrđena statistički značajna veza sa polom, kao ni sa mestom stanovanja. Značajna veza je pronađena sa bračnim

---

39 Ovakav nalaz, po našem mišljenju, samo naizgled deluje neobično. Podsetimo se da je svaki peti ispitanik/ca naveo da ima loš materijalni standard (19,6%), među kojima najviše oni koji su obavljali jednostavnija zanimanja (građevina, spremačice), ali i tehničari, administrativni radnici, prodavci i sl. Kod njih je verovatno finansijski motiv prisutniji kad je reč o produžavanju plaćenog rada, dok je kod stručnjaka, odnosno ispitanika sa višim nivoom obrazovanja, koji su većinski iskazali spremnost da rade duže, najverovatnije da su prisutne (i) druge autentične potrebe povezane sa radom kao vrednošću *per se*, intelektualnom radoznalošću, kreativnošću, doživotnim učenjem itd.

statusom ($\text{sig}=0.000$) i starošću ($\text{sig}=0.000$). Više od polovine onih koji su samostalni živi sa partnerom (51,0% od 83,7%). Svaka četvrta obudovela osoba je sposobna da sama brine o sebi (22,9%).

U pogledu starosti, sasvim očekivano, ova sposobnost opada sa godinama. Tako 17,1% starijih od 75 je samostalno, prema 53,8% mlađih starijih (65–74). S obzirom na to da je naš uzorak zakrivljen prema mlađim kohortama, pa su ispitanici starosti 65–74 više nego trostruko zastupljeniji od starijih od 75 (725 prema 231), pogledaćemo kakvi su rezultati unutar pojedinačnih kategorija starosti. Potvrđuje se zaključak da sa starenjem opada samostalnost ($\text{sig}=0.000$). Kod starijih uzrasta 65–74, najviše njih je sposobno da se samo brine o sebi (87,0%), kod sledeće starosti (75–84) ova sposobnost opada na 72,0% i kod starijih od 85 na 56,1%. Obrnuto, svaki peti stariji od 85 nije u stanju da se brine sam o sebi (19,5%), nasuprot samo 2,8% takvih među mlađim generacijama starijih (65–74). Polovina onih kojima je potrebna pomoć u održavanju lične higijene (10 ispitanika ili 0,8%) pripada najstarijim ispitanicima (75+), a među najstarijima je najmanje onih kojima za sada nije potrebna nikakva pomoć (5,4% od 27,5%).

Sastav domaćinstva ispitanika povezan je sa sposobnošću da se brinu o sebi ($\text{sig}=0.000$). Od ukupnog broja onih koji su samostalni (83,7%), skoro polovina (35,9%) živi u dvočlanom domaćinstvu sa suprugom/partnerom, a svaka četvrta živi sama, u jednočlanom domaćinstvu (19,9%). Od ukupno 12,8% onih koji su povremeno sprečeni da sami brinu o sebi, podjednak broj je samaca i onih u dvočlanim domaćinstvima (po 3,9%).

Zdravstveno stanje je, logično, povezano sa mogućnošću da se osoba brine sama o sebi ($\text{sig}=0.000$). Od ukupno 86,8% samostalnih, 63,4% je izjavilo da ima pretežno dobro zdravstveno stanje, odnosno da ga drži pod kontrolom, a skoro četvrtina da ima povremene zdravstvene krize (19,2%). U slučaju onih ispitanika koji su iskazali vulnerabilnost po ovom pitanju („kako kad”), (10,6%) više od polovine je onih koji pate od povremenih kriza (5,9%), odnosno imaju više hroničnih bolesti (1,9%).

Materijalni standard se takođe pokazao kao značajno povezan sa ovim aspektom života u starosti (sig=0.000). Od većine ispitanika koji su se izjasnili da su samostalni (83,7%), dve trećine navode da imaju dobar ili odličan materijalni standard (69,5%).⁴⁰ Solidan materijalni standard, odnosno kvalitet života koji je tesno vezan za finansijsku situaciju, ali i stambeni standard, socijalne mreže, način provođenja slobodnog vremena, omogućava i veću samostalnost i zdraviju starost.

Obrazovanje utiče na sposobnost starijih da sami brinu o sopstvenim potrebama (sig=0.000). S obzirom na to da je u našem uzorku dominantna srednja školska sprema (52,6%) dok su niža (osnovna i niže) i viša (viša, visoka i doktorat), manje zastupljene (21,5%, odnosno 25,4%), pogledaćemo kako se kreću rezultati unutar obrazovnih kategorija. U grupaciji najniže obrazovanih, dve trećine (73,1%) se same brinu o sebi, dok je kod onih sa višim nivoom obrazovanja – taj udeo značajno veći 91,9%. Kod osoba sa srednjim obrazovanjem udeo samostalnih je u sredini u poređenju sa niže i više obrazovanim (85,0%). Najmanje su spremna da sama brinu o sebi lica nižeg obrazovanja (6,6%), dok je takvih kod tercijarnog obrazovanja samo 0,6%. Kod osoba sa srednjom školom, udeo onih koji nisu u stanju da brinu o sebi je ponovo na sredini (3,2%). Još jedanput se potvrđuje zaključak da veći humani kapital podiže kvalitet života, posebno u starijem dobu.

I dobar životni standard omogućava kvalitetnu starost (dodaje godine životu) uključujući i mogućnost uvođenja plaćene pomoći. Zato su podizanje životnog standarda stanovništva uz popravljjanje zdravstvene zaštite, bolju preventivu u zdravstvu, kao i, sasvim očigledno, podizanje nivoa obrazovanja stanovništva, važni populacioni ciljevi da bi se postigao kvalitet stanovništva, odnosno da bi se unapredila baza ljudskih resursa.

Trećini ispitanika za sada nije potrebna pomoć u kući (27,5%), i to podjednako ženama i muškarcima (13,8% i 13,7% respektivno),

---

40 U celokupnom uzorku, podsećamo, dominiraju ispitanici koji sami ocenjuju svoj materijalni standard kao dobar (73,1%), odnosno odličan (7,3%).

(sig=0.000), što je verovatno povezano sa relativno većim udelom vitalnijih generacija (65–74) u uzorku. Ipak, trećini ispitanika je potrebna pomoć u popravkama po kući (26%), pretežno ženama (21,1%). Na trećem mestu se navodi pomoć oko čišćenja kuće (18,4%), opet više ženama (10,1%) nego muškarcima (8,3%), što se verovatno može povezati sa starošću, ali i opterećenošću starijih žena porodičnim poslovima (kuvanje, pranje, čišćenje, peglanje), kao i brigom o deci i unucima. Sledi potreba za nabavkom namirnica, koja je veći teret za žene (10,5%) nego za muškarce (25%). Muškarci, pa i stariji, često preuzimaju spoljne poslove kao što je kupovina namirnica, odlazak na pijacu itd., nauštrb porodičnih i kućnih poslova. Na drugoj strani, muškarcima je daleko više od žena potrebna pomoć oko kuvanja (7,5% od ukupno 8,5%) i, skoro podjednako kao i ženama, pomoć oko čišćenja kuće (8,3% od ukupno 18,4%), ukratko pomoć u kućnim poslovima i poslovima vezanim za održavanje domaćinstva.

Zdravstveno stanje utiče na potrebu za podrškom u kući (sig=0.000). Od ukupno trećine ispitanika (29,7%) kojima nije potrebna pomoć, većina je dobroga zdravlja (22,6%). Među onima kojima je potrebna pomoć oko popravki u kući (26,1%), većina je takođe dobroga zdravlja (17,8%). Među malobrojnima (3,7%) kojima je potrebna višestruka pomoć (oko lične higijene, nabavke namirnica, kuvanja, čišćenja kuće, popravki u kući), sasvim očekivano dominiraju ispitanici lošega zdravlja (brojne hronične bolesti, zdravstvene krize), (2,2%).

Što se tiče obrazovanja ispitanika i potrebe za pomoći drugoga lica (sig=0.000), među osobama sa srednjom školskom spremom (51,5%) gotovo da je podjednak udeo starijih kojima nije potrebna pomoć (15,2%) i onih kojima je potrebna, i to oko popravki u kući (14,0%), (tabela 12). Ispitanici višeg nivoa obrazovanja (22,7%), očekuju pomoć oko čišćenja kuće i popravki (10,9%), dok oni sa nižim (22,7%) imaju potrebu za nabavkom namirnica (4,8%), čišćenjem kuće (4,2%) i popravkama u kući (5,6%). Pretpostavljamo da je ovo povezano sa starijim stanovništvom, posebno sa sela.

Među najmanje obrazovanim samo je četvrtina (5,0%) izjavila da im za sada ne treba pomoć.

Tabela 12. Potreba za pomoći drugog lica, prema obrazovanju ispitanika (u %)

Obrazovanje/ Vrsta pomoći	Osnovna škola i niže	Srednja škola	Viša i visoka	Doktorat	Ukupno
Lična higijena	0,4	0,2	0,2	0,0	0,8
Nabavka namirnica	4,9	5,8	1,9	0,3	13,0
Kuvanje	1,5	4,7	2,0	0,3	8,5
Čišćenje kuće	4,3	8,5	5,1	0,4	18,4
Popravke u kući	5,8	14,0	5,8	0,4	26,0
Skoro sve navedeno	0,2	1,8	0,5	0,0	3,3
Za sada ne	5,0	15,2	6,5	0,9	27,5
Nešto drugo	0,5	1,3	0,6	0,1	2,4
Ukupno	23,3	51,5	22,7	2,4	100,0

Izvor: obrada ankete

S obzirom na prevalenciju srednje škole u uzorku, pogledali smo i kako su raspoređeni rezultati unutar pojedinačnih kategorija obrazovanja. Što više obrazovanje, to manje potrebe za raznim vidovima pomoći, nalaz koji ponovo ide u prilog podizanju humanog i kulturnog kapitala, odnosno kvaliteta stanovništva. Tako svaki peti ispitanik nižeg obrazovanja (osnovna škola i niže), (21,8%) nema potrebu za pomoći u kući, dok je taj udeo viši kod više obrazovanih (viša i visoka), (28,6%), i još viši kod ispitanika sa doktoratom (36,7%). Lica sa srednjim obrazovanjem su negde u sredini (28,6%). Pomoć oko nabavke namirnica je najpotrebnija licima sa osnovnom školom (21,1%), a najmanje visoko obrazovanim (VŠ i VSS) (8,6%) i licima sa doktoratom (1,3%). Srednje obrazovani su opet negde

na sredini (11,4%). Kuvanje je međutim aktivnost oko koje najviše pomoći treba licima sa doktoratom (13,3%), zatim skoro podjednako onima sa srednjom školom (9,1%), višom i visokom (8,9%). Pomoć oko čišćenja je najpotrebnija visoko obrazovanim, svakom petom (22,5%), a nešto manje licima sa osnovnom i srednjom školom (18,6% i 16,6%). Popravke u kući koje zahtevaju angažovanje stručnih lica (zanatlija) je aktivnost oko koje je skoro svima potrebna najveća pomoć, od 24,5% lica sa OŠ, preko 25,7% onih sa VŠ i VSS do 27,1% lica sa SSS. Izuzetak su ispitanici sa doktoratom koji prijavljuju da im je ova pomoć manje potrebna (16,7%).

Pomoć dobijaju najčešće iz neformalnog kruga srodnika, pre svega od svoje dece (56,9%), zatim od rodbine (16,3%), a znatno ređe od komšiluka (4,4%), zeta ili snahe (4,0%). Plaćenu pomoć prijavljuje da koristi samo 4,6% ispitanika, a 9,7% ili skoro svaki deseti/deseta da ne dobijaju pomoć ni od koga. Te proporcije su prisutne kod oba pola ($\text{sig}=0.009$). Deca više pomažu ispitanicima od 65 do 74 (35,4%) nego starijima od 75 (14,4%), ($\text{sig}=0.000$). Razlog je verovatno u većoj zakrivljenosti uzorka ka toj starosnoj grupi, odnosno manjim udelom najstarijih. Deca, međutim, više pomažu starijima na selu i u prigradskim naseljima (29,5%) nego u gradu (27,4%), ($\text{sig}=0.001$). Rodbina (16,3%) je prisutnija u životu starijih u gradu (9,0%) nego na selu i u prigradskim naseljima (7,3%), što se verovatno može razumeti u kontekstu velike zauzetosti odrasle dece u gradu, kao i oslabljenih rodbinskih veza na selu usled depopulacije i ispražnjenosti ruralnih oblasti.

U prilog snažnim međugeneracijskim odnosima i neformalnim mrežama podrške svedoči i nalaz da većina ispitanika koja ima dobar i odličan materijalni standard (79,6%) ipak se manje oslanja na plaćenu pomoć, a najviše na svoju decu (45,7%), ($\text{sig}=0.000$). Prema obrazovanju starijih, deca najviše podrške pružaju roditeljima srednjeg obrazovanja (30,5% od 56,9% svih koji se oslanjaju na decu), a deca su najvažniji resurs podrške starijima koji su obavljali poslove tehničara, radnika u uslugama, administraciji, medicinskim sestrama, ali i stručnjacima (20,0% i 10,2% respektivno), ($\text{sig}=0.000$). Deca su naravno najvažniji oslonac i ostalim kategorijama obrazovanja i

zanimanja (osnovna škola i niže, zanatlije i jednostavna zanimanja, rukovodioci, poljoprivrednici, domaćice).

Na pitanje na koga računaju u slučaju nemoći, odnosno u slučaju da ne mogu da sami brinu o sebi, najviše ispitanika je odgovorilo da su to deca (44,3%), na koju natprosečno računaju majke (32,2%). Na drugom mestu je partner/partnerka, na koje bi se radije oslanjali muškarci nego žene (22,0%), (sig=0.000). To znači da su žene, s jedne strane, opterećene brigom o deci i unucima, a na drugoj strani u starosti se na njih računa i kad je reč o suprugu i partneru. Pritisak na ženske resurse je ponovo potvrđen i ovim istraživanjem, i to po ko zna koji put u domaćim istraživanjima, i to pritisak koji ne popušta tokom čitavog života, a u okolnostima sužene socijalne države (Matković, 2019).

Od onih koji bi se najpre oslonili na partnerku (36,6%) skoro svi su u braku (35,1%), dok bi se na decu najviše oslonili udovci i udovice (24,2% od 44,3%), (sig=0.000). Od ukupnog broja stanovnika gradova (50,7%), skoro podjednak broj bi se u slučaju nemoći oslonio na partnera ili partnerku i na decu (19,8% i 20,4%). Nasuprot njima, stanovnici sela (34,3%) više računaju na decu (17,2%) nego na partnera (10,8%), verovatno usled odsustva partnera, odnosno udruženog delovanja feminizacije i senilizacije ruralnih predela (sig=0.003). Kad je reč o obrazovanju, stariji ispitanici srednjeg nivoa (ukupno 52,6%) podjednako se oslanjaju na partnera i na decu (21,2% i 22,4%), dok se oni najvišeg obrazovnog nivoa (25,4%) više oslanjaju na partnere (11,1%) nego na decu (8,3%). Najmanje obrazovani (21,5%) najviše nade polažu u svoju decu (13,4%), (sig=0.000).

Briga o unucima i pomoć u kući

Briga o unucima je aktivnost, emocija i resurs koji ispunjavaju život starijih, baba i deda, često svakodnevno. Oslonac na starije roditelje predstavlja važan socijalni kapital porodica, nezavisno od njihovog materijalnog standarda, odnosno od razvijenosti i

raspoloživosti kapaciteta u javnom sektoru i institucionalnih rešenja (obdaništa, jaslica, škola, odsustva sa rada radi nege deteta i sl.). U skladu sa podatkom o udelu proširenih porodica u našem uzorku, pretežno oženjenog sina, svaki šesti ispitanik/ca (16,5%) navodi da svakodnevno brine o unucima, i to dvostruko više bake (10,7%) nego deke (5,8%), (sig=0.009). Ipak, trećina ispitanika navodi da unuke čuva često ali ne i svakodnevno (2–3 puta nedeljno, vikendom i uveče) (29,1%), od čega ponovo češće bake (16,8%). Skoro isto toliko (27,4%) unuke čuvaju samo preko leta ili kad su na raspustu jer ne žive u istom mestu, što opet više pada na žene (15,5%) nego na muškarce.

Svakodnevno najčešće brinu o unucima stariji ispitanici koji žive u prigradskim naseljima i na selu, i to oni koji žive zajedno (8,9% od 16,5%), dakle, vezano za proširena porodična domaćinstva, pretežno oženjenih sinova (sig=0.000). Često (par puta nedeljno) i povremeno (vikendom i uveče) unuke čuvaju nešto više stanovnici gradova (17,2% od 29,1%). Svakodnevno čuvaju unuke i stanovnici u gradu koji ne žive sa njima (3,1% od 5,0%), što svedoči da je baka servis najveći oslonac odraslim roditeljima i njihovoj deci.

Stariji ispitanici srednjeg obrazovanja u podjednako meri čuvaju unuke često (2–3 puta nedeljeno ili vikendom, odnosno uveče), (15% od ukupno 52,6%), kao i rede, preko leta, odnosno za vreme raspusta u slučaju onih koji ne žive u blizini (14,5%). Svaki treći stariji ispitanik ili ispitanica nižeg obrazovanja brinu o deci najviše preko leta ili za vreme raspusta jer ne žive blizu (7,2% od 23,0%), što su verovatno stanovnici sela, dok oni višeg obrazovanja (23,0%) čuvaju unuke, češće par puta nedeljno, odnosno vikendom ili uveče (9,6%), a samo manji broj samo preko leta (5,4%), (sig=0.000).

Interesovalo nas je i da li naši ispitanici, osim čuvanja i brige o deci/unucima, pomažu svojim mlađim članovima na još neke načine, finansijski, savetima, u poslovima u domaćinstvu (kuvanje, peglanje, čišćenje itd.). Na prvom mestu je upravo pomoć u kući (34,7%), koja ponovo više pada na žene (22%), zatim sledi finan-

sijska pomoć (18,7%) gde prednjače muškarci kao izvor davanja (10,2%), što je verovatno povezano sa njihovim većim primanjima. Na trećem mestu dolazi više vrsta pomoći oko dece i unuka (17,1%) gde ponovo prednjače žene (13,0), i to: čuvanje dece (12,5%), a nešto ređe praćenja do škole ili obdaništa, na slobodne aktivnosti (5,8%) i učenja sa unucima (2,8%). Saveti i podrška su manje zastupljeni (8,6%) i češće ih pružaju majke i bake nego očevi (5,3%) ($\text{sig}=0.000$). Kad je reč o bračnom stanju starijih, interesantan je nalaz da skoro svaki treći udovac i udovica pomaže deci u kući (13,8% od 34,7%), što je potvrđeno i drugim kvalitativnim istraživanjem o udovicama (Bobić i Dragišić Labaš, 2020).

Stariji koji su u braku (59,4%), budući da imaju na raspolaganju više vrsta i veću količinu resursa, ravnomernije ih raspoređuju na pomoć odrasloj deci oko: kućnih poslova (17,9%), zatim oko dece (14,0%) i na finansijsku podršku (12,2%), ($\text{sig}=0.000$). Pomoć u kući u istoj meri dobijaju deca i unuci čiji su stariji roditelji u gradu (17,4%) i na selu i u prigradskim naseljima (17,3%), ($\text{sig}=0.001$). Slično je i sa finansijskom podrškom, koju podjednako pružaju stariji u gradu (9,2%) i u prigradskim i seoskim naseljima (9,5%). Pomoć u učenju dobijaju više unuci čiji su babe i dede u gradu (2,1% od 2,8), što je verovatno povezano sa njihovim višim nivoom obrazovanja, kao i što gradski unuci imaju na raspolaganju više obrazovnih i sportskih sadržaja u gradu, a verovatno su im bake i deke relativno mlađe i vitalnije u odnosu na stanovništvo ruralnih i prigradskih naselja.

Stariji koji su prijavili loš materijalni standard (19,4%) najviše pomažu deci u kućnim poslovima (7,3%), dok oni sa dobrim i odličnim standardom (80,6%) pomažu takođe najčešće u kućnim poslovima (27,5%), a verovatno su u mogućnosti i da angažuju plaćenu pomoć, zatim finansijski (16,5%) i, najzad, pomažu im oko čuvanja dece (10,5%), ($\text{sig}=0.001$).

Interesovalo nas je koliko vremena nedeljno utroše starije generacije na razne vrste pomoći deci i unucima, odnosno koliko ih međugeneracijska solidarnost apsorbuje tako da im malo vremena

ostaje za dokolicu, za lični rast i razvoj, kulturnu potrošnju itd. Svaki treći ispitanik/ca to ne može tačno da proceni, jer je uvek spremno da uskoči kad je deci i unucima to potrebno (30,9%), opet žene više (19,7%). Svaki deseti ispitanik/ca pomaže po 15–30 sati nedeljno (10,3% od toga žene 6,8%) i isto toliko i više od 30 sati (10,5%, od toga žene 7,1%). To znači da su žene očigledno na raspolaganju svojoj odrasloj deci i unucima skoro puno radno vreme tokom radne nedelje (sig=0.046), čime zaista do danas ostaje aktuelna i nepobitna teza o enormnom žrtvovanju svakodnevnog života žena Marine Blagojević Hjuson (1997, 2013), odnosno trošenju vremena, snage, materijalnih resursa, aktivnosti, posebno u okolnostima neoliberalnog kapitalizma na poluperiferiji, što je slučaj sa Srbijom.

Pa ipak, većina ispitanika i ispitanica tvrdi da ih ta višestruka pomoć deci i unucima ne opterećuje (78,8%), a svega 16,1% da ih ponekad opterećuje, ali da moraju da pomognu. Ovaj se nalaz uklapa u druga istraživanja o izraženoj međugeneracijskoj solidarnosti (Bobić i Vesković Anđelković, 2020; Vlajić, 2021). Što su mlađi (stariji) ispitanici, to manje osećaju opterećenje. Tako 50% starijih uzrasta 65–74 ne oseća teret (od 78,8%) i 17,9% još starijih (75–84), (sig=0.000). Interesantan je nalaz da pol ne utiče na ovaj stav (sig=0.072), kao ni mesto stanovanja (sig=0.094), pa ni zanimanje (sig=0.170). Među ispitanicima koji imaju dobar i odličan materijalni standard (80,7%), većini nije opterećenje da pruža višestruku podršku mlađima (65,5%), a to važi i za one koji su svoj standard označili kao loš (19,3%), (sig=0.007). Prema tome, silazna međugeneracijska solidarnost (od roditelja ka deci) podrazumeva se i bezuslovna je, i to ponajviše od žena ka deci.

To potvrđuje i naučna literatura u kojoj se piše o izraženijoj silaznoj međugeneracijskoj solidarnosti, odnosno praksi da stariji roditelji više pružaju pomoć svojoj odrasloj deci i unucima nego što je od njih primaju (Vlajić, 2021; Bobić, 2023). U tom smislu, pitali smo da li ispitanici smatraju da su njihova deca dužna da im pomažu finansijski. Iz odgovora se potvrđuje da se uzlazna soli-

darnost ne podrazumeva i da se na nju gotovo i ne računa. Naime, trećina ispitanika smatra da pomoć od dece mogu da prihvate samo iznimno, ako im je neophodna (30,7%), od čega se tako izjašnjavaju više žene/majke (18,8%), što je verovatno povezano sa tim da žene u proseku imaju manja primanja (penzije i plate) od muškaraca, te da su na ovu vrstu pomoći sigurno otvorenije udovice, zatim majke koje žive na selu, lošijeg su standarda i slično. Na drugom mestu su oni koji bi pomoć prihvatili samo onda ako su deca u mogućnosti da im je pruže (25,1), opet više žene (16,1%). Skoro svaki četvrti ispitanik potpuno odbija takvu mogućnost sa obrazloženjem da svako treba da vodi samostalan i nezavisan život (23,1%), i tu gotovo da nema razlika po polu (žene 12,2% i muškarci 10,9%). Svega 8,6% misli da je neophodno da im deca pomognu, više žene (4,9%) nego muškarci (3,7%), (sig=0.001).

U okolnostima savremenog demografskog režima koji odlikuje izrazito starenje populacija sveta, te promene u režimu bračnosti i rađanja, uz produžen život i odlaganje smrti, dakle manje dece i više starijih generacija u porodici, uz izraženu emigraciju mladih, posebno kad je reč o Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana, ishodište su nove porodične forme i grupna solidarnost. Vertikalizovana porodica sa manje mlađih, a više starijih članova, bilo da žive zajedno u istoj porodici (što je sve ređe, posebno u gradu) ili da su u drugom domaćinstvu (sve češće), znači pritisak da se brine i o deci i o starijima, ne samo o roditeljima, nego i rodbini, bez dece, ili čija su deca emigrirala i slično.

Briga o drugima

Velika većina naših ispitanika nije u situaciji da brine o nekom od starijih rođaka (roditeljima, srođnicima) u svojoj kući (94,4%). Dakle, svega 5,6% ispitanika brine o nekom ko živi sa njima u istom domaćinstvu (76 ispitanika od ukupno 1.356). Skoro svi oni brinu o samo jednoj osobi (71).

Vrlo je malo ispitanika koji brinu i o nekom od srodnika izvan svoga domaćinstva (98 ili 7,3%), a samo ponekad – ukupno 54 ispitanika ili 4,0%. Ipak, vidimo da ukupno 11,3% ili svaki deveti ispitanik brine o nekome izvan svoje kuće, bilo stalno ili povremeno. Među njima prednače oni koji brinu samo o jednom licu (113 ispitanika ili 75,8%), dok o dvoje starijih srodnika brine znatno manje, samo 28 ispitanika ili 2,1%. Zanimalo nas je i koje su starosti osobe o kojima se brinu naši ispitanici. Više od polovine starijih kojima je potrebna pomoć i podrška stariji su od 80 godina (61,3%), dok je svaki četvrti, nešto mlađi, 70–80 (26,6%).

Prema tome, naši ispitanici nisu mnogo opterećeni brigom o starijim srodnicima, odnosno veoma je mali broj njih koji bilo po linearnoj osnovi (roditelji) ili lateralno (srodnici) ili prijatelji, komšije, ima starije osobe kojima je potrebna pomoć i podrška. To znači da su naši ispitanici na vrhu vertikalizovanih porodica, kao najstarija generacija, što je verovatno posledica njihove starosne strukture, odnosno metodološkog pristupa – izbora namernog uzorka.⁴¹

Dom za starije se u našim prethodnim kvalitativnim istraživanjima intergeneracijske solidarnosti pokazao kao nepoželjno rešenje kad su u pitanju mlađe generacije u porodici, koje su mišljenja da su dužne da se brinu o starijim roditeljima, kako svojim, tako i svojih partnera, nezavisno od toga kakvi su im bili odnosi ili iskustva, recimo, u pomoći oko dece i u drugim dimenzijama međugeneracijskih silaznih transfera (materijalnih i nematerijalnih

---

41 Nasuprot tome, Anđelka Milić je proučavajući porodice na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije početkom dvehiljaditih zaključila da se porodice, odnosno pretežno zaposlene žene/majke u veoma velikoj meri angažuju oko nege i brige starijih rođaka (roditelja i drugih) kako u, tako i izvan svoga domaćinstva (61%), (Milić, 2004:448). Naše kvalitativno istraživanje majčinstva u doba pandemije kovida 19 u Srbiji pokazalo je da su pojedine majke/žene, pored ostaloga, sa mladom decom, dnevno opsluživale i po 6 domaćinstava sa starijim članovima, prostorno veoma udaljenih, od recimo Batajnice do Banovog brda u Beogradu, zbog toga što su stariji od 65, po odluci Vlade, imali zabranu kretanja izvan kuće, koja je trajala mesec dana (Бобић, 2021).

resursa). Nasuprot tome, kad je reč o starijima, oni često misle da ne treba da „smetaju” mladima, da ih opterećuju, to jest da od njih ne očekuju recipročnu, uzlaznu međugeneracijsku razmenu. Posledično, stariji smatraju, većinom, da onda kada postanu još stariji i nemoćniji, bilo fizički ili mentalno, ukratko, nesposobni da se sami staraju o sebi, treba da budu smešteni u dom (Bobić & Vesković Anđelković, 2020).

Zato smo i ovim našim ispitanicima postavili pitanje šta misle o domu za stare. Prvo, ovde treba imati na umu da je svega dvoje ispitanika (od 1.356) bilo u domu (0,1%) u vreme sprovođenja ankete (2020–2022), što nam već govori o tome da ovaj vid zbrinjavanja starijih nije raširena praksa, a verovatno da još ne postoji ni realna potreba, jer je više od polovine mlađih starijih (65–74), (61,8%), čiji je zdravstveni status, po samooceni, uglavnom dobar, odnosno pod kontrolom.

Svaki treći ispitanik/ispitanica smatra da je dom rešenje samo u slučaju nužde (35,3%), dok je skoro isto toliko njih koji su izričito protiv (29,7%). Svaki četvrti ispitanik se ne protivi ovome rešenju ali pod uslovom da dom pruža kvalitetnu uslugu, da mogu da ga priušte, da je dobro lociran, blizu porodice (23,5%). Svaki deveti ispitanik je izjavio/la da o tome ne razmišlja ili da nema određeno mišljenje (11,4%). Prema tome, domsko zbrinjavanje nije poželjno, ali ni potpuno odbačeno kao vid zbrinjavanja u dubljoj starosti.

Starost je povezana sa stavom o domu ($\text{sig}=0.000$). Što su stariji, to je veće protivljenje domskom smeštaju. Tako je izričito protiv doma skoro polovina svih starijih od 85 (48,8%), nešto manje (37,7%) ispitanika starih 75–84, a najmanje mu se protive najmlađi (65–74), (25,7%), što je verovatno odraz njihovog racionalnog stava, koji se s vremenom može i menjati kad se dođe u starije godine. Obrnuto, najstariji ispitanici bili bi najmanje spremni da prihvate dom, čak i pod uslovom da ga mogu priuštiti, da je kvalitetan, dobro lociran, blizu dece i porodice (9,8%). Svaki četvrti stariji iz mlađe grupe (65–74), (25,1%) prihvatio bi dom pod gornjim uslovima, kao i svaki peti u sledećoj starosnoj skupini (75–84), (20,1%).

Bračni status je povezan sa ovim stavom ($\text{sig}=0.008$). Među licima u braku, koja inače dominiraju u uzorku (58,1%), većina bi prihvatila dom samo iz nužde (36,8%), dok je skoro trećina (28,2%) protivnika. Svaki četvrti (23,6%) prihvatio bi pod uslovom kvalitetne usluge, blizine porodice i sl. Među udovcima i udovicama, koji čine trećinu uzorka (30,4%), podjednak broj je onih koji su apsolutno protiv („nisam nikako za dom”) (33,2%) i onih koji bi ga prihvatili ako bi nužda nalagala (33,9%). Svaki peti razvedeni bi bio spreman da ode u dom ako bi on pružao kvalitetnu uslugu i mogao da se plati. Nasuprot ovim dvema kategorijama bračnog statusa, razvedeni (iako malobrojni) (4,5% ili 60 ispitanika) najmanje se protive domu (28,3%), to jest najviše njih bi ga prihvatili iz preke potrebe (38,3%) kao i ako bi bila kvalitetna i dostupna usluga. Prema tome, očigledno je da lica izvan braka više razmišljaju o domu kao institucionalnom rešenju u starosti.

Obrazovanje utiče na stav o domskom smeštaju u starosti ($\text{sig}=0.000$). Među ispitanicima sa najnižim obrazovanjem (osnovna škola i niže), najviše je protivnika doma („nisam nikako za dom”) (39,7%). Ispitanici sa završenom srednjom školom su najčešće birali da bi prihvatili dom samo iz krajnje nužde (34,7%). Ispitanici sa tercijarnim obrazovanjem i doktoratom takođe najčešće prihvataju dom iz nužde (39,4% i 31,3%). Sa porastom obrazovanja smanjuje se otpor prema domu. Tako je trećina ispitanika srednjeg nivoa obrazovanja protiv (29,9%), dok je kod najviših obrazovnih profila taj stav manje prisutan (20,0% i 25,0%). Među ispitanicima sa završenom višom i visokom školom trećina njih spremna je da prihvati dom pod uslovom dobre usluge i povoljnih cena. Nasuprot, ispitanici nižeg nivoa obrazovanja su u najmanjoj meri spremni da prihvate dom čak i pod uslovom da pruža kvalitetnu uslugu (14,5%), što je verovatno povezano sa nižim primanjima, što smanjuje dostupnost institucionalnih rešenja.

Materijalni standard je povezan sa stavom o domskom zbrinjavanju ($\text{sig}=0.028$). Ispitanici koji su svoj materijalni standard ocenili kao loš skoro da se ravnomerno raspoređuju između tri

opcije: onih koji bi prihvatili dom samo iz krajnje nužde (28,0%), zatim ispitanika koji bi ga prihvatili pod uslovom da je kvalitetan i da mogu da ga priušte (28,4%) i treće, skoro isto toliko je protivnika (28,8%). Među ispitanicima koji su sami ocenili svoj standard kao dobar, trećina je protivnika (29,3%), svaki peti bi prihvatio uslovno (22,7%), a najviše je onih koji bi pristali na dom, ali samo iz nužde (37,2%). Ispitanici odličnog materijalnog statusa polarizovani su na potpune protivnike i na pristalice samo iz krajnje nužde (po 36,4%), dok bi ga svaki peti među njima prihvatio uslovno (19,2%). Ovi nalazi su za nas bili pomalo iznenađujući, budući da smo očekivali da će ispitanici boljeg materijalnog statusa biti veći zagovornici korišćenja doma. Ipak, verovatno iskustvo drugih sa ovim vidom socijalne zaštite kao i preferencija kućnog koncepta nege među našom starijom populacijom, ali i u širem, evropskom okruženju, idu u prilog većem otporu prema ovoj opciji, čak i kod onih kojima je ona možda dostupnija.

Mesto stanovanja ima uticaja na stav o domu ($\text{sig}=0.000$). Među stanovnicima grada najmanje je protivnika (25,6%) u odnosu na stanovnike sela (34,2%) i prigradskih naselja (33,2%). Svaki treći stanovnik grada bi prihvatio kvalitetan, dobro lociran dom za stare (29,3%), a daleko je manje ova opcija prisutna kod stanovnika sela (17,3%) i prigradskih naselja (18,3%). Opcija da se dom prihvata samo kao krajnje, nužno rešenje skoro je podjednako prisutna u sve tri kategorije ispitanika prema rezidencijalnom statusu, stanovnika grada (35,0%), sela (35,5%) i prigradskih naselja (36,1%).

Zdravstveno stanje je povezano sa mišljenjem o domu ($\text{sig}=0.009$). Što lošije stanje zdravlja, to je veće protivljenje domu, što je verovatno povezano sa uverenjem da oni ne pružaju kvalitetnu negu, da su preskupi, kao i da je porodica najsigurniji oslonac. Tako je najviše protivnika doma među ispitanicima koji imaju povremene zdravstvene krize, dakle čije je zdravlje nestabilno (34,9%), a najmanje među relativno zdravim ispitanicima (25,5%). Među ispitanicima koji tvrde da im je zdravlje ugroženo, odnosno da imaju brojne hronične bolesti, komparativno najviše ima onih

koji smatraju da je dom prihvatljivo rešenje pod uslovom da se može priuštiti, da je usluga kvalitetna itd.

Najzad, interesantno je da pol, kao i to da li ispitanik ima decu ili nema, nisu bili od značaja za ovaj stav, što govori o relativnoj homogenizaciji starijih u stavu prema domovima za stare, očigledno bezuslovnom, većinskom odbijanju ovog institucionalnog rešenja u starijem dobu, u čemu ih izgleda podržavaju i deca i unuci, sudeći prema našim, srodnim istraživanjima (up. Bobić & Vesković Anđelković, 2020).

Slobodno vreme

I pored evidentno velikog posvećivanja vremena i resursa odrasloj deci i unucima, većina starijih ispitanika tvrdi da ima dovoljno vremena za sebe (81,5%), što se može razumeti u kontekstu oslobođenja od plaćenog rada, kao i bazičnih roditeljskih odgovornosti, koje sada preuzimaju njihovi potomci. Svaki šesti je na pitanje o tome da li ima slobodnog vremena odgovorio/la „kako kad” (15,1%). Interesantno je da pol, zdravstveno stanje, stepen obrazovanja i mesto stanovanja nisu imali nikakvog uticaja ($\text{sig}=0.05$). Zanimanje pre odlaska u penziju se pak pokazalo od značaja, pa se među onima koji su se izjasnili da imaju dovoljno slobodnog vremena našao svaki četvrti ispitanik iz zanimanja tehničara, zatim oni koji su nekada radili u administraciji, uslugama itd., (25,2% od ukupno 81,5%), iza kojih slede stručnjaci (profesori, advokati, lekari itd.) (17,5%). Ako pogledamo unutar samih kategorija obrazovanja, udeli su nešto drugačiji. Najviše slobodnog vremena prijavljuju ispitanici koji su obavljali poslove zaštite (policija, vatrogasci) (94,4%), stručnjaci, lekari, inženjeri, profesori (84,3%), zanatlije (84,0%) iza kojih slede nekada zaposleni u administraciji, tehničari, usluge (80,0%) itd. Ovaj se podatak uklapa sa ranijim nalazom o većoj spremnosti, recimo, tehni-

čara i stručnjaka da rade duže, to jest da odlaze kasnije u penziju, posle sada normirane starosne granice, budući da raspoložu sa dovoljno vremena, iskustva, zdravlja, energije.

Bračni status je takođe imao značaja ($\text{sig}=0.000$). Među ispitanicima koji smatraju da imaju dovoljno vremena za sebe, više od polovine su lica u braku (44,7% od 81,4%), a svaki treći je udovac/udovica (27,5%). Ali ako pogledamo unutar kategorija bračnog stanja, vidi se da najviše slobodnog vremena imaju lica izvan braka – udovci i udovice (90,2%), a onda i stariji razvedeni (85%). Kod lica izvan braka i partnerstva se očigledno nakon smrti supružnika ili razvoda oslobađa dodatno slobodno vreme, bez obaveze brige o supružniku i domaćinstvu, posebno kod žena udovica, ali i razvedenih (up. Bobić i Dragišić Labaš, 2020). Lica u braku imaju relativno manje slobodnog vremena od onih koji nisu u braku ili u partnerstvu (76,9%) što se verovatno može razumeti porodičnim i obavezama oko kućnih poslova svojih odraslih potomaka i njihove dece. U skladu sa prethodnim nalazom, među ispitanicima koji imaju najviše slobodnog vremena nalaze se oni koji žive u samačkim domaćinstvima ili sa partnerom (22,5% i 32,1%), ($\text{sig}=0.000$).

Interesovao nas je i način provođenja slobodnog vremena tokom dana. Najviše ispitanika, kao što smo i pretpostavili, vreme provodi uz TV (38,2%), od toga žene više nego muškarci (23,6%), ($\text{sig}=0.025$). Na drugom mestu je druženje sa komšijama i prijateljima (15,8%), što više upražnjavaju žene (9,7%), na trećem mestu su šetnje (12,0%), aktivnost koju podjednako praktikuju muškarci i žene (6,5% i 5,5%). Sledi čitanje (10,1%), koje više upražnjavaju žene (6,1%) što je potvrđeno i u istraživanjima Republičkog zavoda za statistiku, kao i inostranih autora. Svaki sedmi ispitanik navodi da upražnjava sve navedene aktivnosti (14,6%), i to nešto više žene (8,6%).

Tabela 13. Način provođenja slobodnog vremena po obrazovanju ispitanika (u %)

Školska sprema/ Aktivnost	Osnovna škola i niže	Srednja škola	Viša i visoka	Doktorat	Ukupno
Gledam TV, slušam radio	10,5	21,4	6,0	0,4	38,2
Družim se sa komšija- ma i prijateljima	4,2	8,4	3,1	0,2	15,8
Čitam	0,8	4,2	4,4	0,7	10,1
Šetam	2,3	5,8	3,2	0,8	12,0
Sve nabrojano	2,0	8,0	4,3	0,2	14,6
Nešto drugo	1,9	5,1	2,0	0,1	9,1
Ukupno	21,7	52,9	23,0	2,4	100,0

Izvor: Obrada ankete

Ispitanici nižeg nivoa obrazovanja (osnovna škola i manje) najviše vremena provode uz TV (10,5% od 21,7%), a svaki peti najviše u druženju sa komšijama i prijateljima (4,2%). Skoro polovina ispitanika sa srednjom školom takođe najviše upražnjava pasivnu dokolicu, uz TV (21,1%), posle čega takođe sledi druženje (8,3%), ali i kombinovanje više slobodnih aktivnosti tokom dana. Ispitanici najvišeg nivoa obrazovanja (viša, visoka i doktorat), najmanje sede uz TV (6,4%), ali zato više od svih pa i ispitanika sa srednjom školom – čitaju (5,1%). Nekih 9% ispitanika je navelo neke druge aktivnosti, kao što su rad u bašti i vrtu, hobi, putovanja, itd. (sig=0.000), (tabela 13).

Bračni status je povezan sa načinom upražnjavanja dokolice. Od ukupnog broja lica u braku u našem uzorku (58,0%), najviše njih gleda TV (20,2%), a daleko manje posvećuje vreme druženju sa prijateljima i komšijama (8,9%) i šetnji (8,3%). Slično i udovci i udovice najviše gledaju TV (13,4% od ukupno 30,6%), što je verovatno i dobar način za odbranu od usamljenosti (sig=0.008).

Zdravstveni status je takođe povezan sa načinom provođenja slobodnog vremena ($\text{sig}=0.000$). Od ispitanika koji su se izjasnili da su dobrog zdravlja, a koji su odgovorili na ovo pitanje (66,3%), svaki treći/a je naveo da najviše vremena provodi uz TV (20,9%), a svaki šesti (10,0%) da najviše vremena provodi u druženju (10,0%), i isto toliko u šetnji (9,7%). Čitanje se nalazi iza ovih aktivnosti (7,1%). Ispitanici lošeg zdravstvenog stanja (5,4%) takođe najviše vremena provode uz TV (3,1%). Slično, gotovo polovina ispitanika koji navode da imaju povremene zdravstvene krize (25,6%) ponovo najviše vremena provodi uz TV (11,4%). Najzad, kako se i moglo očekivati, i skoro svi koji su jako lošega zdravlja, vezani za krevet (1,0%) najviše gledaju TV (0,8%). Prema tome, potvrđena je naša hipoteza o pasivnoj dokolici kod starije populacije u uzorku, koja se svodi na gledanje TV.

Što se tiče rezidencijalnog statusa, većina stanovnika gradova takođe upražnjava gledanje TV (18,5% od 50,9%), dok je čitanje na drugom mestu (7,2%) i dvostruko je zastupljenije nego kod stanovnika sela i prigradskih naselja (1,4% i 1,5%). Šetnja kao vid provođenja slobodnog vremena je takođe više zastupljena kod stanovnika gradova (6,8%) u odnosu na stanovništvo sela (3,2% od ukupno 33,9%) i prigradskih naselja (2,0% od ukupno 15,2%). Druženje međutim dvostruko više praktikuju stanovnici sela (13,5%) nego grada (6,4%), ($\text{sig}=0.000$).

S obzirom na raširenu upotrebu informaciono-komunikacionih tehnologija, u cilju blagovremenog informisanja, zatim održavanja socijalnih mreža, posebno sa decom, rođacima i prijateljima koji nisu u blizini, interesovalo nas je da li se koristi internet i u kojoj formi.

Manje od polovine ispitanika koristi osnovne operacije (šalje mejlove, čita tekstove, koristi društvene mreže), (38,7%).⁴² Svaki deseti ispitanik i ispitanica koristi internet samo sporadično, Skajp i programe za ćaskanje (11,7%), svega 5,1% se na taj način informiše

---

42 Podaci za celokupnu državu su nepovoljniji. Kako smo naveli, svega 17% starijih koristi kompjuter, a samo 18% internet, u poređenju sa 52% i 54% respektivno koliko se kreću podaci za EU (up. Babović, 2018).

(čita vesti), a najviše ih je koji ga uopšte ne koriste (43,1%). Posmatrano po polu, kao što smo i mogli da pretpostavimo, skoro polovina žena ne koristi internet (25% od 58,4%), a koristi ga u velikoj meri 21,5% (čita tekstove, šalje mejlove, koristi društvene mreže). Skajp i programe za ćaskanje koristi 8,4% žena. Nasuprot njima, manje je muškaraca koji ne koriste uopšte internet (17,6% od 41,6%), a skoro isto toliko ga koristi (17,1%) za razne operacije. Programe za ćaskanje muškarci daleko manje koriste od žena (svega 3,3%), (sig=0.000).

Starost utiče na korišćenje savremene informatičke tehnologije (sig=0.000). Što stariji stari, to manje koriste internet. Od 24,5% starijih od 75 u uzorku, više od polovine ne koristi (15,9%), a svega 4,9% koristi. Mlađi stariji (65–74) kojih je u uzorku najviše (61,8%) polarizovani su na one koji koriste (24,7%) i one koji ne koriste (23,6%), (sig=0.000).

Prema mestu stanovanja, od 38,7% ispitanika koji su naveli da potpuno vladaju internetom, većina živi u gradu (24,3%), dok od 43,1% njih koji su prijavili da uopšte ne koriste internet, većina živi na selu (19,7%) i u prigradskim naseljima (5,9%), što se i moglo očekivati s obzirom na starosnu strukturu stanovništva ruralnih oblasti i emigraciju mlađih koji su relativno veći korisnici kompjutera i interneta (sig=0.000).

Posmatrano prema obrazovanju, od ukupno 21,5% ispitanika sa nižim obrazovanjem (osnovna škola i manje), više od polovine ne koristi savremenu IKT (14,2%), a svega 3,6% koristi. Među ispitanicima srednjeg nivoa obrazovanja (52,6%), skoro da je podjednak broj korisnika (20,1%) i onih koji to nisu (22,2%). Od 25,4% visoko obrazovanih (viša, visoka školska sprema i doktorat), svega 6,2% ne koristi savremene tehnologije, a 15% koristi, kao što se i moglo očekivati (sig=0.000).

Aktivna dokolica se upražnjava i preko palete različitih hobi-ja. U našem istraživanju skoro dve trećine ispitanika se izjasnilo da ima hobi (67,4%). Pol nema uticaja, kao ni stepen obrazovanja, mesto stanovanja, ni da li im deca žive u blizini (sig=0.05). Bračni status se pak pokazao relevantnim (sig=0.024), tako da ispitanici u

braku (58,1%) u većini slučajeva upražnjavaju hobi (39,6%), kao i većina udovaca i udovica (19,9% od 30,4%).

Starost je od značaja za upražnjavanje hobija ($\text{sig}=0.029$). Među onima koji imaju hobi, manje je starijih od 75 (16,0% od 24,5%) u odnosu na mlađe starije (43,2% od 61,8%), što je naravno povezano sa starenjem, sa deterioracijom zdravlja, kako fizičkog, tako često i mentalnog, itd. Najčešće naveden hobi naših ispitanika je rad u bašti i poljoprivreda (35,5%), društvene igre, šah (8,7%), ukrštene reči, sudoku, igrice na kompjuteru (5,0%).⁴³ S obzirom na to da je trećina ispitanika izjavila da se bavi baštom i poljoprivredom, interesovao nas je eventualni uticaj mesta stanovanja. Kao što se moglo očekivati, tu dominiraju ispitanici sa sela i iz prigradskih naselja (23% od 35,5%), ($\text{sig}=0.000$). Gradsko stanovništvo verovatno bavljenje baštom i vrtom praktikuje u svojoj vikendici. Trećina ispitanika poseduje vikendicu (24,8%) i tu provodi vreme leti i zimi, i to po nekoliko meseci (10,1%), odnosno vikendom i kad god to vremenske prilike dozvoljavaju (14,7%).

Rekreativno bavljenje sportom je važan indikator aktivne dokolice, angažovanog starenja i zdravog odnosa prema sopstvenom telu kao i mentalnom blagostanju. Zato nas je interesovalo da li stariji upražnjavaju neki sport, koji, i koliko često. Većina je navela da uopšte ne upražnjava sportske aktivnosti (79,7%), što je veoma indikativan podatak. U kombinaciji sa dominantnim tipom pasivnog provođenja vremena uz TV, ovaj nalaz jasno svedoči o samizolaciji i marginalizaciji starijih, koji su još uvek vitalni, odnosno u dobrom zdravlju, što smatramo propuštenim šansama ili uništavanjem resursa.

Svaki peti stariji ispitanik je na pitanje o rekreaciji odgovorio pozitivno (20,3%).⁴⁴ Prema polu, od 58,4% žena, samo 10,1% je

---

43 Svaki šesti ispitanik je naveo da ima hobi, ali ne i koji (17,1%). Više aktivnosti, mada ne i kojih, navelo je 5,0%. Ručni rad je navelo 4,0%, a pecanje 3,2%.

44 Kada smo konkretnije pitali ispitanike koju vrstu rekreacije praktikuju, ispalo je da samo 44,3% ne upražnjava nikakvu aktivnost, što je značajno manje u odnosu na prvobitan odgovor (79,7%). Razlika je nastala jer je na drugo pitanje kojim se konkretno sportom ili aktivnošću bave rekreativno odgovor

aktivno na ovaj način, muškarci nešto češće, odnosno svaki četvrti (10,2% od 41,6%), (sig=0.001). Skoro dve trećine starijih starih 65–74 ne bavi se uopšte sportom (48,0% od ukupno 61,8%). Svega 3,3% starijih, starih 75–84, upražnjava sport rekreativno, dok velika većina ne praktikuje (18,1%), (sig=0.006).

Od ukupnog broja starijih koji upražnjavaju sportske aktivnosti (20,3%), najviše je lica u braku (11,6%), verovatno da su tu u pitanju muškarci, koji imaju više slobodnog vremena od starijih supruge i partnerki. Svaki četvrti udovac i udovica su aktivni (5,1%), pretpostavljamo opet da su tu više zastupljeni muškarci (sig=0.005).

U pogledu mesta stanovanja, gradsko, starije stanovništvo, aktivnije je od ostalog (seoskog i prigradskog), (12,5% od 20,3%). Obrnuto, među neaktivnima (79,7%) dominiraju stanovnici sela (29,2%) i prigradskih naselja (12,3%), što je verovatno u vezi sa poodmaklim starenjem i smanjenom vitalnošću stanovništva ruralnih oblasti (sig=0.000). Materijalni standard ispitanika nije povezan sa upražnjavanjem sporta (sig=0.282). U pogledu obrazovanja, više od polovine aktivnih ima srednju školu (11,0% od ukupno 20,3%), dok su stariji ispitanici visokog nivoa obrazovanja mnogo manje aktivni (6,7%), (sig=0.000), što se verovatno može povezati sa njihovim prethodnim radnim i životnim navikama, odnosno dugim sedenjem, te odsustvom rekreativnih inklinacija, posebno među ovim generacijama danas kod nas.

Najviše su zastupljene šetnja i pešačenje (26,2%), što nam je poznato i iz svakodnevnog, primarnog iskustva. Slede pilates i vežbe (11,0%), zatim neki drugi sportovi kao stoni tenis i trčanje (9,1%) i vožnja bicikla (5,1%). Vrsta rekreacije je povezana sa starošću ispitanika (sig=0.000). Svaki treći stariji uzrasta 65–74 godine upražnjava šetnje (29,2%) svaki deseti pilates i vežbe (9,0%), slede trčanje i stoni tenis (7,7%) i vožnja bicikla (5,4%). Svaki peti stariji uzrasta 75–84 upražnjava šetnje (21,1%), slede pilates i vežbe

---

dalo svega 583 ispitanika ili 43% ukupnog broja iz uzorka, tako da prvi podatak smatramo verodostojnijim.

(12,2%). Posmatrano po polu, šetnju više upražnjavaju žene (16,5%), kao i pilates i vežbe (6,3%), dok muškarci više voze bicikl od žena (3,3%), (sig=0.000).

Po obrazovanju, svaki treći ispitanik sa srednjom školom praktikuje šetnje (26%), zatim stoni tenis i trčanje (10,5%). Svaki treći ispitanik sa završenom višom školom i fakultetom praktikuje šetnje (30,6), svaki peti sa doktoratom (20,0%) i isto toliko sa nižim obrazovanjem (20,9%). Kod lica sa doktoratom, svaki 6. ili 7. pak upražnjava vožnju biciklom (15%), a svaki deseti plivanje (10,2%). Pilates upražnjava svaki deseti stariji ispitanik/ca sa završenom višom školom i fakultetom i svaki deseti sa doktoratom (10,2%), kao i 12,7% nižeg obrazovanja (sig=0.012), (tabela 14). Iz podataka se jasno vidi da što je viši nivo obrazovanja to je veća posvećenost svome telu i mentalnom zdravlju kroz različite vidove aktivnosti u prirodi i sportskim objektima. Ovo je naročito upadljivo kod osoba sa doktoratom.

Tabela 14. Vrsta rekreacije ispitanika prema obrazovanju (u %)

Obrazovanje/ Aktivnost	Osnovna škola i niže	Srednja škola	Viša i visoka	Doktorat
Šetnja	20,9	26,0	30,8	20,0
Vožnja bicikla	4,5	5,5	4,3	15,0
Plivanje	0,9	1,7	2,7	10,0
Pilates i vežbe	12,7	10,9	10,2	10,0
Nešto drugo (trčanje, stoni tenis)	0,9	10,6	10,9	20,0
Ništa	59,2	44,3	37,6	20,0
Više vrsta aktivnosti	0,9	1,0	3,5	5,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

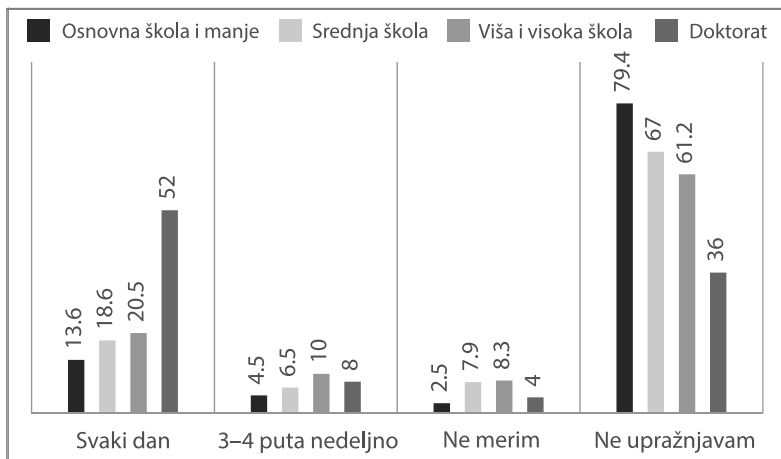
Napomena: Na ovo pitanje 57% ispitanika nije odgovorilo ili 773 od ukupno 1.356.

Izvor: Obrada ankete

Na pitanje koliko često upražnjavaju rekreaciju, trećina ispitanika nije dala odgovor (27,9%). Od preostalih (72,1%), većina je izjavila da se ne bavi sportom (67,2%). Sasvim očekivano, oni koji su aktivni upražnjavaju rekreaciju veoma učestalo – svakodnevno (14,0%) odnosno 3–4 puta nedeljno (7,1%). Posmatrano po polu, kao i što se moglo pretpostaviti, muškarci su aktivniji u svakodnevnoj rekreaciji od žena (18,6% prema 10,7%). Žene pak nešto češće upražnjavaju rekreaciju, 3–4 puta nedeljno, što se takođe može smatrati optimalnim (sig=0.001).

Bavljenje sportom u starijim godinama je vezano za prethodno stečene navike. Pretpostavili smo da su više obrazovani, kao i oni koji su obavljali stručnjačka, odnosno zanimanja vezana za dugo sedenje, bili i ostali naklonjeni fizičkom vežbanju, makar i šetnji, bilo svakodnevno ili par puta nedeljno.

Grafikon 18. Učestalost rekreacije po obrazovanju ispitanika (u %).

Izvor: Obrada ankete

Podaci su potvrdili naša očekivanja (grafikon 18). Što je više obrazovanje, to je više ispitanika koji vode računa o svome telu,

odnosno upražnjavaju rekreaciju svakodnevno, a najmanje je onih koji ne upražnjavaju nikakvu aktivnost ($\text{sig}=0.000$). Stariji koji imaju titulu doktora nauka su u tom pogledu najaktivniji (52,0%), a kao što smo već videli, oni ne samo da upražnjavaju šetnje, nego i druge vidove aktivnosti, kao što su pilates i fizičke vežbe. Oni su i daleko najmanje zastupljeni među starijima koji su potpuno neaktivni (36,0%). Sasvim suprotno od njih, lica sa nižim obrazovanjem (osnovna škola i niže) su najzastupljenija među starijim neaktivnima (79,0%).

Udeo onih koji svakog dana praktikuju rekreaciju takođe raste sa stepenom obrazovanja. Svaki peti stariji ispitanik sa završenom višom školom ili fakultetom upražnjava svakodnevno neki vid rekreacije (20,5%), kao što smo videli, bar šetnju. Ovaj vid potencijalno aktivne dokolice nema nikakve veze sa tim da li ispitanik ima unuke ili ne ($\text{sig}=0.924$).

Zanimanje je povezano sa rekreacijom u starosti ($\text{sig}=0.000$). Iako trećina ispitanika nije dala odgovor (27,9%), od preostalih najaktivniji su se pokazali stariji koji su obavljali zanimanja iz domena zaštite (policija, vatrogasci), (60%). Dakle više od polovine ispitanika iz kruga osoblja zaštite, pretpostavljamo muškaraca, nastavlja sa aktivnim svakodnevnom životom i nakon penzionisanja, to jest u starosti. Osim sa polom, verovatno da ovaj nalaz ima veze i sa fizičkom aktivnošću i utreniranošću i pre penzionisanja. Svaki četvrti stručnjak (lekar, profesor, advokat itd.) upražnjava rekreaciju svakodnevno (23,4%), a nešto ređe tehničari, nekada zaposleni u administraciji, uslugama i sl. (18,4%).

Materijalni standard utiče na rekreaciju ($\text{sig}=0.038$). Najaktivniji su stariji koji imaju najviši materijalni standard, odnosno odličan po sopstvenoj oceni. Među njima, svaki treći stariji ispitanik upražnjava svakodnevnu rekreaciju, najverovatnije da je to najčešće šetnja, ali moguće i druge aktivnosti vezane za plaćanje članarine (fitnes klubovi, teretane i sl.). Među njima je samo polovina ispitanika koja je fizički neaktivna (53,0%). Aktivni su i stariji koji imaju dobar standard (19,1%), a najmanje su aktivni oni sa lošim.

Među poslednjima je skoro dve trećine ispitanika koji ne upražnjavaju nikakvu rekreaciju ili sport (72,3%), dok je aktivan svaki deseti/a (10,0%). Očigledno je da je materijalni standard povezan sa obrazovanjem ispitanika, tako da obe osobine deluju na isti način kada je reč o ovom vidu aktivne dokolice.

Posete kulturnim institucijama su retke među našim ispitanicima. Tako velika većina ispitanika (88,3%) tvrdi da veoma retko ili skoro nikada ne odlazi u bioskope, pozorišta, muzeje, biblioteke. Kulturna potrošnja je rasprostranjena među svega 9,0% ispitanika.⁴⁵

Potrošnja vremena u toku dana

Ispitanicima smo postavili set pitanja da sami procene koliko vremena tokom jednog dana odvajaju na različite aktivnosti u domenu: lične higijene, neplaćenog rada (pomoć oko čuvanja unuka i u kućnim poslovima), a zatim i u slobodnom vremenu.⁴⁶ Pod aktivnim slobodnim vremenom smo osim sporta i rekreacije, o čemu je reči bilo u prethodnom poglavlju, podrazumevali i pretraživanje interneta, dok smo pod pasivnim slobodnim vremenom podrazumevali: ličnu higijenu, gledanje televizije i čitanje novina.

Kao što se vidi iz priloženog grafikona 19, skoro trećina starijih ispitanika na ličnu higijenu u toku dana odvoji manje od jednog sata (32,3%). Ukupno 57,3% starijih ili više od polovine na ove po-

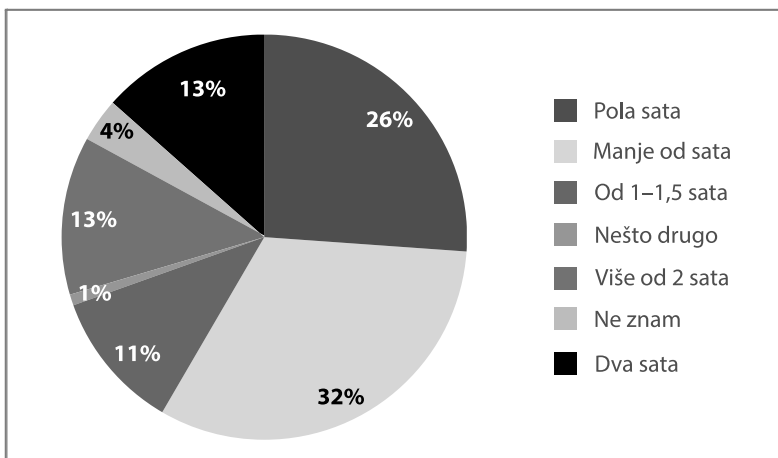
---

45 Usled malog broja starijih koji su odgovorili da stalno posećuju ustanove kulture, nismo vršili ukrštanja sa uobičajenim sociodemografskim osobinama (pol, starost, bračno stanje, obrazovanje, zanimanje, materijalni standard, mesto stanovanja itd.).

46 Rezultate pokazujemo zbirno za ceo uzorak, jer pojedinačne sociodemografske varijable nisu imale značajnijeg uticaja na većinu zavisnih varijabli. S druge strane, uticaj pojedinačnih varijabli smo već analizirali u prethodnim poglavljima (na primer zanimanje i obrazovanje na korišćenje interneta, zatim na sportske aktivnosti itd.).

Grafikon 19. Lična higijena (u %)

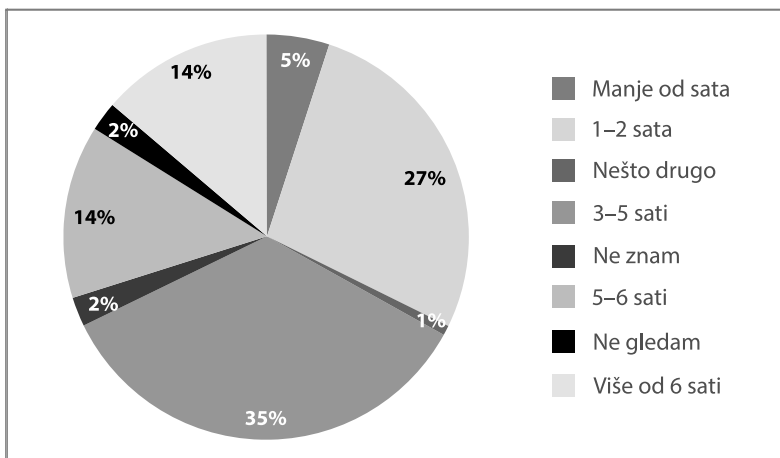

Izvor: Obrada ankete

trebe troši najmanje vremena (manje od sata). Trećina troši između jednog i dva sata dnevno (ukupno 24,7%), a svaki osmi troši više od dva sata (12,9%). Verovatno sa starošću i opadanjem zdravlja stariji povećavaju ovo vreme, odnosno uobičajene aktivnosti dnevne nege praktikuju usporenije.

Kao drugi vid pasivne dokolice ispitali smo vreme koje troše na gledanje TV programa. Ova aktivnost očigledno troši najviše slobodnog vremena (up. grafikon 20). Više od trećine ispitanika gleda televiziju od 3 sata do 5 sati dnevno (34,6%), a skoro isto toliko njih od 1 do 2 sata (27,4%). Ukupno 27,6% gleda TV programe duže od 5 sati. Ako uzmemo da stariji najduže vremena provode u snu, prosečno oko 12 sati dnevno, kako su pokazala istraživanja budžeta vremena Republičkog zavoda za statistiku (Ђоковић Папић и др., 2014, 2016), onda izgleda da je sedenje uz televizor druga najučestalija aktivnost slobodnog vremena naših ispitanika/ca.

Grafikon 20. Gledanje televizije

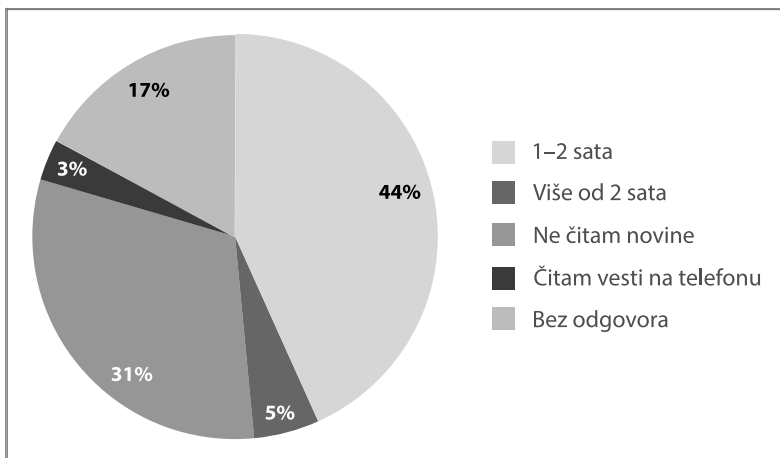
Izvor: Obrada ankete

Čitanje novina, kao sledeća pasivna aktivnost u slobodnom vremenu starijih, nešto je manje zastupljeno (up. grafikon 21). Trećina ispitanika je navela da ih čita manje od sata (32,2%), što verovatno podrazumeva pregledanje naslova i praćenje tekstova koji se tiču svakodnevice (vremenska prognoza, poskupljenja, gradske vesti itd.). Skoro isto toliko je navelo da novine čita između jednog i dva sata (29,4%). Dakle, više od polovine starijih ispitanika, koji su da se podsetimo većinski penzioneri, zadržavaju naviku čitanja štampanih medija, odnosno dnevnih novina (62,6%)

Međutim, svaki peti (21,1%) naveo je da ne čita novine, što je verovatno povezano sa starenjem i manjim interesovanjem za dnevne događaje, odnosno samoisključivanjem ispitanika. Na drugoj strani, čini se da su elektronski mediji definitivno potisnuli tradicionalne, poput štampanih. Međutim, izgleda da to nije slučaj kod naših ispitanika jer je svega 2,1% naveo da čita vesti na mobilnom telefonu (2,1%), što potvrđuje da se ovde ipak više radi

o manjoj zainteresovanosti starijih i eventualno depolitizaciji, koja je čini se uzela maha među celokupnim stanovništvom (nezainteresovanost za politiku, osećanje nemoći, izborna apstinencija itd.). Nasuprot tome, inostrana istraživanja ukazuju, kao što smo već naveli u teorijskom delu rada, na to da je jedna od dimenzija aktivnog starenja učešće u društvu preko angažovanja u politici, što podrazumeva i informisanost (up. Stojilković Gnjatović, 2018: 81, Gauthier & Smeeding, 2003: 257).

Grafikon 21. Čitanje novina

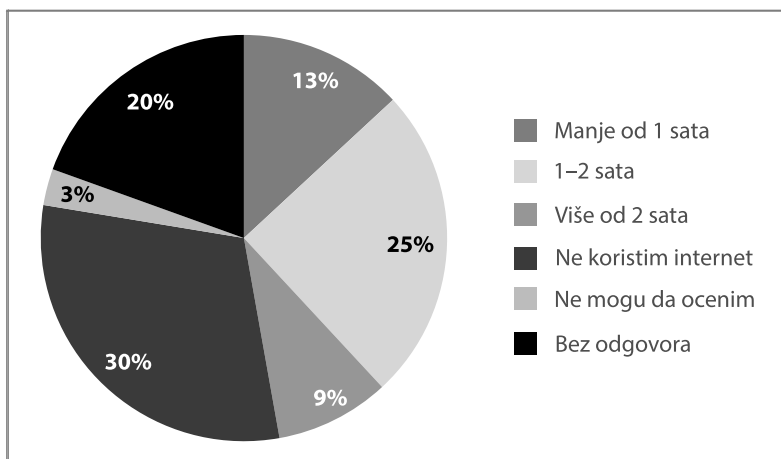
Izvor: Obrada ankete

Pretraživanje interneta je pak aktivni vid provođenja slobodnog vremena, koje podrazumeva informatičku pismenost i odgovarajuću tehnološku opremu domaćinstva (kompjuter, tablet, mobilni telefon), kao i prethodno pomenuto korišćenje virtuelnih mreža i sadržaja.

Svaki peti ispitanik iz uzorka (19,5%) nije odgovorio na ovo pitanje (grafikon 22). Trećina je navela da ne koristi internet

(30,4%), što se verovatno može dodati uz broj ispitanika koji nisu odgovorili na pitanja budući da ga ne koriste.⁴⁷ Četvrtina je navela da to radi svaki dan oko 1 sat do 2 sata (25%), dok je svega 9,1% navelo da koristi duže od 2 sata. Ovi se nalazi uklapaju u navedene rezultate o korišćenju savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija. Prethodni popis stanovništva iz 2011. je utvrdio da u Republici Srbiji živi samo 34,2% potpuno kompjuterski pismena lica (primaju i šalju elektronsku poštu, koriste internet, umeju da obrade tekst i da izrade tabelu), odnosno da je delimično pismenih 14,8%, a potpuno nepismenih 51,0% (Никитовић и др., 2015).

Grafikon 22. Pretraživanje interneta

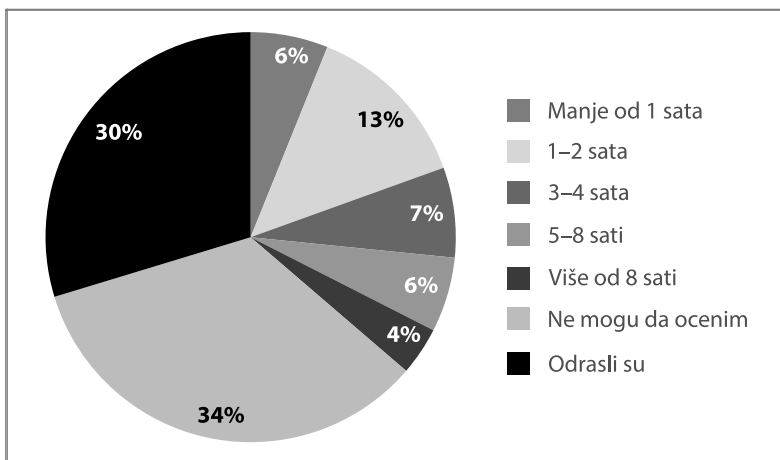

Neplaćeni rad u starijim godinama zauzima značajan deo vremena, kao što smo već napred pisali, posebno starijih žena, pensionerki. Poznato je da se mnoge majke i bake upravo povlače sa

47 Na ranije postavljenom pitanju, 43,1% je naveo da uopšte ne koristi internet, a 11% da ga koriste sasvim sporadično (Skype), što se uklapa sa ovim potonjim rezultatom. Ispitanici koji koriste platforme za časkanje uglavnom znaju kako da odgovore na virtuelne pozive (recimo dece, rođaka).

rada da bi bile na usluzi unucima i odrasloj deci (up. Bobić & Vesković Anđelković, 2020). Napred smo pisali i o novom fenomenu takozvanih vertikalizovanih porodica, gde stariji roditelji (bake i deke) osim što pomažu deci i unucima, u okolnostima podma-klog starenja populacije, preuzimaju brigu o svojim starijim starim roditeljima, srođnicima. O brizi o ovim drugima već smo pisali u posebnom poglavlju. Ovde smo se pozabavili onim tradicionalnim aspektom, vremenom koji stariji troše na podršku svojoj odrasloj deci (pomoć u kući i oko unuka).

Grafikon 23. Neplaćeni rad (pomoć oko čuvanja unuka i u kući)

Izvor: Obrada ankete

Svaki treći ispitanik nije umeo da proceni vreme (34,0%) verovatno zato što je ono veliko i neravnomerno raspoređeno tokom nedelje. Svaki osmi ispitanik je angažovan/a svaki dan bar sat-dva, znači oko 7 do 14 sati nedeljno. Nešto manje, 7,1% učestvuje u ovom vidu neplaćenog rada 3-4 sata, skoro 6% preko 5 sati, a 3,8% više od osam sati (up. grafikon 23). Kao što pokazuju rezultati o neplaćenom radu, svaki treći ispitanik/ca je naveo/la da više ne mora

da pomaže mlađima jer su odrasli, dakle 29,7% njih, što naravno ne znači da nisu bili ranije angažovani, kao i da je možda prestala potreba za fizičkim aktivnostima, ali ne i drugim vrstama pomoći i podrške (materijalnim, finansijskim, emotivno-psihološkim itd.).

Ove nalaze možemo da razumemo na različite načine. Pre svega imajuću na umu da je ovde reč o generacijama koje su ranije sklapale brak i počinjale sa rađanjem u odnosu na sadašnje mlade generacije, moguće je da je ova vrsta neplaćenog rada starijih ispitanika (65+) iz našeg uzorka s vremenom smanjena u gorenavedenom smislu, odnosno da su njihovi unuci odrasli i da su samostalniji, pa je i njihovim roditeljima samim tim potrebno manje ove vrste neplaćenog rada i brige. Kao što nam je poznato iz iskustva i svakodnevice, zbrinjavanje unuka obično podrazumeva „usputne” poslove po kući (nabavka namirnica, kuvanje, pranje, peglanje itd.). Na drugoj strani, videli smo da većina naših ispitanika nije opterećena u većoj meri brigom o drugima, tako da oni definitivno i očigledno imaju više slobodnog vremena, rasterećenog prethodnih obaveza tokom života (obrazovanje, zaposlenje, zarada, vaspitanje, karijerno napredovanje itd.). Odnosno, stariji iz našeg uzorka su definitivno pogodna populacija za aktivniji život u starosti, koji, međutim, ne praktikuju.

U nastavku ćemo pogledati nalaze istraživanja budžeta vremena stanovništva u Srbiji koje je sproveo Republički zavod za statistiku u tri navrata 2011, 2015. i 2021. Međutim, samo prvo istraživanje sprovedeno 2011. (od februara 2010. do februara 2011. godine) za nas je relevantno, zato što je samo ono pružilo uvid ne samo u svakodnevne prakse polova/rodova nego i različitih generacija (15–29, 30–64 i 65+). U skladu sa ciljevima našega rada i temom, posebnu pažnju ćemo posvetiti starijima (65+), radi upoređenja sa navedenim rezultatima našeg istraživanja,⁴⁸ ali ćemo uporediti i

---

48 Publikacija nastala na bazi obrade budžeta vremena iz 2015. ne donosi analizu po starosnim grupama (op. Ђоковић-Папић и др., 2016) osim kod nekih oblika dokolice, ali daje vredne komparativne uvide u promene u petogodišnjem periodu u sve tri velike oblasti: lične nege, rada (plaćenog i

sa drugim generacijama, mlađih i sredovećnih, da bismo sagledali promene u životnom toku vezane za starenje.

Budžet vremena je registrovan u okviru šest grupa aktivnosti: plaćeni posao, neplaćeni posao, učenje, lične potrebe, slobodno vreme i ostale aktivnosti (putovanja i drugo), (ur. Ђоковић-Папић, и др. 2014).

Starija populacija u Srbiji je prema rezultatim istraživanja iz 2011. ubedljivo najviše vremena trošila na lične potrebe. Tu je svrstano: podmirivanje osnovnih potreba, spavanje i ishrana, lična higijena (umivanje, tuširanje, oblačenje i sl.), koji okupiraju preko 12 sati na dan. Mladi i sredovećni troše manje na ove aktivnosti, oko 11 sati.

Sredovećni (30–64) najviše vremena troše u radu (8 sati), odnosno po četiri sata prosečno u plaćenom i toliko u neplaćenom poslu, s tim što žene obavljaju veći deo neplaćenog rada. Plaćeni posao podrazumeva obavljanje osnovnog i dopunskog posla, pauzu za ručak, putovanje do posla i nazad i druge aktivnosti povezane sa radom. Neplaćene aktivnosti su obuhvatile rad u kući i oko članova porodice: kuvanje, čišćenje, sređivanje stana/kuće, pranje i peglanje, popravke, brigu o deci i drugima, neplaćeni rad povezan sa putovanjem i sl. Na dokolicu srednje generacije troše nešto preko 5 sati. To je vreme koje se provodi sa prijateljima i rodbinom u zabavi, u sportu ili kulturnim sadržajima, kraj televizora, u odmoru, ili u dokolici, u čitanju novina i knjiga, video-igricama ili radu na računaru i sl. Mladi (15–29) troše na neku vrstu rada ukupno prosečno 6 sati (po 2 sata u plaćenom, neplaćenom radu i 2 sata u učenju), oko 11 sati na lične potrebe i preostalih 6,5 sati na dokolicu.

Starija generacija posle ličnih potreba, na koje potroši polovinu dana, najviše vremena odvaja za slobodno vreme, oko 7 sati, dok u nekoj vrsti rada provede oko 5 sati (tabela 15). Na plaćenim poslovima troše vrlo malo vremena, svega oko 46 minuta u proseku, na nedeljnom nivou, što je bilo očekivano jer je većina njih u

---

neplaćenog) i slobodnog vremena. Videti dalje u tekstu. Preliminarni podaci koji se odnose na 2021. takođe ne daju podatke po starosnim grupama, već samo po polu.

kategoriji penzionera, a kako smo videli u našem istraživanju, oni nisu raspoloženi da nastave da rade. Ostatak vremena posvećenog radu (preko 4 sata) otpada na neplaćene aktivnosti (kućne poslove, verovatno i pomoć oko dece i unuka, nega drugih, partnera i sl.). Sa stanovišta aktivnog starenja, bolan je nalaz da stariji i muškarci i žene ne upražnjavaju nikakav vid učenja, što ne ide u prilog očuvanju njihovih kognitivnih sposobnosti, odnosno ubrzava atrofiju i starenje mozga.

U suštini, razlike u ponašanjima i obrascima aktivnosti ostaju iste bilo da se radi o radnim danima ili danima vikenda,⁴⁹ što se moglo i očekivati s obzirom na to da je većina starijih u penziji, dakle izvan sfere plaćenog rada. Međutim, veće angažovanje u neplaćenim poslovima kod starijih žena, gde osim kućnih poslova koje obavljaju (za muškarce i druge) treba uvrstiti i pomoć mlađim generacijama, ali i negu bolesnih članova, partnera i sl., čime se zapravo oslobađa vreme koje muškarci mogu da posvete u dopunskim poslovima na tržištu rada, bilo na zvaničnom ili u sivom, što ne samo da popravlja njihovu ekonomsku poziciju, već i ličnu i finansijsku moć u porodici i društvu. Takođe žene na ovaj način prepuštaju muškarcima vreme koje oni mogu da investiraju u doholicu i slobodne aktivnosti.

---

49 Istraživanje budžeta vremena tokom radne nedelje i u dane vikenda, koje je sproveo Republički zavod za statistiku, ukazalo je na razlike u ponašanjima starije populacije žena i muškaraca kad je reč o plaćenom i neplaćenom poslu. Radnim danima, stariji muškarci troše oko jedan sat dnevno na plaćene aktivnosti, a žene duplo manje, ispod pola sata. Na drugoj strani, starije žene provode oko 5 sati u neplaćenim, repetitivnim kućnim poslovima, a muškarci skoro duplo manje, oko 3,5 sati. Kod ličnih potreba, međutim, nema bitnih razlika, jer oba pola troše oko 12 sati svakog radnog dana. U slobodne aktivnosti žene investiraju oko 6,5 sati tokom radnih dana, a muškarci sat duže – 7,5 sati. Tokom vikenda, žene provode duplo više vremena u kućnim ili neplaćenim poslovima u odnosu na muškarce, odnosno 5 sati ili skoro petinu dana, dok muškarci investiraju dva sata manje (Ђоковић- Папић и др., 2014). Tokom vikenda, muškarci provode skoro 8 sati ili trećinu dana u slobodnim aktivnostima (druženju, gledanju televizije, odmoru) dok starije žene troše skoro dva sata manje ili 6,5 sati.

Tabela 15. Prosečno vreme, učešće stanovništva u obavljanju osnovnih aktivnosti i prosečno vreme onih koji su ih i obavljali, stanovništvo starosti 65 i više godina, prema polu, svi dani u nedelji, Republika Srbija, 2010/2011. (u satima)⁵⁰

	Prosečno vreme		Učešće stanovništva u obavljanju aktivnosti (u %)		Prosečno vreme onih koji su i obavljali te aktivnosti	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Plaćeni posao	00:27	01:07	13	22	03:39	05:11
Neplaćeni posao	04:50	03:10	94	86	05:08	03:42
<i>Učenje</i>	00:00	00:00	0	0	00:00	00:00
Lične potrebe	12:16	12:10	100	100	12:16	12:10
Slobodno vreme	06:23	07:29	99	100	06:26	07:30
Ostalo	00:00	00:02	2	6	00:24	00:37

Izvor: Ђоковић-Папић и др., 2014:59

Ono što ipak treba primetiti ovde, jeste to da sa starenjem muškarci povećavaju učešće u neplaćenim poslovima, odnosno čak 86% starijih muškaraca je prijavilo da obavlja poslove iz ovog korpusa, dok je među mladima (15–29) to navela svega polovina ispitanih muškaraca (55%), i to samo jedan i po sat dnevno, u proseku (01:31). Kod sredovečnih (30–64) značajno veći udeo (80%) muškaraca je prijavilo da obavlja neplaćene poslove i na njih troši oko

50 U poslednje dve kolone navedeno je prosečno vreme samo za one ispitanike koji su obavljali te aktivnosti, a u prve dve kolone vreme podeljeno za sve ispitanike, nezavisno od toga da li su prijavili da su obavljali ili ne.

2,5 sati prosečno (oko 40 minuta manje od starijih). Kad je reč o sredovečnim muškarcima, moguće je da kao *push* ali i *pull*, ili podsticajni i motivacioni faktori deluju na transformaciju rodnih uloga i zaposlenost partnerke, a kod starijih muškaraca – veći angažman žena/majki oko unuka, zatim narušeno zdravlje partnerki, muško udovištvo itd. Veći angažman u kući kod starijih muškaraca potvrđen je i u inostranim istraživanjima (up. prvi deo studije – teorijski okvir), što je možda povezano i sa dobrovoljnim angažovanjem u kući i nekom vrstom zanimacije i hobija u starosti.

Kad je reč o razlikama u mestu stanovanja, stanovnici sela oba pola (ili tzv. „ostalih naselja”) troše više vremena u starijim godinama u plaćenim aktivnostima nego starije stanovništvo u gradu, verovatno usled njihovog angažovanja u poljoprivredi, na gazdinstvu, koji su u istraživanju tretirani kao plaćeni posao, a moguće i usled manjeg obuhvata ove populacije penzijama i niskim iznosima penzija u odnosu na gradsko starije stanovništvo. Žene u gradu u starijim godinama provedu svega sedam minuta prosečno dnevno u plaćenim poslovima, dok žene na selu provode sedam puta više(!) Muškarci na selu u starijem dobu troše oko sat vremena više u plaćenim poslovima prosečno dnevno (1,5 sati) nego njihovi vršnjaci u gradu (svega pola sata). Što se neplaćenih aktivnosti tiče, ponovo stariji na selu troše više vremena u odnosu na gradsko starije stanovništvo, to jest za oko 20 minuta više. Preciznije, žene troše nešto preko pet sati (u gradu, 4 sata i 38 minuta), a muškarci tri sata i 20 minuta (u gradu, u proseku 3 sata). Kod vremena potrošenog na lične potrebe nema bitnijih razlika između grada i sela, odnosno i muškarci i žene u gradu i na selu investiraju prosečno oko 12 sati za podmirivanje ličnih potreba (jelo, spavanje, oblačenje, higijena itd.). Slobodno vreme je aktivnost u kojoj žene i muškarci u gradu uživaju oko sat vremena duže nego seoska populacija.

Po obrazovanju, stariji sa višom i visokom školom, ali i oni sa osnovnim obrazovanjem najviše vremena provode u plaćenim aktivnostima. Razlike među ovim socijalnim grupama su verovatno vezane za nuždu (kod manje obrazovanih), odnosno vrlinu ili ličnu

potrebu kod visokoobrazovanih. Ovaj nalaz potvrđuje potrebu za politikama koje podstiču ulaganje u najviše nivoe obrazovanja (tercijarno), odnosno ulaganje u humani razvoj ili bazu ljudskog kapitala.⁵¹ U neplaćenim poslovima, najmanje se angažuju žene sa visokim obrazovanjem, a najviše one sa srednjim (preko 5 sati). Muškarci sa najvišim obrazovanjem provode najmanje vremena u neplaćenim poslovima (oko 2,5 sati), a najviše oni sa srednjim i osnovnim (preko 3 sata). Verovatno se manje angažovanje visokoobrazovanih žena i muškaraca u neplaćenim poslovima duguje boljoj opremljenosti domaćinstva aparatima za uštedu vremena i energije, kao i angažovanju plaćene pomoći (možda baš onih sa nižim obrazovanjem). Nasuprot, što više obrazovanje, to manje vremena potrošenog u podmirivanju ličnih potreba (11 sati za visoku spremu, za osnovnu i nižu preko 12). Kod slobodnih aktivnosti, muškarci i žene starije dobi, najvišeg nivoa obrazovanja se približavaju (8 i preko 7 sati respektivno), dok ostali troše manje.

Starija lica oba pola najviše vremena tokom dana provode u gledanju televizije, žene oko 3,5 sati, a muškarci 20 minuta duže, skoro 4 sata. Ovaj nalaz, kao i ostali vezani za način provođenja slobodnog vremena, u skladu su sa našim navedenim istraživanjem načina i vremena posvećenog dokolici. Isti nalaz potvrđuju i druga domaća istraživanja starijih (Сатарих и Рашевић, 2007) kao i inostrane studije (up. odeljak „teorije o upotrebi vremena kod starijih” u ovoj knjizi).

Ako se posmatra gledanje televizije prema generacijama ispitanika, vidi se da ono raste sa godinama, odnosno da ispitanici 65+ provode najviše vremena u ovom tipu pasivne dokolice, što je karakteristika i evropske starije populacije (Avramov and Maskova,

---

51 Inostrana istraživanja, komparativna, ukazuju da je kvalitetniji život i raznovrsniji i zdraviji životni stil povezan sa starošću starije populacije, rodnom odlikama, materijalnim standardom, obrazovanjem, etničkom pripadnošću, zdravstvenim statusom i prihodima. Tako recimo žene starije od 70, sa manje od 12 godina provedenih u obrazovanju, imale su slabije fizičko i mentalno zdravlje od muškaraca. Nasuprot, žene starije od 80, tercijarnog obrazovanja, koje su bile udate, imale su viši kvalitet života (Ferreira et al., 2018).

2003). U vremenu od pet godina od jednog do drugog istraživanja budžeta vremena RZS, žene starije od 65 su čak povećale udeo vremena u gledanju televizije, dok je kod svih ostalih starosnih grupa i polova (15–29) i (30–64) registrovan pad ove aktivnosti dokolice (Ђоковић-Папић и др., 2016).

Iza gledanja televizije, prema nalazima RZS sledi društveni život i zabava, oko dva sata za oba pola. Muškarci u starijem dobu više upražnjavaju rekreaciju, na otvorenom, oko pola sata prosečno na dan, a žene svega 17 minuta, što se uklapa i u naše navedene rezultate. Kao i u našem istraživanju načina provođenja slobodnog vremena – najčešća aktivnost na otvorenom je šetnja, koju češće upražnjavaju muškarci u odnosu na žene. Najmanje se vremena troši na rad na kompjuteru i hobije (svega 9 minuta muškarci, žene samo tri). Čitanju stariji muškarci posvećuju oko pola sata na dan, žene samo 16 minuta (Ђоковић-Папић и др., 2014). Do sličnih nalaza se došlo i u drugim istraživanjima starijih (up. Babović et al., 2018). Ovde se jasno vidi mogućnost uključivanja politika aktivnog starenja – doživotno učenje, produženi plaćeni rad, postepeno penzionisanje, volontiranje, aktivna dokolicu, pa i politički aktivizam itd., posebno u lokalnim zajednicama i užim teritorijalnim celinama.

Predlozi donosiocima odluka

Na kraju smo našim ispitanicima postavili pitanje šta bi donosioci odluka (na nivou države ili lokalne samouprave, opštine), po njihovom mišljenju, trebali da urade da podignu kvalitet života starijim sugrađanima i stanovnicima u Srbiji. Na to pitanje je bilo moguće izabrati od jednog do tri ponuđena odgovora. Od onih koji su zaokružili samo jedan odgovor – najveći broj ispitanika se opredelio za opciju „sve gore pobrojano” (odgovor pod 9), (42,9%). Pri tome ponuđene su bile sledeće opcije:

- 1) Pravo na odsustvo ili bolovanje zaposlenim bakama i dekama radi nege unučeta (isto kao i za roditelje za decu);
- 2) Subvencionisane cene banja i rekreativnih centara za širi krug starijih (ne samo za bolesne i osobe sa posebnim potrebama);
- 3) Subvencije (ili besplatne karte) za posete ustanovama kulture (bioskopi, pozorišta, koncerti ozbiljne muzike, itd.);
- 4) Subvencionisane cene aranžmana za turistička putovanja (u zemlji i inostranstvu);
- 5) Subvencionisane cene avio-karata;
- 6) Pomoć u kući (gerontodomaćica, medicinska nega) da bude dostupna širem krugu korisnika, kao i svima starijim od 80 godina;

- 7) Dodatak na penziju za tuđu negu i pomoć za širi krug korisnika i svima preko 80 godina;
- 8) Domovi za stare da budu kvalitetniji i dostupniji za širi krug korisnika;
- 9) Sve gore pobrojano
- 10) Nešto drugo⁵²
- 11) Ne znam ili ništa.

Na drugom mestu po učestalosti je bilo zalaganje za subvencionisane cene banja i rekreativnih centara za širi krug starijih, a ne samo za bolesne i osobe sa posebnim potrebama (19,8%), dakle, to je birao svaki peti ispitanik i ispitanica. Svaki deseti ispitanik i ispitanica su se zalagali da pomoć u kući (gerontodomaćica i medicinska nega) bude dostupna širem krugu korisnika, kao i svima starijim od 80.⁵³ Dodatak na penziju svima starijim od 80 biralo je 7,7% ispitanika, verovatno usled povećanih troškova lečenja, uključujući potrebu i za uslugama privatnog sektora. Za kvalitetnije domove za stare i njihovu veću dostupnost zalagalo se svega 4,6% ispitanika, što se uklapa sa gore navedenim nalazima o domu za stare. Skraćenje radnog staža, povećanje penzije i poboljšanu zdravstvenu uslugu za starije su naveli ispitanici koji su birali odgovor „nešto drugo” (2,5%), verovatno svesni da je to za sada nerealno.

Kod onih koji su birali više od jednog odgovora, na drugom mestu se našla opcija dodatak na penziju za tuđu negu i pomoć za sve preko 80, odnosno za širi krug korisnika (25,2%), posle čega su ravnomerno sledili: subvencije na cene aranžmana za turistička

52 Ovaj otvoreni odgovor smo obradili kvalitativno i dobili smo sledeće rezultate: da se skрати radni staž; da se povećaju penzije; bolja zdravstvena nega starijih; dostupnost zdravstvenih servisa i pomoći starijima u selima; bolja povezanost sela i grada.

53 Upadljivo je da slične mere pominju i strateški dokumenti i predstavnici civilnog sektora koji se bave starijima (finansijiska pomoć, pomoć u kući, gerontodomaćice, veći broj i kvalitetnijih domova, razne subvencije itd.).

putovanja u zemlji i inostranstvu (20,6%) i pomoć u kući za starije (gerontodomaćice i medicinska nega), (20,6%). Ispitanici koji su odlučili da izaberu i treću opciju, najčešće su navodili da bi tražili od donosilaca odluka da podignu kvalitet domova za stare uz njihovu širu dostupnost (42,5%) i da imaju dodatak na penziju za tuđu negu i pomoć svima starijim od 80 (34,2%)⁵⁴.

---

54 Ukrštanje sa sociodemografskim varijablama nam nije dalo neke značajnije varijacije u odnosu na analizu frekvencija. Usput, neke od varijabli su pokazale da uopšte nemaju značaja, recimo pol ili zdravstveni status ispitanika.

Neki primeri dobre prakse

U Beogradu i u Srbiji (Novi Sad, Niš itd.) postoje inicijative za aktiviranje starijih, promenu odnosa prema njima, jačanje intergeneracijske solidarnosti, doživotno učenje, posebno u domenu novih tehnologija, kao i raznovrsne podrške, pre svega onima koji su ugroženi, žive sami itd. Posebno su učestale aktivnosti u lokalnim zajednicama koje se odnose na kreativne i umetničke kurseve, kurseve stranih jezika, ručnog rada, informatičke pismenosti i slično, kao i zabavne i rekreativne, odnosno sportske. Ovde ćemo navesti samo neke od njih, više u cilju ilustracije nego želje da budemo iscrpni.

Pokret za brigu o starijima osnovan je 2013. godine kao humanitarna organizacija Fonda B92 sa ciljem da podrži, pomogne i osnaži starije u Srbiji te da popravi njihov socijalni položaj, pod sloganom „stari nisu stvari”. Prvo se usmeravao ka pomoći socijalno najugroženijim starijima, u vidu pomoći oko hrane, ogreva, lekova i dr., u saradnji sa civilnim sektorom i nadležnim državnim institucijama, da bi tokom vremena prerastao u organizaciju koja podmiruje i druge potrebe starijih i ukazuje na njihove probleme, ali i radi na podizanju svesti društva o tome da stariji poseduju vredna znanja, veštine, iskustva, koja su spremni da podele sa drugima (<http://fondb92.org/sr/pokret-65-plus.1.73.html>).

Beogradska opština Stari grad, inače jedna od najstarijih u Srbiji, ima program *Stari grad misli na tebe*, koji preko personalizovane kartice (isto i u opštini Zemun), omogućava starijima besplatne programe u domenu umetnosti, jezika, modernih tehnologija, ekologije, rekreacije, izleta, predavanja i tribina, popust pri plaćanju roba i usluga itd. (https://www.starigrad.org.rs/wp-content/uploads/2021/10/Stari-grad-brosura_SENIORI-9.21.pdf). Opština Stari grad ima i volonterski servis namenjen starijim sugrađanima. Nešto manje razvijene programe namenjene seniorima praktikuje opština Vračar, uglavnom vezane za izlete, besplatne medicinske kontrole itd.

Opština Zvezdara organizuje svake godine *Dane seniora na Zvezdari*, počev od 2011, manifestaciju u cilju afirmacije pozitivnih osećanja prema starijima, negovanja međugeneracijskih odnosa i kulture sećanja vezanih za porodicu. U ovoj opštini je osnovan⁵⁵ i do danas veoma aktivan projekat *Volonterski servis* namenjen sugrađanima koji imaju probleme u svakodnevnom funkcionisanju, uključujući i starije stanovnike opštine. Opština nudi i: savetovališta za porodice sa članom koji ima demenciju, apoteku na točkovima, terenske posete i pomoć u kući, biblioteku na točkovima, brojne radionice (kreativne i umetničke), školu kompjutera i interneta, zabave za seniore, bonton starenja (usvajanje veština odgovornog i kvalitetnog starenja kroz interaktivne sadržaje) itd. (<https://zvezdara.rs/gradska-opstina/volonterski-servis-zvezdare/>).

Gerontološko društvo Srbije je organizacija koja je izuzetno aktivna u naučnom istraživanju, razvijanju i negovanju interdisciplinarnih i multidisciplinarnih znanja, okupljanju različitih profila stručnjaka, konferencijama i kongresima, kao i promociji zdravog starenja, kao i brojnim aktivnostima za starije (Olimpijada trećeg doba i dr.), (<https://gds.org.rs/>). Misija Društva je formulisana kao

---

55 Osnovala ga je sociološkinja mr Radmila Pecija Urošević za koji je nagrade na nacionalnom nagradom NALED-a i RTS-a. Autorka je brojnih i zanimljivih naučnih i stručnih knjiga koje afirmišu human odnos prema starijima i aktivno starenje.

podsticaj međugeneracijske solidarnosti, unapređenje položaja starijih i njihovo osnaživanje, razvijanje gerontologije i gerijatrije kao naučnih oblasti. Društvo je izdavač i naučnog časopisa *Gerontologija*.

Međutim, i pored razgranatih aktivnosti i praksi naučnih i stručnih udruženja, aktivizma lokalnih zajednica, naravno ne svih, posebno ne onih u najugroženijim i najsiromašnijim regionima zemlje, čini se da starenje ne samo da nije dovoljno socijalno podržano i olakšano, uključujući i podršku porodici, već nije dovoljno personalizovano i individualizovano. Čini se da pre svega nedostaje više proaktivizma, promena u sistemu vrednosti starijih prema samima sebi pre svega, a onda i šireg okruženja prema njima. Još uvek izgleda da ima dosta autocenzure i samoizolacije, predrasuda i marginalizovanja, izjednačavanja penzionisanja sa pasivizacijom i neradom. Umesto međugeneracijske solidarnosti, posebno na opštijem, društvenom nivou,⁵⁶ i dalje opstaje jaz i sukob generacija, vidljiv u svakodnevnom životu, na ulici, u javnom prevozu, u zdravstvenim ustanovama, kroz obrazovanje, ekonomsku i socijalnu politiku itd. Deo objašnjenja svakako leži u opštem društvenom kontekstu, reformi socijalnih servisa, nedostatku sredstava i institucionalnih rešenja, još uvek gorućem problemu raširenog siromaštva među starijima, odsustvu podmirenosti bazičnih potreba starijih za pristojnim kvalitetom života, posebno u manjim i seoskim sredinama, to jest izvan velikih urbanih centara. Ipak, i pod pretpostavkom bolje socioekonomske situacije, čini se da je veći problem promena mentaliteta i sistema vrednosti, usvajanje drugačijih navika i očekivanja vezanih za starije godine i starije generacije, aktiviranje mentalnih i fizičkih kapaciteta starijih, forsiranje doživotnog učenja tokom celoga života, neformalnog kao i formalnog, i slično.

---

56 Na individualnom planu porodice, međugeneracijska razmena, posebno silazna (od roditelja prema deci) jeste snažan izvor porodične podrške u odsustvu institucionalne potpore deci, roditeljima, pa i starijima, o čemu je bilo reči u studiji.

Zaključna razmatranja

Interpretaciju empirijskog materijala zaokružićemo tako što ćemo pre svega pogledati u kojoj meri su prihvaćene ili odbačene naše polazne pretpostavke. Prva je bila da se stariji, bar kada je reč o našim ispitanicima, potpuno i trajno povlače sa tržišta plaćenih poslova, odnosno da su radno neaktivni. To je potvrđeno budući da je većina ispitanika u kategoriji penzionera i/ili domaćica. Druga se odnosila na način provođenja (povećanog) slobodnog vremena. U tom smislu je potvrđena i druga pretpostavka budući da naši ispitanici najviše vremena provode u pasivnim aktivnostima slobodnog vremena (gledanju televizije i čitanju novina). Budući da naše istraživanje nije bilo reprezentativno, bilo nam je važno da analiziramo nalaze drugih, domaćih istraživanja budžeta vremena, koja su sprovedena na većim i bolje kontrolisanim uzorcima, čak longitudinalno, u pravilnim vremenskim razmacima. U tom smislu, istraživanja Republičkog zavoda za statistiku pokazala su, kao i naše, da stariji najviše vremena provode u podmirivanju ličnih potreba (higijena, spavanje itd.), a odmah zatim sledi praćenje TV programa.

Potvrđena je i naša treća hipoteza da stariji retko praktikuju aktivnosti u slobodnom vremenu, poput rekreacije i sporta, zatim iz domena kulturne potrošnje (odlazak u bioskop, pozorište itd.), retko putuju izvan mesta svog stalnog boravka tokom godine, slabo praktikuju hobije. Potvrđena je i četvrta hipoteza – da se žene u

starijim godinama najviše posvećuju privatnim poslovima iz domena porodičnog i kućnog rada (pomoć odrasloj deci oko unuka i u domaćinstvu). Na drugoj strani, u našem istraživanju nije toliko raširena briga o drugim starijim osobama izvan svoga domaćinstva. Treba primetiti jedan važan nalaz našeg istraživanja – da je većina ispitanika (starosti 65–74) izjavila da je dobroga zdravlja, odnosno da svoje zdravlje drži pod kontrolom, te da imaju dobar materijalni standard, da su u braku, da imaju prosečno po dvoje (odrasle) dece i od dva do četiri unuka/unuke, koji žive većinom u odvojenim domaćinstvima. Među unucima ima i odraslih, to jest u uzrastu kada im više nije potrebna svakodnevna podrška baka i deka. To znači da, kada je reč o našim ispitanicima, prosečan zdravstveni status, materijalni standard, obrazovanje (pretežno srednje, više i visoko), starost i porodični status (dvočlane porodice, lica u braku) ne predstavljaju objektivnije prepreke za aktivnije odnošenje prema svome životnom dobu.

Na osnovu proanaliziranog empirijskog materijala, kao i poređenja sa domaćim i inostranim istraživanjima koja smo ovde konsultovali, nameću nam se neki zaključci. No, pre svega vredi ukazati na neke od mana našeg istraživanja. Prvo, ono nije bilo reprezentativno, i pored velike veličine uzorka. Kao što smo naveli, uzorak je zakrivljen prema relativno mlađim starijima 65–74, bolje obrazovanim, stanovnicima gradova, solidnog materijalnog statusa. Delimično smo ove nedostatke komplementirali refleksijom na druga srodna istraživanja, ali svakako ostaje da se buduća u većoj meri posvete ispravljanju ovih nedostataka i daljoj proveri naših zaključaka. Biće sigurno potrebno i više dubinskih istraživanja starenja i starijih, više pažnje posvetiti lokalnim zajednicama, u regionima sa nagomilanim problemima starijih (zapadni deo Srbije, jug i jugoistok, seoska naselja, starije žene na selu. itd.), više intervjua u kojima treba pustiti starije da sami govore o sebi, svojim potrebama, problemima i slično.

Na bazi našeg i srodnih istraživanja sprovedenih u našoj sredini, posebno civilnog sektora, uključujući i njihove praktično političke

aktivnosti, čini se da kod starijih u Srbiji treba najpre obezbediti veće izvlačenje iz opšteg siromaštva, posebno kod seoskog stanovništva, dakle dostojanstven život u starosti, kvalitetnu ishranu, stanovanje, socijalnu pomoć. Potom, na drugom mestu treba obezbediti zdravstvenu i socijalnu zaštitu starijih, ponovo posebno u ruralnim sredinama, gde inače živi najveći broj najstarijih, koji su izopšteni iz društva i društvenih servisa (nedostatna zdravstvena zaštita, veliko siromaštvo itd.).

Naše istraživanje se, međutim, više bavilo nekim od aspekata takozvanog „aktivnog starenja” koje u pomenutom kontekstu dolazi više kao neka daleka budućnost, kao nadgradnja nego prioritet sadašnjeg društvenog trenutka Srbije i političkog angažmana elita, dakle više kao „šlag na torti”, čega smo mi u potpunosti svesni kada zaokružujemo ovu studiju.

U vezi sa aktivnim ili zdravim starenjem, izgleda da će u budućnosti biti važno podsticati veću brigu o telu kod starijih, raznovrsne fizičke aktivnosti, posebno kod žena, promociju zdravlja i kontrole bolesti (preventiva), da se smanji (izbežna) smrtnost, produži životni vek stanovništva i poveća prospektivna starost od 65 nadalje. Kod ženske populacije generalno je potrebno povećanje zaposlenosti i finansijske sigurnosti tokom života, da bi one imale kvalitetniji i dostojanstven život u starosti, i to nezavisno od braka i porodice. Starije, generalno, a starije žene posebno, treba u većoj meri izvlačiti iz privatnosti porodice i kuće, tako što će se povećati njihov društveni, pa i politički angažman, delimično i povremeno angažovanje u plaćenim poslovima, postepeno povlačenje sa tržišta rada, veća kulturna potrošnja. Potrebno je veće korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija kod starijih u savremenom posthumanom društvu, dakle potrebno će biti unaprediti njihovu potpuniju digitalnu ili informatičku pismenost. Socijalna inkluzija i građanska participacija, civilne inicijative, uključujući i političke, popravljaju, uostalom, i mentalno blagostanje, smanjuju rizik od demencije i sklerotizacije mozga i tome sličnog. Čini se da je u našoj sredini, generalno, potrebno naročito i mnogo više promovisati i ojačati doživotno učenje i obrazovanje.

Aktivno starenje je, kako smo mogli sagledati iz interpretacije našeg, ali i drugih domaćih istraživanja (up. Dragišić Labaš, 2016), izgleda, ipak, više individualni način života i životno opredeljenje stanovništva Beograda i Srbije, dakle urbane populacije, nego što je to širi društveni i praktični cilj, odnosno aktivna politika države, i pored toga što nova Strategija o unapređenju položaja starijih lica u Republici za period 2024–2030. poentira na konceptu aktivnog starenja. Kao što se videlo iz našeg istraživanja, kvalitet života i životni stil starije populacije zavisi od strukturnih faktora, socioekonomskog položaja (pola, starosti, obrazovanja, prethodnog zanimanja, materijalnog standarda, izvora prihoda, stepena urbanizacije, tehničko-tehnološke razvijenosti i opreme), bračno-porodične situacije, osobina domaćinstva, zdravstvenog stanja, mesta stanovanja. Ponašanje u starijem životnom dobu dokazano je da u velikoj meri zavisi i od osobina ličnosti, duhovnosti, navika stečenih tokom života, brige o sopstvenom telu i zdravlju, želja i potreba pojedinca (Dragišić Labaš, 2016).

Iz iskustava društava koja na kompleksan i sveobuhvatan način brinu o različitim generacijama („*age friendly*”) vidimo da je za starije sugrađane važno učvrstiti i očuvati socijalne uloge u domenu: stanovanja, pristupa resursima i servisima, podmirivanja osnovnih potreba, transporta, aktivnosti izvan kuće i održavanja socijalnih interakcija sa porodicom, prijateljima i u široj zajednici (Li & Woolrich, 2021). Osnovni principi zasnivaju se na filozofiji ljudskih prava, dakle na autonomiji, nezavisnosti i dobrobiti starijih lica, kao i celokupnog stanovništva.

Aktivno starenje je, kako smo mogli videti, povezano i *sa načinom upotrebe vremena u uslovima dugovečnosti*. Prihvatanje paradigme aktivnog starenja odvelo nas je u propitivanje ponašanja u starosti, posebno u fazi takozvanog socijalnog starenja, koje je obeleženo oslobođenjem od plaćenog rada, školovanja, ali i od obaveza brige o (svojoj) deci, doduše ne uvek i ne za sve starije (up. Bobić & Vesković Anđelković, 2020).

Uspešno ili produktivno starenje se povezuje sa kasnijim i postepenim povlačenjem sa tržišta rada, odnosno produžavanjem radne aktivnosti u uslovima dugovečnosti, kao i radno i drugo aktiviranje (volontiranje, hobiji, sport, putovanja, kulturna potrošnja, civilne inicijative) posebno pasivnih starijih, kreiranje odgovarajućeg ambijenta u kome će pojedinac živeti zdravo, u društvu sa drugima, imati siguran prihod i odgovarajuću socijalnu zaštitu. Ovakav pristup, da podvučemo i još jednom ponovimo, zasnovan je na *ljudskim pravima*, on prepoznaje kapacitete, potrebe i želje starijih ljudi (Avramov & Maskova, 2003: 14), zato se kaže da je individualizovan i personalizovan. Aktivno starenje, shvaćeno, dakle, i kao društveni proces izvlačenja starijih iz defanzive, napuštanje stereotipa povezanih sa starijima i samoizolacije, i kao individualna strategija jeste ključ za *kreiranje integrisanih politika, adaptiranih na novu demografiju i globalnu ekonomiju 21. veka* (podv. aut.), (Avramov & Maskova, 2003:64).

Evropska unija je prepoznala četiri stuba aktivnog starenja: *doživotno učenje, kvalitetni radni uslovi, održivi penzioni sistem i borba protiv starosne diskriminacije*. Uz njih se ističu još dva prateća cilja za promociju aktivnog starenja: porast stopa zaposlenosti stanovnika starih 55–64 godine, posebno žena i produženje (odlaganje) prosečne starosti prilikom penzionisanja (Stojilković Gnjatović, 2018).

Kao i u Srbiji, pa i u Kini, jedno istraživanje u Australiji (Stanley, 2011) pokazalo je da stariji najviše vremena provode: u spavanju, ličnoj nezi i pasivnoj dokolici. Angažovanje u drugim aktivnostima (plaćenim) nije kod Australijanaca uticalo na veće zadovoljstvo životom, što može da ukaže na to da produžetak radne aktivnosti ne mora biti glavna ili pak jedina strategija u politikama socijalne inkluzije starijih, odnosno politikama aktivnog starenja, ali može da ukaže i na nedovoljnu socijalnu promociju paradigme kvaliteta stanovništva i humanog kapitala tokom svih faza života, o čemu je bilo takođe reči u analizama našeg istraživanja.

Primeri kolektivističkih društava, recimo Kine, ukazuju na to da stariji, opet slično vršnjacima u Srbiji, više vole i žele da pomognu mladima oko dece i kućnih poslova u kontekstu vrednosnih sistema koji su više orijentisani ka zajednici nego pojedincu („*community driven*” umesto „*individual driven*”). Njima više odgovaraju sistemi podrške koji olakšavaju međugeneracijsku solidarnost, na primer putem adekvatnog urbanog planiranja (geografska blizina generacija, blizina prodavnica i pijaca, olakšana nabavka namirnica, blizina parkova, zdravstvenih ustanova, ustanova kulture i sl.) (Zheng & Yao, 2022). No, otvoreno je pitanje da li će i u ovim društvima biti potrebno prilagođavanje na drugačije vrednosne obrasce (*individual driven*) u okolnostima budućeg još izraženijeg starenja i depopulacije stanovništva, posebno na užim prostornim celinama.

Na osnovu rezultata našeg istraživanja i prethodne analize demografskih i statističkih podataka slede zaključci vezani za državne politike. Kontramera starenju jesu ekonomske mere u korist veće zaposlenosti i politike usmerene na podršku roditeljstvu (tekućem i budućem), posebno u domenu usklađivanja rada i porodice, smanjenja psihološke cene roditeljstva, uključivanja očeva u brigu i negu deteta itd. Politike usmerene na smanjenje emigracije i privlačenje imigranata imaju svoje mesto u smanjenju zavisnosti starijih i dece od radno aktivnih, kao i održivosti penzionih fondova.

Politike usmerene na očuvanje i unapređenje fizičkog i mentalnog zdravlja, (doživotnog) obrazovanja, tržišta rada, zaposlenosti, socijalne zaštite, ukratko politike usmerene ka podizanju humanog kapitala i kvaliteta stanovništva, ujedno bi podržavale i ostvarile principe aktivnog starenja, jer bi onda bilo manje bolesti i invalidnosti, preranih i izbežnih smrti, posebno kod starijih sredovečnih (starijih od 50), više radno aktivnih, mentalno očuvanih, pa bi i društveni (ekonomski, zdravstveni i drugi) troškovi povezani sa starenjem mogli da budu smanjeni. Pomeranjem starosne granice za odlazak u penziju, kao i stvaranjem uslova da stariji mogu nastaviti da rade plaćene poslove, nezavisno od nužde ili potrebe, odnosno da se angažuju prema fleksibilnim radnim ugovorima

(rad na parče, rad od kuće, na daljinu itd.), omogućilo bi im da se postepeno povuku iz radnog odnosa umesto da ga naglo prekinu.⁵⁷

Na samom kraju, jedan kratak pogled na budućnost starenja. Aktivno starenje danas u doba četvrte tehnološke revolucije je tesno povezano sa životom u pametnim gradovima.⁵⁸ U tom smislu, inovativna rešenja u bogatim zemljama, recimo Japanu, uključuju stanove koji su opremljeni informaciono-komunikacionim tehnologijama, automatizovanim stanovanjem i olakšano snabdevanje (upotrebom veštačke inteligencije), zatim asistiran život u zajednici, ali i poštovanje koje se ukazuje starijim sugrađanima, odnosno osećaj da su oni vredni članovi društva. Dakle, fokus je na starenju u zajednici, u svom domu, pri čemu se ono posmatra kao potencijal (šta stari mogu), a ne kao nedostatak (šta im nedostaje), (Li & Woolrich, 2021).

Agenda pametnih gradova često je, međutim, kritikovana zbog potencijalnih socijalnih nejednakosti među vulnerabilnim grupama, usled nejednakog pristupa digitalnim servisima, odnosno razlikama u digitalnoj pismenosti, čime delovi populacija ostaju isključeni. Potom, stariji sugrađani ističu komodifikaciju servisa i usluga putem pametnih tehnologija, tako da samo oni koji su bogatiji i višeg materijalnog standarda mogu sebi da ih priušte, budući da ih isporučuju privatne kompanije i preduzetnici. Isključeni su i manje obrazovani, što pogađa starije koji nisu imali prilike da se obrazuju, potom stanovništvo manjih mesta, sela itd. Stariji osećaju

---

57 Evo jednog primera apsurdnosti naglog penzionisanja: učiteljica/učitelj ili vaspitač dobija rešenje o penzionisanju u sred (školske) godine. Deca vezana za vaspitačicu/vaspitača, roditelji očajni jer su deca uznemirena odlaskom „roditeljske” figure, a zakon je neumitan. Zar nije bolje da se odloži povlačenje ili da se osoba postepeno povuče sa tržišta rada?

58 Pametni grad se prema Britanskom institutu za standarde (BSI) definiše kao „uspešna integracija fizičkih, digitalnih i humanih sistema u izgrađenom okruženju koje omogućava održivu, prosperitetnu i inkluzivnu budućnost za svoje građane”, (BSI – Smart City Framework – Guide to Establishing Strategies for Smart Cities and Communities, 2014, nav. prema Li & Woolrich, 2021: 2)

teskobu i uznemirenost i zbog velikog ubrzanja tehnoloških promena, koje je teško pratiti, kao i jezika i softverskih rešenja koja im često deluju komplikovano i teško za korišćenje. Da ne govorimo o fizičkim i mentalnim preprekama (kognitivno oštećenje, bolesti, deformiteti itd.). Tu su i problemi vezani za sigurnost u virtuelnom prostoru, osećaj nebezbednosti usled nadgledanja i kontrole ponašanja koje omogućavaju pametne tehnologije, otvoreno je i pitanje zaštite ličnih podataka. Iako je informaciono-komunikaciona tehnologija (IKT) pogodna za nezavisan život starijih, za nadzor i sigurnost samostalnog stanovanja starijih, neki se osećaju nelagodno kad znaju da neko slobodno posmatra njihove dnevne aktivnosti.⁵⁹

Dometi primene informaciono-komunikacionih tehnologija su do sada uglavnom ostali na uređajima (pametni telefoni, pametni madraci itd.) koji se nose na telu ili dolaze u kontakt sa telom i služe podsećanju starijih na terapije, posete lekaru, kontrolu hroničnih stanja (visok pritisak), te korekciju terapije, dakle, za samostalno upravljanje zdravstvenim stanjem. Manje su zabeleženi efekti recimo u domenu participacije u zajednici i civilnog angažovanja.

Osim u tehničko-tehnološkom pogledu, socijalno inkluzivno društvo koje vodi računa o starijim građanima, po mišljenju mnogih ispitanika, kao i eksperata, prevashodno treba da se odnosi na *face to face* kontakte, građanske političke inicijative, politike u odnosu na starenje radne snage i druge oblike „*age friendly*“ zajednica (Warburton, NG& Shardlow, 2013). Objektivne prepreke socijalnoj inkluziji starijih su osim demografskih (starenje stanovništva, depopulacija) i socioekonomski (uticaj globalnih finansijskih kriza na rad i penzionisanje), socijalne i kulturne promene, odsustvo odgovarajućih politika ili njihove implementacije itd.

---

59 Na primer, uvek se pitam kako stariji u Srbiji koriste usluge *e-uprave*, recimo za plaćanje poreza na imovinu, pri čemu je gotovo 2/3 stanovništva delimično ili potpuno informaciono nepismeno (Никитовић и др., 2015).

Reference

- Avramov, D. & Maskova, I. (2003) *Active Ageing in Europe*, Volume 1, Population Studies, Council of Europe Publishing, 41.
- Babović, M. (2010). *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Srbija i Evropska unija*. Beograd: ISIFF, SeConS
- Babović, M. et al. (2018) *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*, Beograd: Crveni krst Srbije.
- Becker, G. (1965) A Theory of the Allocation of Time, *The Economic Journal*, 75: 493–517
- Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedestih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević Hjuson, M. (2013) *Rodni barometar u Srbiji. Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.
- Bloom, D., (eds) (2019) *Live Long and Prosper? The Economics of Ageing Population*, London: CEPR Press.
- Бобић, М. (2021) Бити жена/мајка у време пандемије ковида 19 у Србији, у: Радоњић, О., (ур.), *Ковид 19: пандемија групних ризика и несигурности*, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 51–69.
- Bobić, M. & Vesković Anđelković, M. (2020), Intergenerational Solidarity in Care – A Case Study in Serbia, *Stanovništvo*, 58 (2):1–18.
- Бобић, М. (2023) Удовиштво старијих жена и међугенерациска солидарност, *рукопис* предат за Зборник САНУ „Будућност старења”.

- Bobić, M. & Dragišić Labaš, S. (2020) *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi*, Beograd: Filozofski fakultet.
- Bobić, M. & Stanojević, M. (2014a) „Prelaz iz bračnog partnerstva u roditeljstvo: diskursi i prakse – dijadna perspektiva“ (koautorica Milena Stanojević), *Sociologija*, 56 (4):427–444.
- Bobić, M. & Stanojević, M. (2014) „Procesualnost porodične transformacije i refleksivnost autora – dijadna perspektiva“ *Sociologija*, 56 (4):445–457.
- Bobić, M. & Babović, M. (2013) Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike, *Sociologija*, 55 (2): 209–228.
- Bobić, M. & Vukelić, J. (2011) Deblokada druge demografske tranzicije, *Sociologija*, 53 (2):149–176.
- Bobić, M., Vesković Anđelković, M., Kokotović Kanazir, V. (2016) *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*, Beograd: IOM.
- Bobić, M. (2013) *Postmoderne populacione studije. Demografija kao intersekcija*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bobić, M. (2007) *Demografija i sociologija. Veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, M. (2003) *Brak ili/i partnerstvo*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja i Čigoja štampa.
- Botev, N. (2012) Population Ageing in Central and Eastern Europe and Its Demographic and Social Context, *European Journal on Ageing*, 9: 69–79, DOI 10.1007/s10433–012–0217–9
- Castagnaro, C. & Cagiano de Azevedo, R. (2013) Ageing and Counter Ageing in the Italian Censuses, *Rivista Italiana Di Economia Demografia E Statistica*, Vol. LXVII, No. 2. pp 21–31.
- Cagiano de Azevedo, R., Castagnaro, C. & Wihtol de Wenden, C. (2011). Ageing and Deaging: A European Debate. *Gerontology and Society*, 34(139), 37–7. <https://doi.org/10.3917/g.s.139.0037>
- Cagiano de Azevedo, Ambrozetti, E. (2004) Ageing and Rejuvenation: No Room for Adults? <http://old.sis-statistica.org/files/pdf/atti/RSBa2004p183–186.pdf>
- Cliquet, R. (2010) *Biosocial Interactions in Modernisation*, Brno: Masaryk University Press.

- Cliquet, R., Avramov, D. (2018) *Evolution Science and Ethics in the Third Millennium – Challenges and Choices for Humankind*, Springer.
- Društvo demografa Srbije (2022), online predavanja „Demografisanja“ snimak dela o mortalitetu https://www.youtube.com/watch?v=s-9Wtfn2RV0&ab_channel=DrustvoDemografaSrbije
- Devedžić, M., Stojilković Gnjatović, J. (2015) *Demografski profil starog stanovništva Srbije*, Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Dnevnik Nova RS, 6.8.2023, <https://nova.rs/emisije/dnevnik-cela-emisija-06-08-2023/>
- Dragišić Labaš, S. (2016) *Aktivno starenje u Beogradu*, Beograd: Filozofski fakultet.
- Ђоковић-Папић, Д. и др. (2016) *Коришћење времена у Републици Србији 2010. и 2015. године*, Београд: Републички завод за статистику.
- Ђоковић-Папић, Д. и др. (2014) *Како њири генерације користије време у Републици Србији*, Београд: Републички завод за статистику.
- Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_mlexpec/default/table?lang=en, 22. 2. 2023.
- Eurostat (2020) *Ageing Europe – statistics on population developments*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_population_developments#Order_people_.E2.80.94_population_overview, 13. 7. 2023.
- Ferreira, K. L., Meireles, F. F. J., Ferreira, M. E.C. (2018) Evaluation of Lifestyle and Quality of Life of Elderly: A Literature Review, <https://doi.org/10.1590/1981-22562018021.180028>
- Fond B92, <http://fondb92.org/sr/pokret-65-plus.1.73.html>, 13. 7. 2023.
- FREN (Fondacija za razvoj ekonomske nauke) Novac iz inostranstva štiti domaćinstva od veće socijalne ranjivosti, *Policy Brief*, <https://fren.org.rs/wp-content/uploads/2020/01/Policy-Brief-5.pdf>
- Gal, Z., & Kralikova, M. (2021) *GlocalEAST. Education and Training Needs Analysis, Comparative Report, GlocalEAST, Developing a New Curriculum in Global Migration, Diaspora and Border Studies in East Central Europe*, Erasmus+ project of the European Union.
- Gauthier, A. & Smeeding, T. (2003) Time Use at Older Ages, Cross National Difference, *Research on Ageing*, Vol. 25(3): 247–274.

- Gerontološko društvo Srbije, <https://gds.org.rs/>, 13. 7. 2023.
- Haberkern, Schmidt, Neuberger & Grignon (2011), The role of the elderly as providers and recipients of care, in: OECD, *The Future of Families to 2030*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264168367-en>
- Healy, J. (2004) The benefits of an ageing population. *Discussion paper* No. 63, Australia Institute.
- Hughson, M. (2017) *Muškarci u Srbiji. Druga strana rodne ne/ravnopravnosti*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Hughson, M. (2015). *Mnogo odgovornosti, premalo podrške: Sami roditelji na Zapadnom Balkanu*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Ilinca, S. et al. (2016) *Gender and Social Class Inequalities in Active Ageing: Policy Meets Theory*. Vienna: European Center for Social Welfare Policy and Research.
- Klike, R. (2016) Biosocijalne interakcije u modernizaciji, *Gerontologija*, br 1, God XLIV, 4–22.
- Komatina, Slavica (2003). Dominantne predstave o starosti, *Stanovništvo*, 41(1): 147–160.
- Kupiszewski, M., Kupiszewska, D., Nikitović, V. (2012). *Uticaj demografskih i migracionih tokova na Srbiju*, Beograd: IOM
- Li, M. & Woolrych, R. (2021). Experiences of Older People and Social Inclusion in Relation to Smart “Age Friendly” Cities: A Case Study of Chongqing, China, *Frontiers in Public Health*, 9, 779913, doi.org/10.3389/fpubh.2021.779913
- Luc, V. & Gejli, N. (2022) Depopulacija kao politički izazov u kontekstu globalnih demografskih trendova, u: Vuković, D. et al., *Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene. Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022.*, Beograd: UNDP i UNFPA, 30–51
- Lutz, W. & Gailey, N. (2020) *Depopulation as a Policy Challenge in the Context of Global Demographic Trends*. Belgrade: UNDP.
- Манић, Ж. (2021) Значај телеасистенције за старије у Србији током пандемије Covid-19, у: Драгишић Лабаш, С., прир., *Друштво и социјални развој у време пандемије COVID-19*, Београд: Филозофски факултет, 31–49.

- Marinković, I., Galjak, M. (2021) Prekomerna smrtnost u godini pandemije 2020. u Evropi i Srbiji, *Stanovništvo*, 59(1): 61–77.
- Matković, G. (2022) Starenje stanovništva u: Vuković, D. et al., *Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene. Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022*, Beograd: UNDP i UNFPA, 163–179.
- Matković, G. (2019) The welfare state in Western Balkan Countries: challenges and options. *Stanovništvo*, 57(1): 27–52. <https://doi.org/10.2298/STNV190624004M>
- Milić, A. (2004) Transformacija porodice i domaćinstva – zastoj i strategija preživljavanja, u: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, urednica Anđelka Milić, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 317–347.
- Milić, A. (2004) Stari i strategije porodičnog zbrinjavanja i nege, u: Milić, A. et al., *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, urednica Anđelka Milić, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 445–465.
- Milić, A. (2001) *Sociologija porodice. Kritika i izazovi*, Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, A. (1993) *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.
- OECD (2021) *Health at a Glance 2021*, OECD indicators, OECD.
- OECD, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=lfs_sexage_i_r, 17. februara 2023.
- OECD (2011) *The Future of Families to 2030*, OECD Publishing, Paris, <https://www.oecd.org/futures/49093502.pdf>
- Narushima, M. Liu, J., Diestelkamp, N. (2018). I Learn therefore I Am: A Phenomenological Analysis of Meanings of Lifelong Learning for Vulnerable Older Adults, *Gerontologist*, 58 (4): 696–705.
- Национална стратегија о старењу 2006–2015. https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Nacionalna%20strategija%20o%20starenju_1.pdf
- Nikitović, V. (2016) Dugoročne demografske implikacije niskog fertiliteta u regionu bivše Jugoslavije, *Stanovništvo*, 54(2): 27–58.

- Никитовић, В. (ур.) (2015) *Појулација Србије иочетком 21. века*, Београд: Републички завод за статистику.
- Општина Звездара у служби грађана, <https://zvezdara.rs/gradska-opstina/volonterski-servis-zvezdare/>, 13. 7. 2023.
- Перишић, Н. (2022) Декада здравог старења, *Геронтологија*, 50(1): 145–174.
- Predojević Despić, J. (2022) Transnacionalne kompetencije i kulturni kapital: iskustva dve grupe povratnika u Srbiju, *Stanovništvo*, 60(1), 117–138.
- Pavlov, T., Jelačić, M., Jovanović, J., Milutinović, S., Predojević Despić, J. (2013). *Preporuke za javne politike: Transnacionalno preduzetništvo i uloga države*. Београд: Centar za migracije Grupe 484 i Institut društvenih nauka.
- Population Reference Bureau (2019) *Countries with the Oldest Populations in the World*, <https://www.prb.org/resources/countries-with-the-oldest-populations-in-the-world/8.8.2021>.
- Rašević, M. Galjak, M. (2022) Demographic Challenges in Serbia, in: Mantić, E., Nikitović, V., Đurović, P., (ur.) *Geography of Serbia, The Nature, People, Economy*, Springer, 143–157.
- Рашевић, М. (2022) Ставови студената Универзитета у Новом Саду о старости и старијима, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 182, Нови Сад, 287–298.
- Рашевић, М. (2014) Од лапота до активног старења, *Геронтологија*, 41(1): 104–115.
- РЗС (2023б) Старост и пол. Подаци по насељима, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234003.pdf>
- РЗС (2023а) *Статистички календар Републике Србије*, Београд: РЗС.
- РЗС (2023) Коришћење времена у Републици Србији, *и ретходни резултати*, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Html/G20231018.html>, 27. 1. 2023.
- РЗС (2021а) Процене становништва 2020, *Саопштење*, број 181, од 1. 7. 2021.
- РЗС (2021) *Демографска статистика 2020*, Београд, Републички завод за статистику.
- РЗС (2020а) *Анкета о радној снази 2020*, Београд: Републички завод за статистику.

- P3C (2020) *Жене и мушкарици у Рејублици Србији*, Београд: P3C. <https://www.stat.gov.rs/sr-cyrl/oblasti/stanovnistvo/statistika-polova/20210129-zene-i-muskarci/>, 19. 8. 2023.
- Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање, <http://www.pio.rs/sr/starosna-penzija> 5.4.2023.
- Сатарих, Н., Рашевић, М. (2007) *Ванинституционална заштитна ситаријих људи у Србији*, Београд: Amity.
- Schoenmaeckers, R., Kotowska, I., (2005) *Population ageing and its challenges to social policy*. Study prepared for the European Population Conference 2005, Council of Europe Publishing, Population Studies, 50.
- Sekulić, N., Jarić, I., Radonjić, O. et al. (2017) *U senci javnih politika: rodne politike i rodno iskustvo*, Limes Plus, br 2.
- Sekulić, N. (2016) *Kultura rađanja. Istraživanje o seksualnoj i reproduktivnoj socijalizaciji žena*, Београд: Institut za sociološka istraživanja i Ćigoja štampa.
- Stanley, M. (1995) An investigation into the relationship between engagement in valued occupations and life satisfaction for elderly South Australians, *Journal of Occupational Science*, 2:3, 100–114, DOI: 10.1080/14427591.1995.9686400
- Станојевић, Д. (2018), Млади родитељи на тржишту и ван тржишта рада у Србији, у: Костић, С. В., Ђукић Дејановић, С., Рашевић, М. (ур). *Ка бољој демографској будућности Србије*, Београд: Српска академија наука и уметности, 94–127.
- Stanojević, D. (2015) Млади – транзиција ка тржишту рада: nejednakost i izazovi, u: *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje Anketa o приходима и условима живота*, Београд: SIPRU.
- Стари град мисли на тебе, https://www.starigrad.org.rs/wp-content/uploads/2021/10/Stari-grad-brosura_SENIORI-9.21.pdf, 13. 7. 2013.
- Stojilković Gnjatović, J., Devedžić, M. (2020) Kohortno talasanje kompenzacionih и „krnjih” generacija kroz pokazatelje oštine и dubine starenja stanovništva u Srbiji, *Demografija*, (17): 9–28.
- Stojilković Gnjatović, J. (2010) Baby boom generacije na pragu penzionisanja, *Stanovništvo*, 48, (2):75–91.
- Šobot, A. (2015) Uticaj obrazovanja na korišćenje vremena kod starijeg stanovništva u Srbiji, *Stanovništvo* (2015), 53(2): 67–86.

- The Harvard Gazette (2023) Has the first person to live to be 150 been born? <https://news.harvard.edu/gazette/story/2023/01/has-first-person-to-live-to-be-150-been-born/>, 1. 2. 2023.
- Tripathi, A., Samanta, T. (2023). I Don't Want to Have the Time When I Do Nothing: Aging and Reconfigured Leisure Practices During the Pandemic. *Ageing Int* (2023), <https://doi.org/10.1007/s12126-023-09519-8>
- Todorović, N. (ur.) (2019), *Međugeneracijska solidarnost između porodice i države*, Beograd: Crveni krst Srbije.
- Tomanović, S., Stanojević, D. & Ljubičić, M. (2016) *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozoski fakultet.
- UN DESA, Sustainable Development, <https://sdgs.un.org/goals>, 20. 1. 2023.
- UNECE (2022) Mainstreaming Ageing – Revisited, *Policy Brief*, UNECE Policy Brief on Ageing No. 27.
- Vlajić, M. (2021) Dominantni teorijski pristupi u proučavanju intergeneracijskih odnosa u porodici, *Sociologija*, 63 (4): 708–727.
- West., C. & D.H. Zimmerman (1987) Doing Gender, *Gender and Society*, 1(2): 125–151.
- WHO, Coronavirus-19 Dashboard, <https://covid19.who.int/>, 19. 5. 2022.
- Zhang, Y. Yao, E. (2022) Exploring elderly people's daily time-use patterns in the living environment of Beijing, China, *Cities*, 129, 103838. doi.org/10.1016/j.cities.2022.103838
- Walker, A. (2009) "Active ageing in Europe: Policy discourses and Initiatives". *Information and Communication Technologies for Active Ageing*. IOS Press, 35–48.
- Warburton, J., NG, S. & Shardlow, S. (2013). Social inclusion in an ageing world: Introduction to the special issue. *Ageing & Society*, 33(1), 1–15. [doi:10.1017/S0144686X12000980](https://doi.org/10.1017/S0144686X12000980)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.922.63

364.65-053.9

316.346.3-053.9

БОБИЋ Мирјана, 1960–

О старењу : да ли је демографија судбина? / Mirjana Bobić.
– Београд : Универзитет, Филозофски факултет, Институт за социолошка
истраживања, 2023 (Београд : Службени гласник). – 178 стр. ; 20 cm

Тираж 200. – Напомене и библиографске reference уз текст. –

Библиографија: стр. 171–178

ISBN 978-86-6427-292-6

а) Старење – Психолошки аспект

б) Старење – Социолошки аспект

в) Стари људи – Квалитет живота

COBISS.SR-ID 133835785

U studiji *O starenju. Da li je demografija sudbina?* Mirjana Bobić se bavi izuzetno važnom temom: društvenim, političkim i demografskim uslovima koji utiču na individualno i opšte razumevanje, prihvatanje i odnos prema procesu starenja u savremenom svetu. Uzimajući u obzir činjenicu rastućeg udela stanovništva starijeg od 60 godina u celokupnoj populaciji razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, s jedne strane, kao i činjenicu zabeleženog porasta kvaliteta života starijih, u smislu boljeg zdravlja, obrazovanja i društvenog aktivizma, autorka poziva na temeljno preispitivanje pojmova i okvira koji su do sada korišćeni za ovu populaciju u demografiji i društvenoj teoriji. Takođe, prof. Bobić u okvirima datog konteksta postavlja konstruktivan izazov za javne politike u smislu pomeranja granice penzionisanja uz istovremeno stvaranje uslova za održavanje psihofizičkog zdravlja starijeg stanovništva. Ova, može se reći, smela teza, u isto vreme otvorena i za kritike i za prihvatanje kao logičnog odgovora na demografski izazov, pored toga što se oslanja na analize i zaključke relevantne literature, proizilazi i iz empirijskog istraživanja koje je u knjizi detaljno izloženo. Neosporno je da studija predstavlja sveobuhvatnu sintezu, ali i iskorak u odnosu na dosadašnje domete u pristupu starenju stanovništva (iz recenzije doc.dr Milice Vesković Anđelković).

Koleginica Mirjana Bobić u svojoj najnovijoj knjizi pod nazivom „O starenju“ razmatra odgovore na više aktuelnih pitanja važnih za razumevanje ovog fenomena, uspešno kombinujući teorijska razmišljanja vezana za populaciono starenje i sve duže individualno bitisanje i podatke različitih istraživanja koja se tiču starijih. Nabrojaćemo najvažnije dileme koje je autorka postavila težeći da ih razreši. Tu je, pre svega, pitanje iz podnaslova knjige da li je demografija sudbina? Zatim, one metodološke prirode, kao što su koncept godina života kada se neka osoba smatra starom i načini, klasični ili alternativni pokazatelji, merenja starenja stanovništva i starosti. Takođe, diskutovala je biološko vs. socijalno starenje, kao i tezu demografskog podmlađivanja kao kontratezu demografskom starenju. Ukazala je ko su *kvazipenzioneri*, a ko nove sendvič generacije. Dalje, interesovalo ju je pitanje da li starenje za većinu pojedinca znači dodavanje godina kvalitetnom životu ili se samo život dodaje godinama? Odnosno, kako provode vreme stariji, pogotovo kakav je kvalitet života i životni stil starijih u Srbiji posle povlačenja sa tržišta rada? Otuda je sprovela i ciljano empirijsko istraživanje da bi dobila odgovore na poslednje navedeno pitanje i ponudila neka od rešenja za javne politike (iz recenzije prof dr Mirjane Rašević).

Knjiga „O starenju. Da li je demografija sudbina?“ profesorke Mirjane Bobić donosi nova saznanja o kvalitetu života i životnom stilu starijih osoba u Srbiji, o njihovom zdravlju, plaćenom radu, socijalnim interakcijama, provođenju slobodnog vremena, itd. Dobijeni rezultati o dobrom zdravlju, solidnoj finansijskoj situaciji i stambenoj obezbeđenosti međutim nisu bitno povezani sa aktivnim starenjem, konceptom koji uopšte nije ili nije u dovoljnoj meri prepoznat, niti promovisan u našem društvu. Problem je, kako i autorka ističe, da izobilje resursa koje stariji imaju nisu u prilici da ponude zajednici, jer ih država i šire društvo pasivizira i potiskuje, stoga je „neophodno promeniti javni, naučni, medijski diskurs i pristup starenju“, a samim tim smanjiti snažan ejdžizam koji je u manjem ili većem obimu prisutan i u drugim državama (posebno vidan u skorije vreme – vreme pandemije COVID-19). I na kraju, za sada i za starije u Srbiji, demografija jeste sudbina (iz recenzije prof dr Slađane Dragišić Labaš).